

યોજના

જાન્યુઆરી - ૨૦૧૮

વિકાસને સમર્પિત માસિક

₹ ૩૦

વિશેષાંક

બેંકિંગ સુધારાઓ

બેંકિંગ ક્ષેત્રે સુધારા: એક ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્ય
આતિશા કુમાર

બેંકિંગ સેક્ટરની અત્યાર સુધીની મજલ અને આગળનો માર્ગ
વિવેક કુમાર, સંકેત ટંડન, શુભદા રાવ

બિન-કાર્યક્ષમ અસ્કયામતો: પડકારો અને ભવિષ્ય
દીપક નારંગ

ખાસ લેખ

બેન્કોનું પુનઃમુદ્રીકરણ
આશુતોષ કુમાર

ફોકસ લેખ

ઉદ્યોગો નાદારી ઉકેલવાના નવા
યુગમાં પ્રવેશી રહ્યા છે
ઈન્દિવજલ ઘસમાના

જાગરણ લેખ

દેશમાં ધોરીમાર્ગોના વિકાસમાં
એક નવું પરિમાણ
ચુધવિર સિંહ મલિક

આઈએનએસ કાલવરી રાષ્ટ્રને સમર્પિત

પ્ર

ધાન મંત્રીએ તા. ૧૪ ડીસેમ્બર, ૨૦૧૭ના રોજ મુંબઈમાં યોજાયેલા એક સમારંભમાં નૌકાદળની સબમરીન આઈએનએસ કાલવરી રાષ્ટ્રને સમર્પિત કરી હતી.

આ પ્રસંગે ભારતના લોકોને અભિનંદન આપતાં પ્રધાન મંત્રીએ આઈએનએસ કાલવરીને 'મેક ઈન ઈન્ડિયા' પહેલનું સર્વોત્તમ ઉદાહરણ ગણાવી હતી. તેના ઉત્પાદન સાથે સંકળાયેલા સર્વેની તેમણે પ્રશંસા કરી હતી. તેમણે આ સબમરીનને ભારત અને ફ્રાન્સ વચ્ચે ઝડપથી વૃદ્ધિ પામતી વ્યુહાત્મક ભાગીદારીનું ઉત્તમ ઉદાહરણ ગણાવી હતી. તેમણે કહ્યું કે આઈએનએસ કાલવરી ભારતીય નૌકાદળમાં વધુ તાકાતનો ઉમેરો કરશે.

પ્રધાન મંત્રીએ જણાવ્યું કે ૨૧મી સદીને એશિયાની સદી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તેમણે વધુમાં જણાવ્યું કે એ ચોકકસ છે કે ૨૧મી સદીનો માર્ગ વિકાસ પથ હિંદ મહાસાગરમાં થઈને જાય છે. આથી જ ભારતીય સમુદ્ર સરકારની નીતિઓમાં વિશેષ સ્થાન ધરાવે છે.

પ્રધાન મંત્રીએ કહ્યું કે આ વિઝન SAGAR - Security and Growth of All the Region શબ્દના પ્રથમ અક્ષરોને લઈને સમજી શકાય છે.

પ્રધાન મંત્રીએ કહ્યું કે છેલ્લા ૩ વર્ષમાં સંરક્ષણ અને સલામતિ અંગેની તમામ ઈકોસિસ્ટમ બદલાવાની શરૂઆત થઈ છે. તેમણે કહ્યું કે આઈએનએસ કાલવરીના ઉત્પાદન દરમ્યાન જે કૌશલ્યો હાંસલ કરાયાં છે તે તે ભારત માટે મૂડી સમાન છે.

આઈએનએસ કાલવરી એ ડીઝલ ઈલેક્ટ્રિક એટેક સબમરીન છે. તેનું નિર્માણ ભારતીય નેવી માટે મજગાંવ ડોક શિપ બિલ્ડર્સ લિમિટેડ દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે. ભારતીય નૌકા દળમાં દાખલ કરવામાં આવનાર આ પ્રકારની ૬ સબમરીનમાંની તે પ્રથમ સબમરીન છે અને તે 'મેક ઈન ઈન્ડિયા' પહેલની નોંધપાત્ર સફળતા દર્શાવે છે. આ પ્રોજેક્ટ ફ્રેન્ચ સહયોગ દ્વારા હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો.

જાન્યુઆરી-૨૦૧૮

યોજના

મુખ્ય તંત્રી
દીપિકા કચ્છલ

આસિસ્ટન્ટ ડાયરેક્ટર
અજય ઇન્દ્રેકર

તંત્રી
જાનકવી પટેલ

છૂટક નકલ : ₹ ૩૦-૦૦,
વાર્ષિક લવાજમ : ₹ ૨૩૦-૦૦,
બે વર્ષ : ₹ ૪૩૦-૦૦,
ત્રણ વર્ષ : ₹ ૬૧૦-૦૦.

લવાજમની રકમ “S.B.I. A/c. No.
૫૧૫-૦૮-૧૦, Yojana (Guj.)”ના
નામે મનીઓર્ડર/ચેક/ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી
ઉપરના સરનામે મોકલી શકાશે.

યોજના ગુજરાતીનું લવાજમ
ઑનલાઇન ભરી શકાશે :

- (1) <https://bharatkosh.gov.in/1/1/PD/Yojana>
(2) <http://yojana.gov.in/>
(3) <http://publicationsdivision.nic.in/Subscription.aspx>

વિકાસને વાચા આપતું આ માસિક ગુજરાતી,
અંગ્રેજી, હિંદી, મરાઠી, આસામી, તામિલ, તેલુગુ,
બંગાળી, મલયાલમ, ઉર્દૂ, કન્નડ, પંજાબી અને
ઉડિયા ભાષામાં પ્રકાશિત થાય છે.

*DISCLAIMER: The views expressed in
various articles are those of the authors and
they do not necessarily reflect the views of
the Government or the organisation they
work for. Maps / flags & photos/design are
only indicative.*

www.publicationsdivision.nic.in

[@DPD_India](https://twitter.com/DPD_India)

Let noble thoughts come to us from all sides
Rig Veda

વિકાસને સમર્પિત

વર્ષ : ૪૫ અંક : ૧૦ સળંગ અંક : ૮૦૫ કિંમત: ₹ ૩૦

યોજના કાર્યાલય, પ્રકાશન વિભાગ
લોંગ લાઇફ હોસ્પિટલ બિલ્ડિંગ, યુ.કો. બેંક ઉપર,
પાલડી ચાર રસ્તા પાસે, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૭.
ફોન : ૦૭૯-૨૬૫૮ ૮૬૬૯, ૨૬૫૮ ૧૪૫૦.
E-mail : yojanagujarati@gmail.com
કુલ પાના : ૭૬

લવાજમ અંગેની માહિતી
શનિવાર, રવિવાર અને જાહેર
રજાઓ સિવાયના દિવસોમાં
બપોરના ૧૨ થી સાંજના ૫ વાગ્યા
સુધી ફોન નંબર
૦૭૯-૨૬૫૮૮૬૬૯ ઉપર મળશે.

વિષયસૂચિ

ઝેલિંગ ક્ષેત્રે સુધારા: એક ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્ય આતિશા કુમાર.....	૫
ઝેલિંગ સેક્ટરની અત્યાર સુધીની મજલ અને આગળનો માર્ગ વિવેક કુમાર, સંકેત ટંડન, શુભદા રાવ	૯
બિન-કાર્યક્ષમ અસ્કયામતો: પડકારો અને ભવિષ્ય દીપક નારંગ.....	૧૪
બેન્કોનું પુન:મૂકીકરણ આશુતોષ કુમાર.....	૧૯
ઉદ્યોગો નાદારી ઉકેલવાના નવા યુગમાં પ્રવેશી રહ્યા છે ઈન્દિવજલ ધસમાના	૨૨
ભારતમાલા પરિયોજના : દેશમાં ધોરીમાર્ગોના વિકાસમાં એક નવું પરિમાણ ચુધવિર સિંહ મલિક.....	૨૭
બેન્કોની બેન્કર.....	૩૨
નાણાકીય સમાવેશીતાની સુગમતા ઉભી કરવામાં બેન્કોની ભૂમિકા ચરણ સિંઘ, શિવકુમાર રેડ્ડી કે.....	૩૬
ભારતમાં ગ્રામીણ ઝેલિંગની સમસ્યાઓ અને પડકારો મંજુલા વાઘવા.....	૪૨
ભારતનાં કેડિટ રેટિંગમાં ઉચિત સુધારો પ્રવકર સાહુ, ભાવેશ ગર્ગ.....	૪૯
ડિજિટલાઇઝેશન અને ઓછી રોકડ સાથેની અર્થવ્યવસ્થા આર. સુભ્રમનિયનકુમાર	૫૬
ઝેલિંગ ઉદ્યોગમાં વ્યાપક ડેટા વિશ્લેષણ ચતુર્ભૂજ ભારિક, શ્રીકાંત શર્મા.....	૬૩
મિશન ઇન્દ્રધનુષ : ભારતની જાહેર ક્ષેત્રની બેન્કોમાં સુધારણા ડી. એસ. મલિક.....	૬૭
શું તમે જાણો છો : ભારતની વિશેષ (સ્પેશ્યાલાઈઝડ) કામગીરી કરતી બેન્કો.....	૭૨

ટાઈટલ

૧. આવરણ ડિઝાઇન	૩. ૪૮મો ઇન્ટરનેશનલ ફિલ્મ ફેસ્ટીવલ
૨. વિકાસનો રોડમેપ: આઈએનએસ
કાલવરી રાષ્ટ્રને સમર્પિત	૪. પ્રકાશન વિભાગનાં પુસ્તકો

તંત્રીલેખ

બેંકિંગ સુધારા માત્ર અર્થશાસ્ત્રીઓ કે નીતિ આયોજકોને જ નહીં પણ તમામ નાગરિકોને સ્પર્શતો મુદ્દો છે

દુનિયાભરની વિવિધ સંસ્કૃતિઓમાં બંધનનો અભિગમ હંમેશાં અસ્તિત્વ ધરાવતો રહ્યો છે. ચલણ/ સોનાના સિક્કા ધડામાં ભરીને જમીનમાં દાટી રાખવાની પ્રથા પૌરાણિક સમયથી દુનિયાભરમાં પ્રચલિત રહી છે. રાજકારભારની ટંકશાળ એ રાજ્ય દ્વારા કરવેરા તરીકે તથા પંડીયાં રાજ્યો/ સામંતશાહી જમીનદારી હેઠળ એકઠી કરેલી રકમો સંઘરવાના ભંડાર તરીકે કામ કરતી હતી.

આધુનિક બેંકિંગનો પ્રારંભ થવા સાથે નાણાંનાં વહીવટ ઘરમાંથી બેંકોમાં તબદીલ થયો. જે બેંકોમાં વોલ્ટ હોય ત્યાં લોકોને નાણાં અને ઝવેરાત જેવી સંપત્તિ સાચવવાનું વધુ સલામત જણાયું. આ ઉપરાંત બેંકો વ્યાજ આપતી હોવાથી લોકોને વધારાની આવક મળતી થઈ. બેંકોએ પોતાને ત્યાં આવેલી આ થાપણોનું વિવિધ શેર અને સિક્કોરિટીઝમાં રોકાણ કરવાનું શરૂ કર્યું. આ રીતે ઈન્વેસ્ટમેન્ટ બેંકિંગ અને કોર્પોરેટ બેંકિંગની નવી પ્રણાલી શરૂ થઈ. સરકારી નાણાં પણ રાજાની તિજોરીમાંથી મધ્યસ્થ બેંકમાં આવતાં થયાં અને તે ધીમે ધીમે નાણાં નીતિની નિયંત્રક પણ બની રહી. ભારતના કિસ્સામાં મધ્યસ્થ બેંક એટલે કે રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા માત્ર સરકારી ભંડોળ રાખવાની જગા નહીં પણ નાણાકીય નીતિની નિયંત્રક, બેંકોની બેંકર અને ચલણ માટેની નિયંત્રક જેવી અન્ય કામગીરી સંભાળતી થઈ.

ભારતમાં બેંકિંગ પ્રણાલીનો પ્રારંભ નાની, ખાનગી, વ્યાપારી બેંકોથી થયો. પરંતુ જ્યારે આમાંની કેટલીક બેંકો નિષ્ફળ રહી અથવા તો જમા કરાવેલી રકમોની બેંકર દ્વારા ઉચાપત કરાઈ ત્યારે ગ્રાહકોએ આકરી મહેનતથી કમાયેલાં નાણાં ગુમાવવાનો વારો આવ્યો અને સરકારે આ બેંકોમાં પ્રવેશ કરીને તેમનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવાનો નિર્ણય કર્યો. આ મહત્વના સુધારાથી બેંક દ્વારા કોઈ પણ રીતે ખોટ થશે તો ગ્રાહક તેનો ભોગ નહીં બને અથવા તો બેંક દ્વારા ગ્રાહકોના પૈસાનો દૂરપયોગ નહીં કરવામાં આવે એ બાબતની ખાત્રી થઈ. વિતેલાં વર્ષોમાં ક્રમશઃ જાહેર ક્ષેત્રની બેંકોના નિયંત્રણની વ્યવસ્થાઓ અમલમાં આવી. બેંકિંગ ક્ષેત્રમાં સુધારા માટેની નરસિંહમ કમિટી આ દિશામાં એક મહત્વનું કદમ પૂરવાર થઈ. એ પછી ક્રમશઃ કાર્યક્ષમતામાં સુધારા અને બેંકિંગ ક્ષેત્રના વહીવટ સંબંધી ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીને અનેક સુધારા કરવામાં આવ્યા.

એક સમયે સરકારને લાગ્યું કે વૈશ્વિક પ્રવાહો સાથે કદમ મિલાવવા માટે અન્ય તમામ ક્ષેત્રોની જેમ બેંકિંગ ક્ષેત્રમાં પણ ખાનગીકરણ લાવવાની જરૂર છે. એચડીએફસી, આઈસીઆઈસીઆઈ, એક્સિસ અને યસ બેંક જેવી ખાનગી બેંકોને ભારતીય બેંકિંગ ક્ષેત્રમાં કામ કરવાની મંજૂરી આપવામાં આવી. આ બેંકો, જાહેર ક્ષેત્રની બેંકોની તુલનામાં ગ્રાહકોનો સંતોષ પ્રાપ્ત કરવામાં વધુ સફળ થઈ અને કોર્પોરેટ બેંકિંગ અને રિટેઇલ ક્ષેત્રમાં મહત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું. આ સ્થિતિમાંથી માર્ગદર્શન મેળવીને જાહેર ક્ષેત્રની બેંકોએ પણ વધુ ગ્રાહકલક્ષી બનવાનું શરૂ કર્યું અને પોતાની કામગીરીમાં ટેકનોલોજીકલ સુધારા શરૂ કર્યા છે.

સફળ બેંકિંગમાં એક સૌથી મોટો અવરોધ નોન-પરફોર્મિંગ એસેટસનો બની રહ્યો, જે ખાનગી બેંક હોય કે જાહેર ક્ષેત્રની બેંક હોય ભારતની બેંકો માટે ભારે ચિંતારૂપ રહ્યો. આમહત્વની સમસ્યા હલ કરવા માટે પુનઃમૂડીકરણ, બેંકિંગ બોર્ડ બ્યુરોની રચના, અને જવાબદેહિતાનું માળખું તૈયાર કરીને મિશન ઈન્દ્રધનુષ હેઠળ મહત્વના સુધારા હાથ ધરવામાં ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું છે. ત્યાર બાદ ઈનસોલ્વન્સી એન્ડ બેંકરપ્સી કોડ દ્વારા નોન-પરફોર્મિંગ એસેટસ ની સમસ્યા હલ કરવા માટેનું માળખું પ્રાપ્ત થયું છે.

ખાસ કરીને ઓછી રોકડનો ઉપયોગ કરવાનો તથા ડિજિટાઈઝેશનનો આગ્રહ ધરાવતા અર્થતંત્રમાં સાયબર સિક્કોરિટી એ આધુનિક બેંકિંગ માટે વધુ એક ચિંતાનો વિષય છે. આ સમસ્યા વિવિધ પ્રકારની પહેલ દ્વારા હલ કરવાનો પ્રયાસ માહિતી ટેકનોલોજી વિભાગે આઈઆઈટી જેવી સંસ્થાઓના સહયોગથી હલ કરવા પ્રયાસ કર્યો છે. જન ધન યોજના, અને ડીબીટી જેવી યોજનાઓ દ્વારા બેંકિંગ પ્રણાલી મારફતે નાણાકીય સમાવેશીતા લાવવાનો સરકારનો મુખ્ય ઝોક રહ્યો છે. ગ્રામ્ય બેંકિંગ પણ હજૂ પણ ચિંતાનો એક વિષય રહ્યો છે, કારણ કે બેંકિંગ સર્વિસિસ દ્વારા આવા વિસ્તારોમાં પહોંચી નહીં શકવાને કારણે તેમને આવરી લઈ શકાયા નથી. ગામડાંની વસતીને હજૂ પણ મહદ અંશે બેંકિંગ પ્રણાલી સાથે બહુ સાનુકૂળતા નથી, અમુક અંશે સાક્ષરતાના નીચા સ્તરને કારણે તથા બેંકિંગ સર્વિસ પ્રાપ્ત કરવાની મુશ્કેલી વગેરેને કારણે આવું બને છે. સરકાર દ્વારા આ સમસ્યા હલ કરવા માટે બેંકિંગ કોરસપોન્ડન્ટની શરૂઆત કરવામાં આવી છે, જે બેંક અને ગ્રામ્ય વસતી સાથે કડીરૂપ બનવાની કામગીરી કરે છે.

પ્રથમ દ્રષ્ટિએ બેંકિંગ ક્ષેત્રના સુધારાનો અભિગમ અર્થશાસ્ત્રીઓ અને નીતિ આયોજકોનો વિષય જણાય છે. પરંતુ બેંકો એ એવી જગા છે કે જ્યાં લોકો પોતાની આકરી મહેનતથી કમાયેલાં નાણાં વિશ્વાસથી મૂકવાનું પસંદ કરે છે. તમે પોતાના નાણાંનું નિયંત્રણ કરી શકો તે મોટી ચિંતા મુક્તિની બાબત છે અને કાર્યક્ષમ અને સારી બેંકિંગ વ્યવસ્થા દરેકના જીવનની ચિંતા મુક્તિ માટે મહત્વની બની રહે છે.

બેંકિંગ ક્ષેત્રે સુધારા: એક ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્ય

આતિશા કુમાર

બેંકિંગ સેક્ટરના સુધારા માટે મહત્વનો મુદ્દો બેંકિંગ ક્ષેત્રને વધુ સ્પર્ધાત્મક બનાવવાની ગતિને ચાલુ રાખવાનો છે. ભારતે ખાનગી અને વિદેશી બેંકોના પ્રવેશને પ્રોત્સાહન આપીને આ સેક્ટરમાં બહેતર સ્પર્ધા અને ઈનોવેશન લાવવાની જરૂર છે. બેંકોનું 'ઓન-ટેપ' લાયસન્સીંગ એ આ દિશાનું એક હકારાત્મક પગલું છે. આમ છતાં પ્રવેશ માટેના અવરોધો ઘટાડીને તેને વધુ હળવા બનાવી શકાય તેમ છે. પૂરક માળખું ઉભું કરવાથી વિદેશી બેંકોને ભારતમાં પ્રવેશ માટે પ્રોત્સાહન તો મળશે જ, પણ સાથે સાથે વૈશ્વિક આઘાત સહન કરવાની મર્યાદામાં પણ સહાય થશે. લાંબગાળે બેંકિંગ સેક્ટરમાં વધુ સ્પર્ધાને કારણે કાર્યક્ષમતા અને નફાકારકતા વધશે. ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ જોઈએ તો ભારતમાં બેંકિંગ સેક્ટરના સુધારાઓ- ખાસ કરીને ૧૯૯૦ના દાયકામાં હાથ ધરાયેલા સુધારાઓને કારણે સ્પર્ધા, વહીવટમાં મજબૂતી અને નિયમન ઉપર ધ્યાન અપાયું છે. વધુ સુધારા હાથ ધરાય તેમાં આ ક્ષેત્રો ઉપર પણ વિશેષ ધ્યાન આપીને ભૂતકાળના અનુભવોને આધારે બોધપાઠ મેળવવાની જરૂર છે.

ભારતમાં પરિવારો અને પેઢીઓ, બંને માટે બેંકિંગ પધ્ધતિ એ ધિરાણનો ખૂબ જ મહત્વનો સ્રોત છે. નાણાકીય બજારો સુગમતાપૂર્વક કામ કરી શકે તે માટે તેનું કદ, સ્થિતિસ્થાપકતા અને બેંકોના મૂડીકરણનું સ્તર ખૂબ જ મહત્વનું બની રહેતું હોય છે. ભારતનું બેંકિંગ ક્ષેત્ર મોટા પ્રમાણમાં જાહેર નિયંત્રણ ધરાવતી બેંકોનું વધુ પ્રમાણની લાક્ષણિકતા ધરાવે છે. બેંકિંગ પધ્ધતિ સામે જે મહત્વના પડકારો છે તેમાં ઓછું નાણાકીય ઊંડાણ (depth), નોન-પર્ફોર્મિંગ એસેટ્સ (NPAs) નો મોટો હિસ્સો અને જાહેર ક્ષેત્રની બેંકો (PSBs) ના અતિશય કેન્દ્રીકરણનો સમાવેશ થાય છે. આ સમસ્યાઓને કારણે ઔદ્યોગિક ધિરાણ અને બેંકોની આંતરરાષ્ટ્રિય મૂડી જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવામાં અવરોધ ઉભો થાય છે. હાલમાં જે પગલાં લેવાય છે તે આ પડકારોને પહોંચી વળવા માટે પૂરતા નથી. આગળ જતાં આપણે બેંકિંગ સેક્ટરમાં વેગ લાવવા માટે ત્રણ બાબતો ઉપર વિશેષ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું પડશે: આ બાબતોમાં બેંકોના વહીવટમાં સુધારો, આ ક્ષેત્રમાં સ્પર્ધામાં વૃદ્ધિ અને કોર્પોરેટ બોન્ડ માર્કેટસનો વિકાસ. જે બેંકો અને ધિરાણના સ્રોતો ઉપરનું દબાણ ઓછું કરશે.

ભારતમાં બેંકિંગ સુધારાઓનો ઇતિહાસ

૧૯૯૧ પહેલાં ભારતમાં બેંકિંગ ક્ષેત્રના મોટા હિસ્સાનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવામાં આવ્યું હતું. વર્ષ ૧૯૬૯માં સરકારે રૂ. ૫૦ કરોડથી વધુ થાપણો ધરાવતી બેંકોનું રાષ્ટ્રીયકરણ કર્યું. આનાથી દેશભરમાં રૂ. ૨૦૦ કરોડથી વધુ થાપણો ધરાવતી બેંકોની ૮૦ ટકાથી વધુ શાખાઓ પર નિયંત્રણ આવ્યું. તમામ બેંકોમાંથી અંદાજે ૯૦ ટકા બેંકો સરકારના નિયંત્રણ હેઠળ આવી અને આ હિસ્સો વર્ષ ૧૯૬૯ અને ૧૯૯૧ના ગાળા દરમિયાન સ્થિર રહ્યો. આ બેંકોનો ભૌગોલિક વ્યાપ, ક્વરેજની ઘનતા અને બેંકની શાખાઓની સંખ્યામાં પણ નોંધપાત્ર વધારો થયો. બેંકોમાં મોટી થાપણો આવી અને ધિરાણમાં પણ વૃદ્ધિ થઈ. અગ્રતા ક્ષેત્રનું ધિરાણ ૧૪ ટકાથી વધીને ૪૧ ટકા થયું.

આમ છતાં, ૧૯૯૧ સુધીમાં બેંકોની કાર્યક્ષમતા અને ઉત્પાદકતામાં ઘટાડો થવા માંડ્યો. ગ્રાહકોને અપાતી સર્વિસની ગુણવત્તા અને નફાકારકતા નીચે જઈ રહી હતી. વર્ષ ૧૯૯૧માં સરકારે જ્યારે અર્થતંત્રનું ઉદારીકરણ હાથ ધર્યું ત્યારે તેણે સંખ્યાબંધ બેંકિંગ સુધારા પણ હાથ ધર્યાં. ૧૯૯૧માં શ્રી એમ.

નરસિંહમના અધ્યક્ષપદ હેઠળ નિમાયેલી ફાયનાન્સિયલ સિસ્ટમ્સ અંગેની કમિટિએ સ્ટેચ્યુટરી લિક્વિડિટી રેશિયો (એસએલઆર) ઘટાડવાની ભલામણ કરી અને કેશ રિઝર્વ રેશિયો (સીઆરઆર)ને મુક્ત કરીને બેંકના સ્રોતો ઉંચે લઈ જવા તથા બજારના પરિબળો ઉપર વ્યાજ દરનો આધાર રાખવા, ખાનગી અને વિદેશી બેંકોનો પ્રવેશ સરળ બનાવવા અને સ્પર્ધા વધારવા તથા જાહેરક્ષેત્રની બેંકો (PSBs) ની સંખ્યામાં નોંધપાત્ર ઘટાડો કરવા ભલામણ કરી. સમિતિએ કરેલી ઘણી બધી ભલામણોનો અમલ થયો, જેમાં એસએલઆરમાં ઘટાડો અને સીઆરઆરમાં બજાર દ્વારા નક્કી થતા વ્યાજ દર તેમજ નવી ખાનગી અને વિદેશી બેંકો ખોલવાની ભલામણોનો સમાવેશ થાય છે.

વર્ષ ૧૯૯૮માં બેંકિંગ સેક્ટર રિફોર્મ્સના અધ્યક્ષપદે શ્રી નરસિંહમે બેંકિંગ સેક્ટરને મજબૂત બનાવવા માટે અન્ય વધુ પગલાં લેવાની ભલામણ કરી. આ ભલામણોમાં વર્તમાન પગલાંની પ્રગતિની સમીક્ષા કરીને કાયદા, મૂડી પર્યાપ્તતા અને બેંકોના મર્જર જેવા સુધારાઓ સૂચવવામાં આવ્યા. આ બધા ઉપરાંત ૧૯૯૮માં કમિટિએ ટેકનોલોજીનો વધુ ઉપયોગ કરવા માટે, કૌશલ્યની તાલીમ અને બેંકોના પ્રોફેસનલ મેનેજમેન્ટ માટે ભલામણો કરી. i ૧૯૯૧થી જે રીતે ઘણાં બધા સુધારાઓ અમલમાં મૂકવામાં આવ્યા તેને પરિણામે બેંકિંગ સેક્ટરના દેખાવ અને મજબૂતીમાં વધારો થયો. દા. ત. બેંકિંગ સિસ્ટમ દ્વારા જીડીપીના હિસ્સા તરીકે આપવામાં આવતા ધિરાણમાં વધારો થયો. ૧૯૯૦માં આ હિસ્સો ૫૧.૫ ટકા હતો તે વર્ષ ૨૦૦૦માં વધીને ૫૩.૪ ટકા થયો. આમ છતાં ધિરાણ અને જીડીપીના ગુણોત્તરની દ્રષ્ટિએ અન્ય દેશોની તુલનામાં ૫૦ ટકા

કરતાં પણ ઓછો રહ્યો. વર્ષ ૨૦૦૦માં ચીનમાં આ ગુણોત્તર ૧૩૩ ટકા, મલેશિયામાં ૧૪૩ ટકા અને થાઈલેન્ડમાં ૧૨૨ ટકા હતો.

વર્ષ ૨૦૦૦માં બેંકિંગ ક્ષેત્રે સુધારાઓ માટે અનેક સમિતિઓની રચના કરવામાં આવી અને ક્રમશઃ વધુ સુધારાઓ પણ હાથ ધરવામાં આવ્યા. ફાયનાન્સિયલ સેક્ટર્સ રિફોર્મ્સ અંગેની કમિટિ દ્વારા ભારતમાં મેક્રોઈકોનોમિક અને નિયમન (regulatory) નું માળખું, નાણાકીય સમાવેશીતા તથા સ્થાનિક નાણાકીય વિકાસ અંગેના સૂચનો કરવામાં આવ્યા. ii વર્ષ ૨૦૧૪માં ભારતમાં બેંકોના બોર્ડના વહીવટ અંગે સમીક્ષા કરવા માટે પણ સમિતિ રચવામાં આવી (પી.જે. નાયક કમિટિ). તેની મુખ્ય ભલામણોમાં ભારતના બેંકિંગ સેક્ટરમાં વ્યાપક હાજરી ધરાવતી જાહેર ક્ષેત્રની બેંકોનો વહીવટ અને મેનેજમેન્ટમાં સુધારા ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો.

વર્તમાન સ્થિતિ: જાહેર ક્ષેત્રની બેંકો અને સ્ટ્રેસ (બોજ) ધરાવતી અસ્કયામતો

હજુ હાલમાં પણ જાહેર ક્ષેત્રની બેંકો (PSBs) નું વ્યાપક પ્રભુત્વ એ ભારતની બેંકિંગ પ્રણાલિની લાક્ષણિકતા રહી છે. જાહેર ક્ષેત્રની બેંકોની કામગીરી કુલ અસ્કયામતોમાં ૭૦ ટકાથી વધુ હિસ્સા સાથે જાહેર ક્ષેત્રની બેંકો, નિર્વિવાદપણે એકંદરે બેંકિંગ સિસ્ટમનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. જાહેર ક્ષેત્રની બેંકોનું વધતી જતી નોન-

પર્ફોમિંગ એસેટ્સ (NPAs) માં સૌથી મોટું યોગદાન છે. માર્ચ ૨૦૧૬ની સ્થિતિએ આ હિસ્સો ૮૮ ટકા સુધી પહોંચીને પરિસ્થિતિને વણસાવતો રહ્યો છે. આ સ્થિતિને બીજી રીતે મૂકીએ તો જાહેર ક્ષેત્રની બેંકોમાં એકંદરે નોન-પર્ફોમિંગ એસેટ્સ માર્ચ ૨૦૧૫માં રૂ.૨.૭૮ લાખ કરોડ હતી તે જૂન ૨૦૧૭માં વધીને રૂ.૭.૩૩ લાખ કરોડ સુધી પહોંચી છે.

બોજો (stressed) ધરાવતી એસેટ્સમાં જાહેર ક્ષેત્રની બેંકો (PSBs) નો હિસ્સો ખાનગી ક્ષેત્રની બેંકોની તુલનામાં ત્રણ ગણા કરતાં પણ વધારે અને ૧૬ ટકા જેટલો છે. વધતી જતી નોન-પર્ફોમિંગ એસેટ્સને કારણે જાહેર ક્ષેત્રની બેંકોના આરોગ્યને પણ માઠી અસર થઈ છે, જે તેમના ઘટતા જતા રિટર્ન ઓન એસેટ્સ (ROA) અને રિટર્ન ઓન ઈક્વિટી (ROE) ગુણોત્તરમાં પ્રતિબિંબીત થાય છે, જે એક દાયકામાં સૌ પ્રથમ વખત વર્ષ ૨૦૧૬માં નકારાત્મક બન્યો છે.

જો કે ખાનગી ક્ષેત્રની બેંકો પણ નોન-પર્ફોમિંગ એસેટ્સના ઉંચા હિસ્સાનો ભોગ બની છે. તમામ શિડ્યુઅલ કોમર્શિયલ બેંકોની એકંદરે નોન-પર્ફોમિંગ એસેટ્સ માર્ચ ૨૦૧૬ની સ્થિતિએ રૂ.૬.૧ ટ્રિલિયન થાય છે. વધુમાં સમય જતાં એસેટ્સની ગુણવત્તા અને નફાકારકતાને પણ ઘસારો પહોંચ્યો છે. માર્ચ ૨૦૦૮ અને માર્ચ ૨૦૧૭ વચ્ચે બેંકોના ધિરાણોનો બોજો ધરાવતો હિસ્સો, તમામ બેંકોના કુલ

કોઠો ૧: કુલ ધિરાણોમાં બોજો ધરાવતા બેંકોના ધિરાણોનો હિસ્સો (ટકામાં)

	માર્ચ 2008	માર્ચ 2017
જાહેર ક્ષેત્રની બેંકો	3.5	15.6
ખાનગી ક્ષેત્રની બેંકો	4.2	4.6
વિદેશી બેંકો	3.0	4.5
તમામ બેંકો	3.5	12.1

સ્રોત: રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા

ધિરાણોની તુલનામાં ૩.૫ ટકાથી વધીને ૧૨.૧ ટકા થયો છે. બેંકોનો કરવેરા પછીનો નફો પણ વર્ષો વર્ષ સંકડાતો જાય છે, જે વર્ષ ૨૦૧૬-૧૭ના પ્રથમ અર્ધ વાર્ષિક ગાળાના પરિણામોને આધારે જોઈ શકાય છે. બેંકોના નફાઓમાં થયેલો ઘટાડો મહદઅંશે જોખમી જોગવાઈઓમાં ઉંચી વૃદ્ધિ, લોન રાઈટ ઓફ કરવાને કારણે અને વ્યાજની ચોખ્ખી આવકમાં ઘટાડાને કારણે થયો છે.

બેંકિંગ સેક્ટર ઉપરના આ બોજાને કારણે ઔદ્યોગિક ધિરાણોની ગતિ ધીમી થઈ છે. આ બેંકો આંતરરાષ્ટ્રિય મૂડી જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવામાં પણ મર્યાદાનો સામનો કરે છે. જાન્યુઆરી ૨૦૧૬માં ૫.૬ ટકાની તુલનામાં જાન્યુઆરી ૨૦૧૭માં ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રની ધિરાણ વૃદ્ધિ સંકોચાઈને ૫.૧ ટકા થઈ હતી. નોન-પર્ફોર્મિંગ એસેટ્સનું ઉંચુ પ્રમાણ હોવાના કારણે બેઝલ-III મુજબ બેંકોની ઉંચી મૂડી જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવાની પણ મર્યાદા ઉભી થઈ છે. આ જરૂરિયાતો જાન્યુઆરી ૨૦૧૮થી અમલમાં આવનાર છે.

આ પડકારને પહોંચી વળવા માટે સરકારે બેંકોમાં મૂડીનો ઉમેરો કર્યો છે. ઈન્દ્રધનુષ પ્લાન ૨૦૧૬-૧૭ હેઠળ રિ-કેપિટલાઈઝેશનનું સરકારનું પગલું ઉંચી નોન-પર્ફોર્મિંગ એસેટ્સના ઉંચા ગુણોત્તર અને તેની અર્થતંત્ર ઉપર થનારી વિપરિત અસર થઈ રહી હોવાની બાબત પૂરવાર કરે છે. નકારાત્મક અસરોમાં બેંકોના ધિરાણમાં વધુ ઘટાડો, બેંકોની નીચી નફાકારકતા અને ઘટતા જતા મૂડી પર્યાપ્તતાના ગુણોત્તરનો સમાવેશ થાય છે. આ પરિસ્થિતિના સામના માટે નાણાં મંત્રાલયે તા.૨૪ ઓક્ટોબરના રોજ રૂ.૨.૧ લાખ કરોડની રકમ દ્વારા બેંકોનું પુનઃમૂડીકરણ કરવાની જાહેરાત કરી છે. આ ભંડોળને કારણે જાહેર ક્ષેત્રની બેંકો (PSBs) તેમની લઘુત્તમ મૂડી

જરૂરિયાતોને તો પહોંચી જ વળશે, પણ સાથે સાથે બેંકોને તેમના સરવૈયાઓ ચોખ્ખા કરવામાં અને આગળ જતાં ખરાબ ધિરાણોને આવરી લેવામાં પણ સહાય થશે.

પુનઃમૂડીકરણ ઉપરાંત ઈન્દ્રધનુષ પ્લાનમાં ઔદ્યોગિક સુશાસન અને બેંકિંગ સિસ્ટમના પ્રોત્સાહનો એકરૂપ કરીને મજબૂતી લાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. તેના ૭ મુદ્દાઓમાં જવાબદેહિતાનું માળખુ ઘડી કાઢવું, જાહેર ક્ષેત્રની બેંકોમાં સીઈઓ અને ચેરમેનની ભૂમિકાઓ અલગ કરવી, સુધારાઓ હાથ ધરવા અને નિમણૂક માટે બેંક બોર્ડ બ્યૂરો (BBB) ની રચના કરવી, અધૂરા રહેલા અમલીકરણને પૂરું કરવું. આ ઉપરાંત ઈન્સોલ્વન્સી એન્ડ બેંકરપ્સી કોડ (IBC) માં પણ નોન-પર્ફોર્મિંગ એસેટ્સ હલ કરવા માટેની ચેનલનો સમાવેશ કરાયો છે. તેમાં બેંકો અને પ્રમોટર્સે ૨૭૦ દિવસમાં અથવા તો ઝડપી એસેટ્સ લિક્વિડેશન દ્વારા રિઝોલ્યુશન પ્લાન અંગે સંમતિ દાખવવાની રહેશે.

વૈશ્વિક સંદર્ભ : ઉંડાણ અને સ્પર્ધા

નાણાકીય ઉંડાણ બાબતે ભારતીય બેંકો તેમના વૈશ્વિક સહયોગીઓ કરતાં નાણાકીય ઉંડાણ અથવા તો બેંકના કદ બાબતે પાછળ પડી જાય છે. નાણાકીય ઉંડાણ બેંકિંગ સિસ્ટમના યોગ્ય કદ માટે તો મહત્વની બની રહે છે, પણ સાથે સાથે આર્થિક વૃદ્ધિ અને ગરીબી નિવારણ બાબતે પણ હકારાત્મક રીતે જોડાયેલી છે. iii ભારતના રાજ્ય સ્તરના ડેટાનો ઉપયોગ કરીને તૈયાર કરાયેલ એક અભ્યાસમાં એવા તારણો દર્શાવવામાં આવ્યા છે કે નાણાકીય ઉંડાણ પ્રાપ્ત થાય તો ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં ગરીબી નિવારણમાં સહાય થઈ શકે છે. iv આકૃતિ-૧ માં ભારતના જીડીપીના હિસ્સા અને પસંદગીની તુલનાત્મક બાબતોને બેંકોની એસેટ્સને હાઈલાઈટ કરાઈ છે.

ભારતમાં અન્ય ઉભરતા

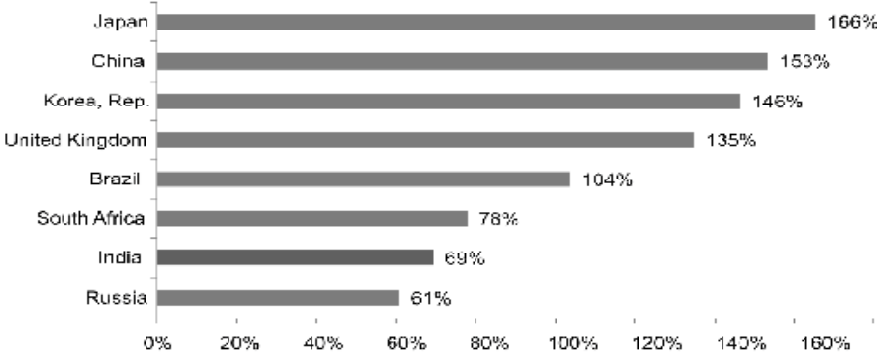
અર્થતંત્રોની તુલનામાં જીડીપીની તુલનામાં ખાનગી ધિરાણનું પ્રમાણ અને ધિરાણની સંદર્ભમાં થાપણોનો ગુણોત્તર નીચો છે. વર્ષ ૨૦૧૫માં ભારતનો ખાનગી ધિરાણ વિરૂદ્ધ જીડીપી રેશિયો ૫૦.૨ ટકા હતો, સમાન પ્રકારે અન્ય દેશો સાથે તુલના કરીએ તો ચીનમાં તે ૧૪૦ ટકા અને બ્રાઝિલમાં ૭૧ ટકા હતો. v વર્ષ ૨૦૧૫માં બેંકોની થાપણોની તુલનામાં બેંકોના ધિરાણનો ગુણોત્તર ભારતમાં ૭૭ ટકા છે, તેની તુલનામાં બ્રાઝિલમાં ૧૧૮ ટકા અને ચીનમાં ૩૧૨ ટકા છે.

થોડી નવી બેંકોના પ્રવેશ સાથે બેંકિંગ સિસ્ટમમાં મોટી બેંકોનું પ્રભુત્વ વધ્યું છે. માર્ચ ૨૦૧૬ની સ્થિતિએ ટોચની ૧૦ બેંકો (એસેટ પ્રમાણેનું રેકિંગ) સિસ્ટમમાંની કુલ એસેટ્સમાં ૫૮ ટકા હિસ્સો ધરાવતી હતી. છેક ૧૯૯૧થી જોઈએ તો સાર્વત્રિક બેંક માટે માત્ર ૧૪ લાયસન્સ આપવામાં આવ્યા હતા. આથી વિરૂદ્ધ અમેરિકામાં ૧૯૭૬થી ૨૦૦૮ વચ્ચે દર વર્ષે સરેરાશ ૧૩૦ નવી બેંકોને લાયસન્સ અપાયા હતા. vi ભારતમાં વિદેશી બેંકોનો હિસ્સો નાનો જ રહ્યો છે. માર્ચ ૨૦૧૬ની સ્થિતિએ કુલ બેંકિંગ એસેટ્સમાં વિદેશી બેંકોનો હિસ્સો માત્ર ૬ ટકા હતો.

આગળનો માર્ગ

ભવિષ્યમાં ભારતે વધુ મજબૂત અને મૂડીની દ્રષ્ટિએ એવી સુસજ્જ બેંકિંગ સિસ્ટમ માટે પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ કે જે સ્રોતોની ઉત્પાદકીય (productive) ફાળવણીને યોગ્ય માળખુ ઘડવાનું રહેશે. મજબૂત બેંકિંગ સિસ્ટમના નિર્માણ માટે અન્ય ઘણાં પગલાંની સાથે સાથે પુનઃમૂડીકરણ આવશ્યક બનશે. લેવા જેવા અન્ય પગલાંઓમાં કોર્પોરેટ ગવર્નન્સ રિફોર્મ્સ, પ્રવેશ માટે ઓછા અવરોધો, ફાયનાન્સિયલ સુપરવિઝનમાં સુધારો, ગતિશીલ કોર્પોરેટ ડેબ્ટ માર્કેટ અને દેવાની વસૂલાત માટેની અસરકારક તંત્ર

આકૃતિ ૧: જીડીપીની તુલનામાં બેંકોની એસેટસ (ટકા) સામે બેંકોમાં થાપણ મૂકાયેલી રકમ

સ્રોત: ઈન્ટરનેશનલ ફાયનાન્સિયલ સ્ટેટિસ્ટિક્સ, ઈન્ટરનેશનલ મોનિટરી ફંડ (આઈએમએફ)

વ્યવસ્થાનો સમાવેશ થાય છે. બેંકોએ ખાસ કરીને ત્રણ ક્ષેત્રોમાં અગ્રતા આપવાની જરૂર છે. પ્રથમ બાબત તો વહીવટ સુધારીને ખાસ કરીને જાહેર ક્ષેત્રની બેંકોની સંસ્થાને મજબૂત કરવાની જરૂર છે. જો અગ્રતાક્રમમાં મૂકીએ તો આ સુધારા પુનઃ મૂડીકરણ જેટલા જ મહત્વના છે અને તેને સમાંતરપણે હાથ ધરવાની જરૂર છે. વૈશ્વિક ઉદાહરણોમાં ભારતપૂર્વક જણાયું છે કે નોન-પર્ફોમિંગ એસેટ્સની સમસ્યા હલ કરવા માટે બેંકિંગ સેક્ટરના સુધારા હાથ ધરવાનું ખૂબ જ મહત્વનું છે. આ બાબત ચીનમાં સુપરવિઝન, કોર્પોરેટ ગવર્નન્સમાં સુધારો અને પારદર્શકતામાં સુધારા સાથે નિશ્ચિત રીતે હાથ ધરવામાં આવી હતી. સમાન પ્રકારે સાઉથ કોરિયાએ ૧૯૯૦ના દાયકાના પાછલા વર્ષોમાં ઈસ્ટ એશિયન ફાયનાન્સિયલ કાઈસીસ પછી બેંકોમાં સુપરવિઝનની ખાત્રી માટે એક ફાયનાન્સિયલ સુપરવિઝરી સર્વિસ (FSS) હાથ ધરી છે. આ બાબત સરકાર બેંકોના બહેતર શાસન માટે સ્વિકારી ચૂકી છે. ઈન્દ્રધનુષ પ્લાનમાં સૂચવવામાં આવ્યું છે કે સ્વતંત્ર બેંક બોર્ડ બ્યૂરો (BBB) બેંકોના અધિકારીઓની રોજગારી અંગે ધ્યાન આપશે. જો સાચા અર્થમાં સ્વતંત્ર બ્યૂરોની રચના કરાય તો, જાહેર ક્ષેત્રની બેંકોના વહીવટમાં ભારે અસરકારક સુધારા આવી શકે તેમ છે. વ્યાપક જવાબદેહિતા દ્વારા બેંકોની

ધિરાણની પ્રણાલિઓ ઉપર ધિરાણની સમયસર અને ઉત્પાદકીય ફાળવણી થાય તે બાબતે ધ્યાન આપવું જોઈએ. આપણે એ બાબતનું પણ ધ્યાન રાખવાનું છે કે આ બાબતોનું અમલીકરણ સમયસર હાથ ધરવામાં આવે.

સુધારાનું બીજું ક્ષેત્રે કોર્પોરેટ બોન્ડ માર્કેટ્સ વિકસાવવાનું છે. બોન્ડ માર્કેટને બેંકો માટે નાણાંનો મહત્વનો સ્રોત બને તે રીતે ઓછા ખર્ચે કંપનીઓ નાણાં સાધનો દ્વારા ભંડોળ ઉભું કરી શકે તેવી આવશ્યકતા છે. સમય જતાં આદર્શ બાબત એ બની રહે છે કે બોન્ડ માર્કેટનો હિસ્સો કોર્પોરેટ દેવાના સ્રોત તરીકે વધતો જશે અને ધિરાણમાં બેંકોનો હિસ્સો ઘટતો જશે.

બેંકિંગ સેક્ટરના સુધારા માટે મહત્વનો ત્રીજો મુદ્દો બેંકિંગ ક્ષેત્રને વધુ સ્પર્ધાત્મક બનાવવાની ગતિને ચાલુ રાખવાનો છે. ભારતે ખાનગી અને વિદેશી બેંકોના પ્રવેશને પ્રોત્સાહન આપીને આ સેક્ટરમાં બહેતર સ્પર્ધા અને ઈનોવેશન લાવવાની જરૂર છે. બેંકોનું ‘ઓન-ટેપ’ લાયસન્સીંગ એ આ દિશાનું એક હકારાત્મક પગલું છે. આમ છતાં પ્રવેશ માટેના અવરોધો ઘટાડીને તેને વધુ હળવા બનાવી શકાય તેમ છે. પૂરક માળખું ઉભું કરવાથી વિદેશી બેંકોને ભારતમાં પ્રવેશ માટે પ્રોત્સાહન તો મળશે જ, પણ સાથે સાથે વૈશ્વિક આઘાત સહન કરવાની

મર્યાદામાં પણ સહાય થશે. લાંબેગાળે બેંકિંગ સેક્ટરમાં વધુ સ્પર્ધાને કારણે કાર્યક્ષમતા અને નફાકારકતા વધશે.

ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ જોઈએ તો ભારતમાં બેંકિંગ સેક્ટરના સુધારાઓ-ખાસ કરીને ૧૯૯૦ના દાયકામાં હાથ ધરાયેલા સુધારાઓને કારણે સ્પર્ધા, વહીવટમાં મજબૂતી અને નિયમન ઉપર ધ્યાન અપાયું છે. વધુ સુધારા હાથ ધરાય તેમાં આ ક્ષેત્રો ઉપર પણ વિશેષ ધ્યાન આપીને ભૂતકાળના અનુભવોને આધારે બોધપાઠ મેળવવાની જરૂર છે.

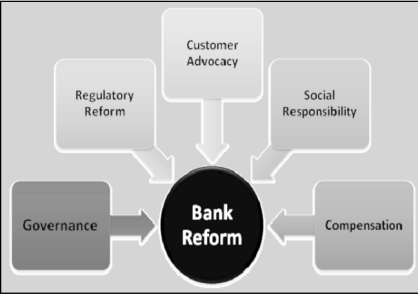
References:

- i. રિપોર્ટ ઓફ કમિટી ઓન બેંકિંગ સેક્ટર રિફોર્મ્સ, ભારત સરકાર-૧૯૯૮
- ii. એ હન્ડ્સ ઓફ સ્ટેપ્સ: કમિટી ઓન ફાયનાન્સિયલ સેક્ટર રિફોર્મ્સ "SAGE Publication" http://planningcommission.nic.in/reports/genrep/rep_fr/cfsr_all.pdf
- iii. ડેમિર્ગુક-કુંટ અસલી અને રોઝલેવીન ૨૦૦૮ “ફાયનાન્સ, ફાયનાન્સિયલ સેક્ટર, પોલિસીઝ એન્ડ લોંગ રન ગ્રોથ” Policies, and Long-Run Growth.” M. Spence Growth Commission, Background Paper 11, World Bank, Washington, DC.
- iv. અચ્યાગરી, મેઘના, બેક, થોર્સ્વન એન્ડ હોસ્સીની, મોહમદ, ફાયનાન્સ એન્ડ પોવર્ટી: એવિડન્સ ફ્રોમ ઈન્ડિયા (જૂન ૨૦૧૩), CEPR Discussion Paper No. DP9497
- v. આ નિર્દેશકમાં ખાનગી ધિરાણને બેંકોમાં થાપણ તરીકે પડેલી રકમ અને અન્ય સંસ્થાઓનો જીડીપી સાથેના ગુણોત્તરને નિર્દેશિત કરવામાં આવેલ છે. સ્રોત : ઈન્ટરનેશનલ ફાયન્સિયલ સ્ટેટિસ્ટિક્સ, ઈન્ટરનેશનલ મોનેટરી ફંડ (IMF)
- vi. એડ્સ, રોબર્ટ એમ. અને જેકોબ ગ્રેમલીય, “વ્હેર આર ઓલ ધ ન્યુ બેંક્સ? રોલ ઓફ રેગ્યુલેટરી બર્ડન ઓન ન્યુ બેંક ફોર્મેશન” ઔદ્યોગિક સંગઠનોની સમીક્ષા ૪૮.૨ (૨૦૧૬):૧૮૧-૨૦૮

લેખિકા નીતિ આયોગમાં વાઈસ ચેરમેનની ઓફિસમાં ઈકોનોમિસ્ટ તરીકે કામ કરે છે. તે વ્યાપાર, ફાયનાન્સ અને ખાનગી ક્ષેત્રના વિકાસ જેવા મુદ્દાઓ ઉપર કામ કરી રહ્યાં છે. અગાઉ તે વિશ્વ બેંકમાં વોશિંગ્ટન ડીસી ખાતે કામ કરી ચૂક્યાં છે.
E-mail: atisha.kumar@nic.in

બેંકિંગ સેક્ટરની અત્યાર સુધીની મજલ અને આગળનો માર્ગ

વિવેક કુમાર, સંકેત ટંડન, શુભદા રાવ

ભારત સરકાર દ્વારા તાજેતરમાં રૂ. ૨.૧૧ લાખ કરોડની રકમ દ્વારા મોટે પાયે રિ-કેપિટલાઈઝેશનનું આયોજન કરવામાં આવ્યું છે, જે જાહેરક્ષેત્રની બેંકો માટે સક્ષમ ગેઈમ ચેન્જર બની શકે તેમ છે. આ પગલું સમયસર લેવાયું છે અને તેનાથી જાહેર ક્ષેત્રની બેંકો બેઝલ III નિયમોની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા સક્ષમ બનશે. આ રકમને કારણે બેંકો માટે 'ગ્રોથ કેપિટલ' નો માર્ગ મોકળો થશે અને બેંકો પર્ફોર્મન્સના ધોરણોમાં સારો સુધારો દર્શાવી શકશે. જાહેર ક્ષેત્રની બેંકોમાં સ્પર્ધાને પ્રોત્સાહન આપવાનો આ એક કાર્યક્ષમ માર્ગ છે. જેનાથી સમય જતાં અર્થતંત્રને લાભ થશે.

ભા

રતનું અર્થતંત્ર જ્યારે વર્ષ ૨૦૧૮ તરફ આગળ ધપી રહ્યું છે ત્યારે એક વિનમ્ર છતાં દૂરગામી અસર ઉભી થાય તેવી સંભાવના છે. સૌ પ્રથમ વાર દેશની માથાદીઠ આવક ડોલર મૂલ્યમાં ૨૦૦૦ના આંકડાને સ્પર્શી જશે. આ એક એવો મુકામ છે કે જે વિશ્વના આર્થિક ઇતિહાસમાં સામાન્યપણે સ્થાનિક વપરાશનું બહુવિધ વિસ્તરણ દર્શાવે છે અને ભૂતકાળમાં વૈભવી ગણાતી બાબતો પોસાય તેવી અને જરૂરિયાત બની હોય તેવો સુધારો દર્શાવે છે.

ભારતની બેંકિંગ પદ્ધતિએ આર્થિક પરિવર્તનમાં નાયકની મુખ્ય ભૂમિકા બજાવવાની રહેશે. આપણે બેંકિંગ સર્વિસીસમાં સતત સુધારો તો જોઈ જ રહ્યા છીએ, પરંતુ સાથે સાથે વિવિધ ઉપાયો (solution) અને સર્વિસ પૂરી પાડવાની પદ્ધતિમાં પણ આધુનિકતા આવી છે.

ભૂતકાળમાં થયેલા સુધારાઓ અંગે બેંકિંગ સેક્ટરે કેવો પ્રતિભાવ આપ્યો છે?

આપણે આ મજલ અંગે વાત કરીએ તે પહેલાં તેના ઇતિહાસમાં નાનું એક ડોકિયું કરી લેવાની જરૂર છે. ૧૯૬૯/

૧૯૮૦માં બેંકોનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરાયું તે પછી બેંકિંગ ક્ષેત્રમાં તે પછીના તબક્કામાં ૧૯૯૧ પછી દૂરગામી સુધારાઓ જોવા મળ્યા હતા. ધિરાણ પ્રક્રિયાના નિયંત્રણો દૂર કરવાના અને વ્યાજ દરનું માળખું સુધારીને, પૂર્વ શરતોમાં ક્રમશઃ ઘટાડો, CBS તરફનું સ્થળાંતર અને નવા યુગની ખાનગી ક્ષેત્રની બેંકોને લાયસન્સ આપવાને કારણે વર્ષ ૨૦૦૦ પછી બેંકિંગ સર્વિસીસના વિસ્તરણમાં ઝડપી ગતિનો તબક્કો આવ્યો છે અને નાણાકીય વર્ષ ૧૯૯૭માં થાપણોનો વ્યાપ જીડીપીના ૩૫.૬ ટકા હતો તે વધીને જીડીપીના ૬૦.૭ જેટલો થયો છે તેનાથી કોઈ અચરજ થતું નથી. ધિરાણની ઉત્કટતા (intensity)ની વાત કરીએ તો તે નાણાકીય વર્ષ ૧૯૯૭માં જીડીપીના ૧૯.૬ ટકા હતી તે નાણાકીય વર્ષ ૨૦૦૭માં ૪૫ ટકા થઈને બમણાં કરતાં પણ વધુ થઈ છે. વર્ષ ૨૦૦૮માં વૈશ્વિક નાણાકીય કટોકટી છતાં અને તે પછીના વર્ષોમાં આર્થિક અને નાણાકીય બજારમાં નોંધપાત્ર અનિશ્ચિતતાઓ છતાં છેલ્લા કેટલાક દાયકાઓ દરમિયાન જીડીપીના સંદર્ભમાં થાપણ અને ધિરાણનો ગુણોત્તર અનુક્રમે ૭૧.૨ ટકા અને ૫૧.૯ ટકા

જેટલો થયો છે.

વિસ્તરણના શરૂઆતના તબક્કામાં (૧૯૯૦ પછી) જાહેરક્ષેત્રની બેંકોનું પ્રભુત્વ રહ્યું હતું. આમ છતાં, ખાનગી ક્ષેત્રની બેંકો આ ક્ષેત્રમાં સીમાવર્તી (peripheral) ખેલાડીની ભૂમિકામાં હોવા છતાં આ કહાણી ક્રમશઃ બદલાવા લાગી અને અર્થતંત્રમાં ધિરાણ પૂરું પાડવામાં હવે તે મહત્વના પરિબળ તરીકે ઉભરી આવી છે. આ હકીકત એ બાબત પરથી પૂરવાર થાય છે કે નાણાકીય વર્ષ ૨૦૦૭માં ખાનગી ક્ષેત્રની બેંકોનો વસૂલવાના બાકી ધિરાણમાં ૨૦ ટકા હિસ્સો હતો તે નાણાકીય વર્ષ ૨૦૧૭માં ૨૯ ટકા જેટલો થયો છે. ખાનગી ક્ષેત્ર દ્વારા ધિરાણમાં જે વધારો થયો છે તે ક્રમશઃ થયો હોવા છતાં ઉડીને આંખે વળગે તેવો છે. ધિરાણમાં ક્રમશઃ જે વધારો થયો તે વધુ નોંધપાત્ર હતો કારણ કે ધિરાણમાં જે વધારો થયો તેમાં ખાનગી ક્ષેત્રનો હિસ્સો ૭૫ ટકા હતો. કોઈ વ્યક્તિ દલીલ કરી શકે કે એસેટ ક્વોલિટીના મુદ્દાને કારણે ઉપર દર્શાવેલા આંકડાઓમાં પૂર્વગ્રહ વર્તાય છે, કારણ કે એસેટ ક્વોલિટીનો મુદ્દો અપ્રમાણસર રીતે જાહેર ક્ષેત્રની બેંક તરફ ઝૂકેલા હતા. તેમની આ ભૂમિકા ઉપરાંત તેમના ધિરાણના બજાર હિસ્સામાં જે વધારો થયો તે જોતાં જણાય છે કે જાહેર ક્ષેત્રની બેંકોની તુલનામાં છેક ૨૦૧૦થી ખાનગી ક્ષેત્રની બેંકોના ધિરાણમાં થયેલી વૃદ્ધિને કારણે તે સતત જાહેર ક્ષેત્રની બેંકો કરતાં વધુ આગળ નીકળી રહી હતી.

ખાનગી ક્ષેત્રની બેંકોનો વધુ ઝડપી ગતિથી વૃદ્ધિ માટે એ બાબતને યશ આપી યોજના જાન્યુઆરી - ૨૦૧૮

શકાય કે ગ્રાહકોની ધિરાણની બદલાતી જતી જરૂરિયાતોને પારખવાની કામગીરી દાખવવામાં તે વધુ ઝડપી રહી હતી. ગ્રાહકોને બહેતર ગ્રાહક અનુભવ પૂરો પાડવા બાબતે ધ્યાન આપવામાં ખાનગી ક્ષેત્રની બેંકો પોતાને નોખી પૂરવાર કરતી રહી હતી. આ હકીકત એ બાબત ઉપરથી ફલિત થાય છે કે ખાનગી ક્ષેત્રની બેંકો થાપણોમા બહેતર હિસ્સો હાંસલ કરી શકી હતી. ખાનગી ક્ષેત્રની બેંકોની થાપણોની માલિકી નાણાકીય વર્ષ ૨૦૦૭માં ૨૦ ટકા હતી તે નાણાકીય વર્ષ ૨૦૧૭માં વધીને ૨૪ ટકા થઈ હતી. છેલ્લા ૧૦ વર્ષમાં ખાનગી બજાર હિસ્સો વધારવામાં જે પરિબળોનું યોગદાન રહ્યું છે તે મુખ્યત્વે બે પ્રકારના છે.

● **વિશિષ્ટ :** જાહેર ક્ષેત્રની બેંકો મહદ અંશે ઔદ્યોગિક/ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર ધિરાણની કામગીરી કરતી હોવાથી તેમનું સરવૈયુ સ્વાભાવિક રીતે જ બિઝનેસ નીચો જવાનું વલણ દર્શાવતો હતો. આથી વિરૂદ્ધ નવા યુગની મોટાભાગની ખાનગી ક્ષેત્રની બેંકો ઉદારીકરણ પછીના કાળમાં અસ્તિત્વમાં આવી હોવાથી એસેટ ક્વોલિટીના બેગેજના બોજથી વંચિત હતી અને તેમનું મોટા ભાગનું વિસ્તરણ વર્ષ ૨૦૦૦ પછી થયું હતું. પ્રમાણમાં નવિન સ્વરૂપ હોવાને કારણે તેમને અતિ આધુનિક ટેકનોલોજી પ્રચૂર ઉપાયોમાં રોકાણો કરવામાં તથા પોતાની ક્ષમતા વધારવામાં સહાય થઈ. આ બાબત નવી આવકોના સ્ત્રોત શોધવામાં તથા ગ્રાહકનો અનુભવ સુધારવામાં સહાયક બની. ખાનગી ક્ષેત્રની બેંકોને ટેકનોલોજી વહેલી

અપનાવવાનો લાભ પોઈન્ટ ઓફ સેલ મશીનોના વિસ્તરણમાં જણાઈ જે આ છે. વર્ષ ૨૦૧૨માં ધિરાણમાં માત્ર ૧૨ ટકાનો હિસ્સો હોવા છતાં, ખાનગી ક્ષેત્રની બેંકોએ પોઈન્ટ ઓફ સેલ મશીનોની સ્થાપના વિસ્તારીને પોતાનો વ્યાપ વધારવા માંડ્યો. ૨૦૧૨માં આ બાબતે તેમનો હિસ્સો ૮૦ ટકા હતો. એ પછી જાહેર ક્ષેત્રની બેંકો તેમની સાથે ગતિ મિલાવવા પ્રયાસ કરવા લાગી તેમ છતાં પણ ખાનગી ક્ષેત્રની બેંકો ૫૭ ટકા હિસ્સા સાથે મોખરે રહી છે. આ બાબત આવકના ઉપાર્જનનો સ્થિર સ્ત્રોત બની શકે તેમ છે. એ બાબત નોંધવી જરૂરી છે કે આ વિવિધીકરણ સાથે ખાનગી ક્ષેત્રની બેંકોમાં અન્ય આવકનું પ્રમાણ ૨૦ ટકા રહ્યું હતું, જ્યારે જાહેર ક્ષેત્રની બેંકોમાં તે ૧૪ ટકા જેટલું હતું.

● **ઉત્પાદકતા :** આપણે ખર્ચ વિરૂદ્ધ આવકના ગુણોત્તર -CI-(કર્મચારી ખર્ચ + અન્ય સંચાલનખર્ચ)/(વ્યાજની ચોખ્ખી આવક + અન્ય આવક)નું વિશ્લેષણ કરીએ તો આપણને ખાનગી અને જાહેર ક્ષેત્રની બેંકો વચ્ચે દેખીતો ફરક વર્તાશે. ખાનગી ક્ષેત્રની બેંકોમાં CIની ગતિ નાણાકીય વર્ષ ૨૦૧૨માં ૪૭ ટકા હતી તે નાણાકીય વર્ષ ૨૦૧૭માં ૪૩ ટકા થઈને નીચે તરફ જતી જણાઈ હતી. તેની સામે જાહેર ક્ષેત્રની બેંકોમાં ગુણોત્તર આ સમયગાળામાં જ ૪૪ ટકાથી વધીને ૪૯ ટકા થયો હતો. એકંદરે ખર્ચને નિયંત્રણમાં રાખવો તે મહત્વનો સ્પર્ધાત્મક લાભ હતો, એટલે એસેટ ઉપર મળતું વળતર (Return on Assets) કારણ કે તેમાં

વધારો થાય એટલે કંપની બંને તરફ કામગીરી દર્શાવી શકે છે. - તે હયાત શેર હોલ્ડરોને પૂરતું વળતર આપે છે અને આગળના વિસ્તરણ માટે વધુ નાણાં ઉભાં કરવાની તક પૂરી પાડે છે.

- ચપળતા (Agility) : મોટાભાગની નવા યુગની ખાનગી ક્ષેત્રની બેંકો યોગ્ય પ્રતિભાઓની પસંદગીમાં નોંધપાત્ર સુગમતા (flexibility) દાખવી રહી છે અને સાથે સાથે વેતન આપવામાં તથા કર્મચારીઓને જાળવી રાખવાની આકર્ષક નીતિઓ અપનાવી રહી છે. આ ઉપરાંત ખાનગી ક્ષેત્રની બેંકો કોઈ પણ બોજ વર્તાય તો તેની પાકી ખાત્રી લેવાની બાબતમાં પણ ખૂબ જ ત્વરિત જણાઈ છે અને તે આધારે તેમના ઉપાયો અને વસૂલાતની કામગીરીને અનુસરે છે. (રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા દ્વારા તાજેતરની એસેટ ક્વોલિટી સમીક્ષા પછી) આ માનવ સંસાધનના પડકારો અને એસેટ ક્વોલિટીની ચિંતા નિવારવાની બાબતે તેમની તરફેણમાં કામ કરી રહી છે. આને કારણે જાહેર ક્ષેત્રની બેંકોને અપ્રમાણસર રીતે મોટી અસર થઈ છે.

જાહેર ક્ષેત્રની બેંકોમાં ઊર્જાને ગતિશીલ બનાવવા માટેના તાજેતરના સુધારા

જાહેર ક્ષેત્રની બેંકો તેમના ખાનગી ક્ષેત્રના સાથીઓની તુલનામાં છેલ્લા એક દાયકામાં પાછળ રહી ગઈ હોવાથી સરકાર દ્વારા નીચે મુજબનાં કેટલાંક માળખાગત સુધારા કરવામાં આવ્યા છે, જે ચોક્કસપણે તેમનું સ્થાન મજબૂત કરીને બહેતર કામગીરીમાં સહાયરૂપ થશે.

યોજના જાન્યુઆરી - ૨૦૧૮

- બેંક બોર્ડ બ્યૂરોની સ્થાપના, ચેરમેન અને મેનેજિંગ ડિરેક્ટરના પદનું નોન-એક્ઝિક્યુટિવ ચેરમેન અને સીઈઓમાં વિભાજન તથા સીઈઓ માટે લાંબી મુદત (૫ વર્ષ) ની ભલામણ જેવા સરકારે લીધેલા વહીવટી સુધારાને કારણે લાંબેગાળે કાર્યક્ષમતામાં સુધારો થવાની અપેક્ષા છે.

- CRILC (સેન્ટ્રલ રિપોઝિટરી ઓફ ઈન્ફોર્મેશન ઓન લાર્જ કેડિટ) ની રચના અને IBC (ઈન્સોલવન્સી એન્ડ બેંકરપ્સી કોડ) ના અમલીકરણથી બોજો ધરાવતી એસેટ્સ અંગે માહિતી અને ઠરાવોની આપ-લે કરવાનું સંસ્થાકીય માળખું પ્રાપ્ત થયું છે. આને કારણે બેંકોના સરવૈયામાં હાલમાં અટવાઈ પડેલી મૂડીનો મોટો હિસ્સો ખુલ્લો થશે અને એ દ્વારા ધિરાણ વિસ્તરણની તેમની ભૂખ સતેજ થશે.

- ભારત સરકાર દ્વારા તાજેતરમાં રૂ.૨.૧૧ લાખ કરોડની રકમ દ્વારા મોટે પાયે રિ-કેપિટલાઈઝેશનનું આયોજન કરવામાં આવ્યું છે, જે જાહેરક્ષેત્રની બેંકો માટે સક્ષમ ગેઈમ ચેન્જર બની શકે તેમ છે. આ પગલું સમયસર લેવાયું છે અને તેનાથી જાહેર ક્ષેત્રની બેંકો બેઝલ III નિયમોની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા સક્ષમ બનશે. આ રકમને કારણે બેંકો માટે 'ગ્રોથ કેપિટલ' નો માર્ગ મોકળો થશે અને બેંકો પર્ફોર્મન્સના ધોરણોમાં સારો સુધારો દર્શાવી શકશે. જાહેર ક્ષેત્રની બેંકોમાં સ્પર્ધાને પ્રોત્સાહન આપવાનો આ એક કાર્યક્ષમ માર્ગ છે. જેનાથી સમય જતાં અર્થતંત્રને લાભ થશે.

શું બેંકો નવા યુગના બેંકિંગ માટે સજ્જ છે?

વર્ષ ૨૦૨૫ સુધીમાં ભારત દુનિયાનું ચોથા નંબરનું સૌથી મોટું અર્થતંત્ર બનવાની અપેક્ષા છે ત્યારે બેંકિંગ ક્ષેત્રે ગતિ નિર્ધારિત કરવામાં નીચે દર્શાવેલા ચાર D ગતિ નિર્ણાયક બનશે.

- ડેવલપમેન્ટ (વિકાસ): આમાં સરકારના નાણાકીય સમાવેશિતાના એજન્ડા અને અન્ય મહત્વના સેક્ટરલ અને માળખાગત સુધારાઓનો સમાવેશ થાય છે.

- ડી-રેગ્યુલેશન (નિયંત્રણ મુક્તિ): નાણાકીય અને બચતના વલણોમાં નીતિ વિષયક દરમ્યાનગિરી.

- ડેમોગ્રાફિક્સ (વસતિ વિષયક બાબતો): બજારમાં યુવાન અને ડીજીટલ જાણકારીથી સજ્જ વસતિનું પ્રભુત્વ વર્તાઈ રહ્યું છે.

- ડીસરપ્શન (અવરોધ): આમાં ડીજીટાઈઝેશન અને બેંકિંગ ટેલિકોમ અને નાણાકીય ક્ષેત્રના સુસંકલનનો સમાવેશ થાય છે.

આ ચાર D ઉપરાંત નીચે મુજબની સાત પ્રકારની તરાહોનું અનુસરણ ભારતમાં નવા યુગના બેંકિંગની સ્થિતિ નક્કી કરશે.

૧. આપણે જે રીતે બેંકિંગ કરી રહ્યા છે તેમાં ટેકનોલોજીને કારણે પરિવર્તન આવશે

ભવિષ્યમાં ટેકનોલોજી બેંકિંગ ક્ષેત્રની રૂપરેખા નક્કી કરશે. આમાં બીગ

ડેટા, ક્લાઉડ કોમ્પ્યુટિંગ, સ્માર્ટ ફોન અને આવા અન્ય ઈનોવેશન્સનો સમાવેશ થશે. ગ્રાહકો બેંકો સાથે કઈ રીતે સંવાદ કરશે તે બાબત મલ્ટી ચેનલ નહીં પણ 'Omnichannel' (સાર્વત્રિક ચેનલ) ને આધારે નક્કી થશે. દા.ત. ગ્રાહકોને મોબાઈલ ફોન ઉપર પર્સનાલાઈઝ્ડ ઓફરો આપવાની કામગીરી, પર્સનાલાઈઝ્ડ કનેક્ટ માટે હોમ વિડિયો કોન્ફરન્સીંગ સિસ્ટમનો ઉપયોગ, કાર્યક્ષમ કોસ-સેલ માટે ફેસ ડિટેક્શન ટેકનોલોજીનો લાભ લેવો જેવા નવા દ્વાર મારફતે ટેકનોલોજી ભવિષ્યમાં બેંકિંગની કામગીરીમાં સહાયરૂપ બનશે.

એવું કહેવાની જરૂર નથી કે મોબાઈલ બેંકિંગ અને મોબાઈલ પેમેન્ટ/કોમર્સ સાચા અર્થમાં ભવિષ્યની બાબતો બની રહેશે. ભારતમાં મોબાઈલનો વ્યાપ અતિશય વધી રહ્યો છે ત્યારે આ ટેકનોલોજીની ક્ષમતાનો લાભ લઈને નાણાકીય સર્વિસીસ ઓફર કરવાની વિપુલ તકો રહે છે. દેશમાં હાલમાં ૮૪૬ મિલિયન કરતાં વધુ મોબાઈલ વાપરતા લોકો છે, પરંતુ મોબાઈલ બેંકિંગના ગ્રાહકોની સંખ્યા માત્ર ૫૦ મિલિયન છે.

૨. ટેકનોલોજીનું કારણ પણ બેંકોના 'કિએટીવ ડિસ્ટ્રક્શન' તરફ દોરી જશે

બેંકોએ ઈનોવેશન ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું પડશે. તેને કારણે સ્પર્ધામાં વધારો થશે અને તે ગ્રાહકો માટે બહેતર તેમજ સસ્તી સર્વિસીસ તરફ દોરી જશે. બેંકો પોતાનો વ્યાપ વિસ્તારવા માટે ઉત્તમ પ્રણાલીઓ શોધવા માટે સંયુક્ત સાહસો

સાથે સહયોગ કરીને ભાગીદારી પણ કરી શકે છે. આ ઉપરાંત કસ્ટમર ઓથેન્ટિકેશન, ફોડ ચેકીંગ, પેમેન્ટ્સ પ્રોસેસિંગ, એકાઉન્ટ ઈન્ફાસ્ટ્રક્ચર, KYC પ્રોસેસીંગ જેવી કામગીરીઓનું આઉટસોર્સિંગ કરશે, જે હવે પછીના મહત્વના કદમ બની રહેશે.

૩. કેશલેસ અને બ્રાન્ચલેસ બેંકિંગ

નોટબંધી પછી અને કેશલેસ ઈકોનોમી માટે સક્રિય નીતિ વિષયક ભાર મૂકવાને કારણે તથા ઈન્ટરનેટનો વ્યાપ વિસ્તરવાને કારણે કેશલેસ બેંકિંગ દ્વારા ઈઝ ઓફ ડુઈંગ ટ્રાન્ઝેક્શન્સમાં ક્રાંતિ આવશે, (ડિસેમ્બર ૨૦૧૫ની સ્થિતિએ ૪૦૦ મિલિયન વપરાશકારો છે). આ ઉપરાંત મોબાઈલ ફોન્સને કારણે પણ પર્સનલ બેંક બ્રાન્ચમાં મોટાપાયે પરિવર્તન (metamorphosing) આવશે, (૨૦૧૪ માં માત્ર એક વર્ષના ગાળામાં સ્માર્ટ ફોન વાપરનારની સંખ્યા બમણી થઈને ૮૦ મિલિયન થઈ છે). મોર્ગન સ્ટેનલીના મંતવ્ય મુજબ ભારતનું ઈન્ટરનેટ માર્કેટ વર્ષ ૨૦૧૩માં ૧૧ અબજ ડોલર જેટલું હતું, જે વર્ષ ૨૦૨૦ સુધીમાં ૧૩૭ અબજ ડોલર જેટલું થશે અને આને કારણે અગણિત તકો ઉભી થશે.

બેંકિંગ ઈન્ડસ્ટ્રી ટૂંક સમયમાં ૯ થી ૫ ના બ્રીક એન્ડ મોર્ટાર બિઝનેસમાંથી દુનિયાભરમાં 24 x 7 સોલ્યુશન પ્લેટફોર્મમાં રૂપાંતર પામશે. બ્રાન્ચલેસ બેંકિંગને કારણે વ્યાપ વધારવાની કામગીરીમાં કરકસર થશે અને આવકનું નિર્માણ અને કોસ્ટ મેનેજમેન્ટ પણ થશે.

બ્રાન્ચલેસ બેંકિંગના વધતા પ્રમાણને કારણે પ્રગતિશીલ દેશોમાં બ્રીક એન્ડ મોર્ટાર શાખાઓ બંધ થવા લાગશે, (બેંક ઓફ અમેરિકાએ છેલ્લા ૫ વર્ષમાં ૧,૦૦૦થી વધુ શાખાઓ બંધ કરી દીધી છે). બેંકિંગના બિઝનેસ મોડલમાં જે નવિનતાઓ આવી રહી છે તેને આધાર જેવા નેશનલ પ્લેટફોર્મ સાથે જોડીને ગ્રાહકો પ્રાપ્ત કરવાના ખર્ચમાં ૪૦ ટકા જેટલો ઘટાડો થઈ શકશે અને એ દ્વારા બ્રાન્ચલેસ બેંકિંગ વધુ અર્થક્ષમ બની રહેશે.

૪. એટીએમના ઉપયોગમાં નવિનતા: વિશ્વ બેંકના અંદાજ મુજબ ભારતની બેંકોમાં આર્થિક વ્યવહાર દીઠ સંચાલન ખર્ચ રૂ.૪૮, ફોન બેંકિંગ માટે રૂ.૨૫, એટીએમ માટે રૂ.૧૮, આઈવીઆર માટે રૂ.૮ અને ઓનલાઈન માટે રૂ.૪ નો ખર્ચ થાય છે. ભારતમાં એટીએમનો વ્યાપ ખૂબ જ નબળો છે. દેશમાં દર ૧૦ લાખ વ્યક્તિ દીઠ ૧૧ એટીએમની તુલનામાં ચીનમાં ૩૭, મલેશિયામાં ૫૨ એટીએમ છે. આ સંદર્ભમાં Solar ATMs દ્વારા ખર્ચમાં લગભગ ૫૦ ટકા જેટલી બચત થઈ શકશે અને જ્યાં વીજળીની તંગી છે તેવા ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં પણ સેવાઓ આપી શકાશે.

૫. ઈન્ફાસ્ટ્રક્ચર ફાયનાન્સીંગ- પાયાનું નિર્માણ:

ગ્લોબલ ઈન્ફાસ્ટ્રક્ચર માર્કેટમાં ભારતનો હિસ્સો ૨૫% છે, જે વર્ષ ૨૦૨૫ સુધીમાં વધીને ૯ થી ૧૦ ટકા થવાની અપેક્ષા છે. ભવિષ્યલક્ષી જે મોડેલ્સ હાથ ધરાશે તેમાં ૫:૨૫ સ્ટ્રક્ચર અને પીપીપી મોડેલ લાંબાગાળાના ફાયનાન્સીંગ માટે

ઉભરી આવશે. વધુમાં, ઈન્ફાસ્ટ્રક્ચર ડેબ્ટ ફંડિંગ, ગ્રીન બેંકિંગ અને વાયાબિલીટી ગેપ ફંડિંગ જેવી નવી ગોઠવણો પણ અમલમાં આવશે.

૬. MSMEs ને સર્વિસ આપવા માટે નવા મોડેલ્સ:

MSME ક્ષેત્ર દેશની જીડીપીમાં ૮ ટકાનું યોગદાન આપે છે. સીડબીનો એવો અંદાજ છે કે MSME ક્ષેત્ર માટે ડેબ્ટ ફાયનાન્સની એકંદર માગ ૬૫૦ અબજ યુએસ ડોલર જેટલી થશે. કલસ્ટર આધારિત ફાયનાન્સીંગ, ટેકનોલોજી અપગ્રેડેશન માટે કેપિટલ સબસિડી પોલિસી, મુદ્રા બેંક, કેડિટ ગેરંટી યોજનાઓ, ઈન્ક્યુબેશન સેન્ટર્સ અને સ્ટાર્ટ-અપ સુવિધાઓ આગામી વર્ષોમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવશે.

૭. સ્પર્ધા અને મજબૂતીકરણ:

નવા યુગની સ્પેશલાઈઝડ બેંકોના આગમન સાથે ભારતમાં બેંકિંગ ક્ષેત્રે પરિવર્તન આવ્યું છે. નવતર પ્રકારનો અને સ્પર્ધા કરે તેવો બિઝનેસ ટકશે અને

એકરૂપતાની મજબૂતી (synergetic consolidation) તરફ દોરી જશે. નીચે કેટલાક નવતર પ્રકારના વિચારો વ્યક્ત કરાયા છે, જે આગામી ૧૫ થી ૨૦ વર્ષમાં તફાવતકારી વાસ્તવિકતા (differentiating reality) લાવનારા બની રહેશે.

- ખાતા નંબરની પોર્ટેબિલીટી (મોબાઈલ નંબરમાં પોર્ટેબિલીટી મળે છે તે ધોરણે)
- બીગ ડેટા એનાલિટીક્સનો કાર્યક્ષમ લાભ
- રિટેઈલ ધિરાણોનું સિક્યુરિટાઈઝેશન ખાનગી અને જાહેર ક્ષેત્રની બેંકોમાંથી આ પરિવર્તન તરફ જે બેંકો વહેલી આગળ વધશે તે અસરકારક રીતે આ પરિવર્તનનો લાભ લઈ સ્વીટ સ્પોટ (ગમતી પ્રિય જગા) બનશે અને અદ્ભૂત વ્યૂહાત્મક લાભ મેળવવાની સાથે સાથે તેમની સાથી નોન-બેંકિંગ ફાયનાન્સ કંપનીઓને પણ લાભ આપશે. અપેક્ષિત પરિવર્તનો સંપૂર્ણપણે લાગુ થશે એટલે ભારતનો સમાવેશ ગ્લોબલ લીગમાં તો થશે જ, પણ સાથે સાથે ભારતના અર્થતંત્રને આગામી

૫ વર્ષમાં ટોચના ૪ ક્રમમાં સ્થાન અપાવશે.

વિવેક કુમાર યસ બેંક, મુંબઈ ખાતે સિનિયર ઈકોનોમિસ્ટ અને ગ્રુપ એક્ઝિક્યુટિવ વાઈસ પ્રેસિડેન્ટ છે. તે આર્થિક સંસોધનમાં વિશેષ અભ્યાસ ધરાવે છે અને તેમણે ભારતનાં નાણાકીય બજારોમાં વિશેષ ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું છે.

E-mail:

vivek.kumar1@yesbank.in

સંકેત ટંડન એ યસ બેંક (મુંબઈ) ના બિઝનેસ ઈકોનોમિક બેંકિંગ ડિવિઝનમાં આસિસ્ટન્ટ વાઈસ પ્રેસિડેન્ટ-ઈકોનોમિસ્ટ છે.

E-mail:

sanket.tandon@yesbank.in

શુભદા રાવ યસ બેંકમાં ગ્રુપ પ્રેસિડેન્ટ અને ચિફ ઈકોનોમિસ્ટ તથા યસ ગ્લોબલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટના નામાંકિત ફેલો છે. તે બિઝનેસ ઈકોનોમિક બેંકિંગની જવાબદારી સંભાળે છે અને બેંકને મેક્રોઈકોનોમિક સંશોધનનો દ્વિષ્ટિબિંદુ જણાવે છે અને બિઝનેસના માહિતી આધારિત નિર્ણયોને સરળ બનાવે છે.

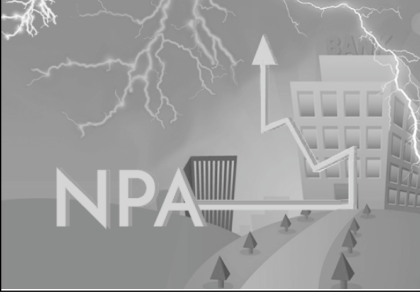
E-mail:

shubhada.rao@yesbank.in

યોજના વાંચો યોજના વંચાવો યોજના વસાવો

બિન-કાર્યક્ષમ અસ્ક્યામતો: પડકારો અને ભવિષ્ય

દીપક નારંગ

ભારતમાં ૩૦ સપ્ટેમ્બર, ૨૦૧૭નાં રોજ બેંકોની કુલ બિન-કાર્યક્ષમ અસ્ક્યામતો (એટલે કે ખરાબ લોન્સ) રૂ. ૮.૪૦ લાખ કરોડ હતી, જે ૩૦ જૂન, ૨૦૧૭નાં રોજ રૂ. ૮.૨૯ લાખ કરોડની એનપીએમાં ૧.૩૧ ટકાનો વધારો સૂચવે છે. સપ્ટેમ્બર, ૨૦૧૫થી એનપીએમાં થયેલા અતિ વધારાનાં મૂળ વર્ષ ૨૦૦૮થી બેંકો દ્વારા ધિરાણમાં થયેલા ઝડપી વધારામાં રહેલાં છે. વર્ષ ૨૦૦૮થી વર્ષ ૨૦૧૪નાં સમયગાળા દરમિયાન સરકારી બેંકોનું કુલ ધિરાણ ૧૮ લાખ કરોડથી વધીને રૂ. ૫૪ લાખ કરોડ થઈ હતી અને સપ્ટેમ્બર, ૨૦૧૭ સુધી આ આંકડો રૂ. ૫૫.૦૧ લાખ કરોડને આંબી ગયો હતો. તેમાં નવાઈ નથી કે સરકારી બેંકોની આ પ્રકારની મિલકતોમાં ખરાબ ઋણનો હિસ્સો વધીને લગભગ ૯૦ ટકા થયો છે. નાણાકીય વર્ષ ૨૦૧૭-૧૮નાં બીજા ત્રિમાસિક ગાળા દરમિયાન સરકારી બેંકોની ખરાબ લોન જૂન, ૨૦૧૭ જેટલી રૂ. ૭.૩૩ કરોડ જળવાઈ રહી છે, જ્યારે ખાનગી ક્ષેત્રની ૧૭ બેંકોની ખરાબ લોન આશરે ૧૦.૫ ટકા વધીને રૂ. ૧.૦૬ લાખ કરોડ થઈ હતી.

બેંકો દ્વારા નાણાકીય મધ્યસ્થી વૃદ્ધિ માટે પ્રેરકબળ છે. તેનાથી અર્થતંત્રમાં નાણું ફરતું રહે છે. તેમાં વધારે રકમ ધરાવતાં લોકો બેંકોમાં નાણું જમા કરે છે અને પછી બેંકો પછી રોકાણ માટેની પ્રવૃત્તિ હાથ ધરવા આ નાણાનું ધિરાણ કરે છે. અર્થતંત્ર પર તેની બહુસ્તરીય અસર થાય છે. ધિરાણથી ઉત્પાદકીય સંસાધનો માટેની માગ પેદા થાય છે તથા ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓ પૂરી પાડતાં લોકોની આવકનું સ્તર વધે છે. આ રીતે એક પક્ષનો ખર્ચ બીજા પક્ષની આવક બની જાય છે. પરિણામે જીડીપીમાં વધારો થાય છે અને ઉત્પાદનમાં વૃદ્ધિને વેગ મળે છે.

બીજી તરફ, ધિરાણમાં ઘટાડો વિપરિત અસર પેદા કરે છે અને વૃદ્ધિ મંદ પડે છે. ધિરાણમાં વૃદ્ધિનાં ઘટાડા માટે એક મુખ્ય કારણ બેંકનાં સરવૈયામાં બિનકાર્યક્ષમ અસ્ક્યામતો (એનપીએ)માં ઝડપથી વધારો છે. એસસીબીની બાકી નીકળતી લોનનો આશરે ૭૨ ટકા બજાર હિસ્સો પીએસબી (સરકારી બેંકો)નો છે. સરવૈયામાં બે પ્રકારની સમસ્યા એટલે કે વધુ પડતું ધિરાણ અને નાણાકીય કટોકટીનો સામનો કરતી કંપનીઓથી સરકારી બેંકોની એનપીએમાં વધારો થાય છે, જેથી અર્થતંત્રમાં રોકાણની વૃદ્ધિ મંદ

પડે છે.

ભારતમાં ૩૦ સપ્ટેમ્બર, ૨૦૧૭નાં રોજ બેંકોની કુલ બિન-કાર્યક્ષમ અસ્ક્યામતો (એટલે કે ખરાબ લોન્સ) રૂ. ૮.૪૦ લાખ કરોડ હતી, જે ૩૦ જૂન, ૨૦૧૭નાં રોજ રૂ. ૮.૨૯ લાખ કરોડની એનપીએમાં ૧.૩૧ ટકાનો વધારો સૂચવે છે. સપ્ટેમ્બર, ૨૦૧૫થી એનપીએમાં થયેલા અતિ વધારાનાં મૂળ વર્ષ ૨૦૦૮થી બેંકો દ્વારા ધિરાણમાં થયેલા ઝડપી વધારામાં રહેલાં છે. વર્ષ ૨૦૦૮થી વર્ષ ૨૦૧૪નાં સમયગાળા દરમિયાન સરકારી બેંકોનું કુલ ધિરાણ ૧૮ લાખ કરોડથી વધીને રૂ. ૫૪ લાખ કરોડ થઈ હતી અને સપ્ટેમ્બર, ૨૦૧૭ સુધી આ આંકડો રૂ. ૫૫.૦૧ લાખ કરોડને આંબી ગયો હતો. તેમાં નવાઈ નથી કે સરકારી બેંકોની આ પ્રકારની મિલકતોમાં ખરાબ ઋણનો હિસ્સો વધીને લગભગ ૯૦ ટકા થયો છે.

નાણાકીય વર્ષ ૨૦૧૭-૧૮નાં બીજા ત્રિમાસિક ગાળા દરમિયાન સરકારી બેંકોની ખરાબ લોન જૂન, ૨૦૧૭ જેટલી રૂ. ૭.૩૩ કરોડ જળવાઈ રહી છે, જ્યારે ખાનગી ક્ષેત્રની ૧૭ બેંકોની ખરાબ લોન આશરે ૧૦.૫ ટકા વધીને રૂ. ૧.૦૬ લાખ કરોડ થઈ હતી. શિઝ્યુલ્ડ કમર્શિયલ બેંકનાં ધિરાણમાં રૂ.

૫ કરોડ અને વધારેની મર્યાદા ધરાવતાં મોટા ઋણધારકોનો હિસ્સો ૫૬ ટકા છે, પણ તેમની એનપીએનો હિસ્સો ૮૬.૫ ટકા છે. ખાતાઓ (નંબર અને રકમ)માં એનપીએમાં બાકી નીકળતી રકમ રૂ. ૨૦ કરોડથી રૂ. ૫૦ કરોડ વચ્ચે છે. ત્યારબાદ એનપીએમાં બાકી નીકળતી રકમ રૂ. ૫૦ કરોડથી રૂ. ૧૦૦ કરોડની રેન્જમાં છે. ટોચનાં ૧૦૦ મોટાં ધિરાણ (બાકી નીકળતી લોન) કુલ ધિરાણમાં આશરે ૧૫.૨ ટકા હિસ્સો ધરાવે છે, પણ ટોચની ૧૦૦ બિનકાર્યક્ષમ અસ્કયામતોમાં તેમનો હિસ્સો એસસીબીની જીએનપીએનાં ૨૫.૬ ટકા હિસ્સો ધરાવે છે.

માર્ચ, ૨૦૧૭નાં રોજ એસસીબીમાં ઉદ્યોગોની બાકી નીકળતી લોનનો રેશિયો આશરે ૨૩ ટકા છે, જ્યારે કૃષિ, સેવાઓ અને રિટેલ માટે આ રેશિયો અનુક્રમે ૬.૩ ટકા, ૭ ટકા અને ૨.૧ ટકા હતો. ગ્રૂપ તરીકે આ સરકારી બેંક ઉદ્યોગમાં ધિરાણનો તનાવયુક્ત લોનનો રેશિયો ૨૮.૮ ટકા હતો, જ્યારે ખાનગી અને વિદેશી બેંકોમાં આ હિસ્સો અનુક્રમે ૮.૩ ટકા અને ૭.૧ ટકા હતો. તનાવયુક્ત ઉદ્યોગોનાં વિસ્તૃત ક્ષેત્રમાં મુખ્યત્વે મૂળભૂત ધાતુ અને તેમનાં ઉત્પાદનો, સિમેન્ટ અને તેનાં ઉત્પાદનો, ટેક્સટાઇલ, માળખા વગેરે સામેલ છે.

થવામાં વિલંબ.

ખ) લોનની પુનઃચુકવણી અતિ ઓછી હતી.

ગ) કોર્પોરેટ મૂડીબજારોમાંથી ઇક્વિટી ઇશ્યૂ કરી કે અન્ય ડેટ માધ્યમ મારફતે મૂડી ઊભી ન કરવા સક્ષમ નહોતાં તથા ધિરાણે લીધેલા નાણાંનો ઉપયોગ ઇક્વિટી ધિરાણ તરીકે ઉપયોગ કર્યો હતો. બેંકોએ આ પ્રકારનાં ઇક્વિટી ધિરાણ પર ધ્યાન આપ્યું નહોતું.

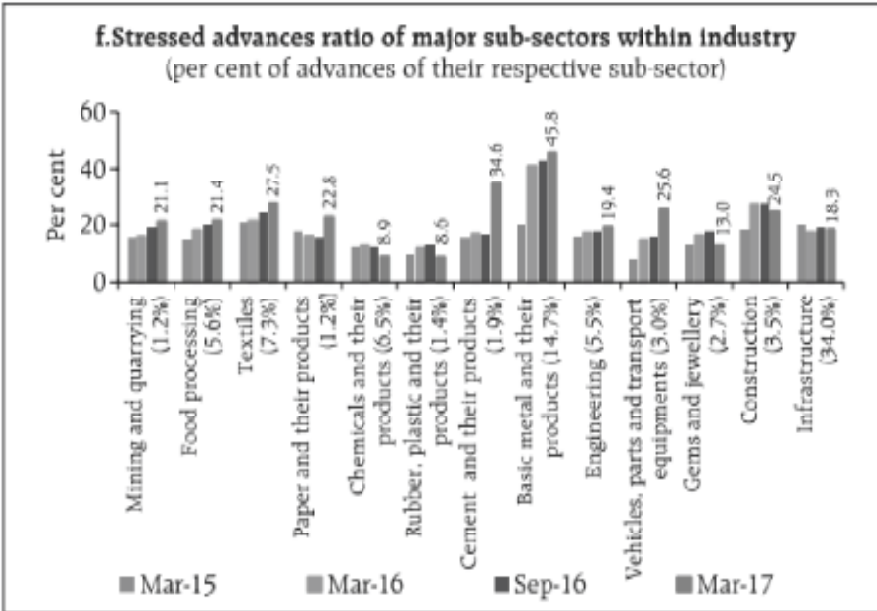
ઘ) અતિ આશાવાદી ધારણાઓને કારણે વ્યવસાયમાં નિષ્ફળતા.

ચ) વિસ્તરણ/આધુનિકીકરણ માટે ફંડને ડાઇવર્ટ કરવામાં આવ્યું હતું. ઋણનો ઉપયોગ સૂચિત ઉપયોગ માટે કરવામાં આવ્યો નહોતો.

છ) ઇરાદાપૂર્વકનું ડિફોલ્ટ, ફંડ વાપરી નાંખવું, ગોટાળા કરવા, ફંડનો દૂરુપયોગ કરવો વગેરે.

જ) બેંકોએ ફંડનાં અંતિમ ઉપયોગ પર ધ્યાન આપ્યું નહોતું કે ઓછું ધ્યાન આપ્યું હતું અને શેલ કંપનીઓ વગેરેની જાળ રચીને ઋણધારક દ્વારા ડાઇવર્ઝન.

ઝ) ધિરાણ મૂલ્યાંકનમાં ખામી અને આ પ્રક્રિયામાં ઉચિત ખંત દાખવવામાં આવી નહોતી.

Note: Numbers given in parenthesis with the legend is share of the respective sub-sector's credit in total credit to industry.

સ્ત્રોત: ફાઇનાન્શિયલ સ્ટેબિલિટી રિપોર્ટ, જૂન, ૨૦૧૭

આ પ્રકારની સ્થિતિ માટે જવાબદાર કારણો સમજવાની જરૂર પડશે, જે થોડાં છે:

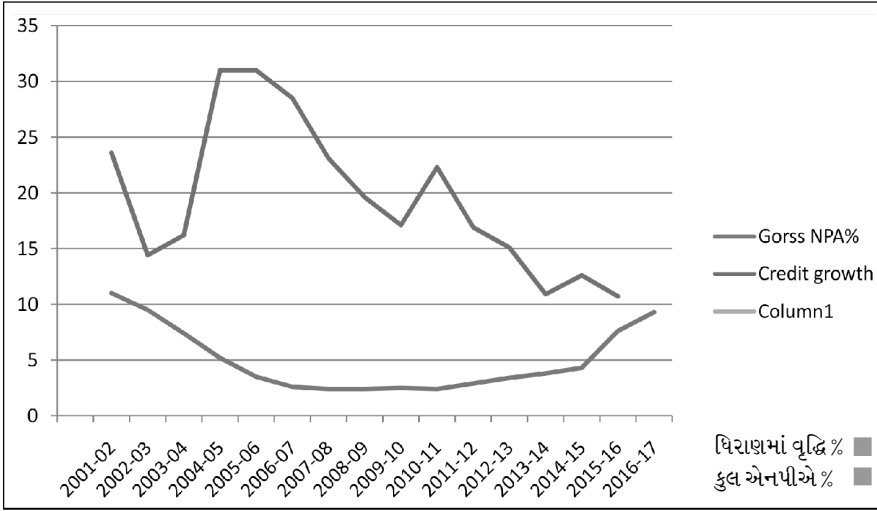
અ) અગાઉના ધિરાણના રેકોર્ડના પર આ પ્રકારની લોનને લાયક ન હોય તેવા ઋણધારકોને ધિરાણ કરવાથી સરવૈયામાં

ધિરાણમાં વધારો.

બ) વૈશ્વિક ક્ષમતાઓ/માગ-પુરવઠાની સ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખ્યાં વિના માગની ધારણાએ ક્ષમતા વધારવા માટે ધિરાણ આપવામાં આવ્યું હતું.

ક) વિવિધ કારણોસર પ્રોજેક્ટ પૂર્ણ

નવા ધિરાણમાં એનપીએ દેખાય એ અગાઉ આશરે ૩ થી ૪ વર્ષનો ગાળો લાગે છે. વૃદ્ધિનાં તબક્કા દરમિયાન એનપીએનું નવું સર્જન ધિરાણની ઊંચી વૃદ્ધિ સ્વરૂપે જોવા મળે છે. એનપીએ કરતાં ધિરાણમાં વૃદ્ધિ થવાથી કુલ એનપીએ રેશિયો ચેતવણીજનક સ્તરે પહોંચ્યો હોવાનું જણાતું નથી.

વર્ષ	જીએનપીએનો રેશિયો	ધિરાણમાં વૃદ્ધિ
2001-02	11	23.6
2002-03	9.5	14.4
2003-04	7.4	16.2
2004-05	5.2	31
2005-06	3.5	31
2006-07	2.6	28.5
2007-08	2.4	23.1
2008-09	2.4	19.6
2009-10	2.5	17.1
2010-11	2.4	22.3
2011-12	2.9	16.9
2012-13	3.4	15.1
2013-14	3.8	10.9
2014-15	4.3	12.6
2015-16	7.6	10.7
2016-17	9.3	5.08

બેંકોએ ઈરાદાપૂર્વક ડિફોલ્ટ્સને અને ભવિષ્ય માટેના અપેક્ષિત કેટલાંક પ્રોજેક્ટ્સ માટે નવી લોન આપવાનો ઈનકાર કરીને સુધારાલક્ષી પગલાં સાથે અસરકારક રીતે (ઉપરોક્ત કારણો માટે) ખરાબ ઋણના કારણોને ધ્યાન લઈને સતર્કતા દાખવવી જોઈએ. બેંકોએ પૂર્વ ચેતવણીના સંકેતો (ઈડબલ્યુએસ) પર નજર રાખવા આરબીઆઈના પરિપત્રના ઈરાદાની સંપૂર્ણ ગંભીરતાને ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ તથા ઋણ ન ચુકવતાં લોનધારકોને અસહકાર દાખવતા કે

ઈરાદાપૂર્વકના ડિફોલ્ટર તરીકે જાહેર કરવા જોઈએ.

કંપની કાયદાની જોગવાઈઓ નીચે જણાવી છે, જે બેંકર્સને પગલાં લેવા અધિકાર આપે છે અને આ પ્રકારના કેસોને એસએફઆઈઓને સુપરત કરવાની સત્તા આપે છે. કંપની ધારા, ૨૦૧૩ની કલમ ૪૪૭ મુજબ, કંપની સાથે સંબંધિત ગોટાળાનો નવા અપરાધને નીચે મુજબ લેવામાં આવશે.

કોઈ પણ કામગીરી કે ચૂક, કોઈ પણ હકીકત છુપાવવી કે છેતરપિંડીના ઈરાદા સાથે કોઈ પણ વ્યક્તિએ કરેલ દુરુપયોગ કે કંપની કે તેના શેરધારકો કે ધિરાણકારોના હિતને નુકસાન, ખોટી રીતે લાભ કે નુકસાન દેખાડ્યું છે કે નહીં, આ પ્રકારના ગોટાળાઓની તપાસ સીરિયસ ફોડ ઈન્વેસ્ટિગેશન ઓફિસ (એસએફઆઈઓ) દ્વારા થઈ શકશે. એટલે ઈરાદાપૂર્વક ડિફોલ્ટ કરવાના કેસોની તપાસ એસએફઆઈઓને સુપરત કરવામાં આવશે, પછી તે કંપની ધારાની કલમ ૪૪૭ હેઠળ ગંભીર ગોટાળા ધરાવવા આ પ્રકારની રકમ ન ચુકવી હોય કે ન હોય.

જ્યાં સુધી બેંકો ઋણધારકોના અપ્રામાણિક ઈરાદા અને ખોટી રજૂઆતો સ્થાપિત ન કરી શકે, ત્યાં સુધી ઈરાદાપૂર્વકના ડિફોલ્ટ બદલ ઋણધારકો સામે અપરાધિક કાર્યવાહી શરૂ કરવી મુશ્કેલ છે.

આ પ્રકારનો ગોટાળો કરનાર કોઈ પણ વ્યક્તિને જેલની સજા થશે, જે છ મહિનાથી ઓછી નહીં હોય, પણ મહત્તમ ૧૦ વર્ષ સુધી હોઈ શકે છે અને દંડ પણ થઈ શકે છે — જે ગોટાળામાં સંકળાયેલી રકમથી ઓછો નહીં હોય, પણ તેનાથી ત્રણ ગણો વધારે હોઈ શકે છે.

જો ગોટાળાથી જાહેર હિતને નુકસાન થયું હશે, તો સજા લઘુત્તમ ૩ વર્ષની હશે.

ઋણધારકો પાસેથી ડિફોલ્ટ રકમ વસૂલવા માટે કાયદાઓ અસરકારક બનાવવા જોઈએ, એટલે કે આરડીડીબીએફઆઈ કાયદો, સરફેસી કાયદો-૦૨ અને તાજેતરમાં બનાવવામાં આવેલ નાદારી અને દેવાળાપણાની આચારસંહિતા ૨૦૧૬નો અસરકારક અમલ થવો જોઈએ.

સરફેસી કાયદો બેંકરને બેંકમાં ગીરોખત કરેલી મિલકતનો કબજો લેવાની અને કોર્ટના હસ્તક્ષેપ વિના હરાજી કરવાનો અધિકાર આપે છે. ચોક્કસ, તે શક્તિશાળી શસ્ત્ર છે તથા ઉચિત આયોજન અને યોગ્ય અમલીકરણથી મિલકતોનું વેચાણ થઈ શકશે.

ડિફોલ્ટર તેમની મિલકતોની હરાજી બેંકર્સ દ્વારા અટકાવવા તમામ પ્રકારના સ્ત્રોતોનો ઉપયોગ કરે છે. અધિકૃત અધિકારીઓ સામે ફોજદારી અપરાધના ખોટા આરોપો કે કેસો દાખલ

કરી દે છે, ત્યારે થોડાં કિસ્સાઓમાં બેંકનું મેનેજમેન્ટ આ પ્રકારના અધિકારીઓની વહારે આવે છે. તેનાં પરિણામે બેંકના કર્મચારીઓનો ઉત્સાહ ઓસરી જાય છે અને વસૂલાત ઈચ્છિત વેગથી આગળ વધતી નથી. દીપક નારંગ વિરૂદ્ધ હરિયાણા એન્ડ એએનઆર રાજ્યના નિર્ણયાત્મક કેસમાં ૧૪ સપ્ટેમ્બર, ૨૦૧૬ના રોજ પંજાબ અને હરિયાણા કોર્ટના ન્યાયાધિશ અલ્લાબાદ બેંક અધિકૃત અધિકારી અને હેરાન પરેશાન કરવામાં આવેલ એજીએમ (એટલે કે લેખક)ની વહારે આવ્યા હતાં. એટલું જ નહીં તેમણે સાથે એફઆઈઆર દાખલ કરનાર મેજિસ્ટ્રેટની આકરાં શબ્દોમાં ઝાટકણી કાઢી હતી અને સંમિશ્રિત તથ્યોને આધારે કાર્યવાહી કરવાનો આદેશ આપ્યો હતો. આદરણીય ન્યાયાધિશ આર એસ મદને તેમના આદેશમાં જણાવ્યું હતું કે:

● તે એવો કેસ છે, જેમાં અરજદારોનું રક્ષણ અપરાધિક કાર્યવાહીની આચારસંહિતાની કલમ ૧૮૭ હેઠળ થાય છે, પણ ૨૦૦૨ના કાયદાની કલમ ૩૨ હેઠળ પણ થાય છે, જે નીચે મુજબ પુનઃપ્રસ્તુત થયો છે:

● જ્યારે સરકારી કર્મચારીઓ તેમની ફરજ બજાવવામાં ચૂક કરે ત્યારે તેમની સામે અપરાધિક કાર્યવાહી કરવા માટે મંજૂરી જરૂરી છે. તેનો અર્થ એ છે કે સરકારી કર્મચારીએ તેની ફરજના ભાગરૂપે કામગીરી કરવાની જરૂર હતી અને તેમણે તેમાં ચૂક કરી હતી, જે અપરાધિક દંડસંહિતાની ધારા ૧૮૭ની જોગવાઈ અનુસાર છે, જે ફરજ બજાવવામાં નિષ્ફળ રહેલા સરકારી કર્મચારીઓ સામે લાગુ થશે.

● સિક્યોરિટાઈઝેશન કાયદો, ૨૦૦૨ની

કલમ ૩૨ વિશ્વાસપૂર્વક કરવામાં આવેલી કામગીરીનો બચાવ કરે છે — આ કાયદા હેઠળ કોઈ પણ સુરક્ષિત ધિરાણકાર કે તેનાં અધિકારીઓ કે મેનેજર્સ સુરક્ષિત ધિરાણકારના અધિકારોનો ઉપયોગ કર્યો હોય કે વિશ્વાસમાં કોઈ પણ કામગીરી કરી હોય કે કામગીરીમાં કોઈ પણ ચૂક કરી હોય તો તેની સામે કોઈ દાવો, કાર્યવાહી કે અન્ય કોઈ કાયદેસર કાર્યવાહી કરવામાં નહીં આવે.

● ચોક્કસ, પ્રતિવાદી નંબર ૨ પાસે અરજદારો સામે કામગીરી કરવાનું કોઈ કારણ નહોતું, કારણ કે તેઓ પ્રસ્તુત સમયે ઘરમાં હાજર નહોતા. એટલે ડિફેલ્ટર્સ પોતાના પુત્ર દ્વારા ખોટી ફરિયાદ કરી છે અને હાલની ફરિયાદ બદલાની કામગીરી છે. એટલે હાલની ફરિયાદ કોર્ટની કામગીરીનો દૂરુપયોગ છે, જેને આગળ ચલાવવાની મંજૂરી આપી ન શકાય.

આ કાયદા સાથે સંબંધિત વિવિધ ન્યાયિક ચુકાદા બેંકના અધિકૃત અધિકારીની તરફેણમાં આવવા છતાં પ્રક્રિયામાં જોઈએ એવો વેગ આવ્યો નથી અને બેંકો આ કાયદા હેઠળ વસૂલાત કરવા જોઈએ એવી ઝડપ દાખવતી નથી.

આ કાયદા હેઠળ ૬૪,૫૧૮ મિલકતો જન્મ કરવામાં આવી હતી જે નાણાકીય વર્ષ ૨૦૧૫-૧૬માં ૧૭ જૂન સુધી બેંકોએ કબજામાં લીધેલ મિલકતોનો આંકડો ૩૩૮૨૮ હતો. જ્યારે અધિકૃત અધિકારી દ્વારા કાયદા હેઠળ અરજી કરવામાં આવે, ત્યારે જિલ્લા કલેક્ટર/ જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ બેંકને ભૌતિક કબજો સુપરત કરે એ ફરજિયાત કરવા માટે કાયદામાં સુધારો કરવા સરકારે વધારે કામગીરી કરવાની જરૂર છે. બેંકરના પ્રયાસોમાં ઋણધારકો અન્ય અવરોધો પણ

ઊભા કરે છે. લાંબા સમયથી ઋણધારકો વ્યવસ્થા સાથે ચેડાં કરી રહ્યાં છે.

એક બેંકર તરીકે કોઈ પણ વ્યક્તિ પ્રામાણિક ઋણધારકની વિષય પરિસ્થિતિ સમજી શકે છે. લુધિયાણાના એક ઉદ્યોગપતિ શ્રી સંજય લોંગવાલિયાએ મને જણાવ્યું હતું કે, તેઓ લુધિયાણામાં અન્ય ઉદ્યોગોમાં ઉપયોગી ચીજવસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરતાં હતાં. તેઓ સૂચિત વ્યાજદર, સમયસર હપ્તા, તમામ કરવેરા પ્રામાણિક રીતે ચુકવી રહ્યાં છે, પણ બેંકોએ અગાઉનાં ઓછા ધિરાણ અને ડિફેલ્ટ નહીં થવાનાં અતિ ઓછા જોખમને ધ્યાનમાં રાખીને વ્યાજદર ઘટાડવાની તેમની વિનંતીને ધ્યાન પર લીધી નહોતી. તેમણે દુઃખ વ્યક્ત કર્યું હતું કે, અપ્રામાણિક ઋણધારક નાણાં ડાઈવર્ટ કર્યા પછી તેમનાં વ્યવસાય બંધ કરી દે છે અને પછી નાણાં પુનઃચુકવવાની પુનર્ગઠન યોજના હેઠળ ઓછા વ્યાજદર સાથે લોન અદા કરે છે અને હપ્તામાં પુનઃચુકવણી કરવામાં પણ છૂટછાટ આપવામાં આવે છે. તેની વાત સાચી હતી અને ચોક્કસ તેને ઈચ્છિત લાભ થયો નહોતો. તેમણે પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો હતો કે, અપ્રમાણિક હોવામાં ખરેખર ફાયદો થતો નથી? શું પ્રામાણિક ઋણધારકને જ ભોગવવાનું? આ સમયે પ્રધાનમંત્રીના શબ્દો મને યાદ આવ્યાં હતાં. તેમણે એક મુલાકાતમાં જણાવ્યું હતું કે, તેઓ ઈરાદાપૂર્વક લોન ડિફેલ્ટ કરનાર ડિફેલ્ટર્સને કાયદા શું છે એનું ભાન કરાવશે.

વર્તમાન સરકારે ૧ ડિસેમ્બર, ૨૦૧૬ના રોજ નાદારી અને દેવાળાપણાંની આચારસંહિતાનો અમલ કર્યો છે, જે પ્રશંસનિય અને ક્રાંતિકારી પગલું છે. વ્યવસ્થામાં રહેલાં છીડા ભરવા અને લોનની વસૂલાત માટે કાયદો કડક

બનાવવા સરકાર બે વખત વટહુકમ લાવી છે. અત્યારે આ વટહુકમ બ્રહ્માસ્ત્ર જેવો શક્તિશાળી કાયદો છે, જેનો ઉપયોગ એનપીએના વિષયકને તોડવા થશે. તેની કાર્યદક્ષતાનો આધાર ઉચિત અને સમાન સમાધાન શોધવા વપરાશકર્તાની ઈચ્છાશક્તિ અને પ્રામાણિક ઈરાદા પર રહેશે. તે કાયદાના ઉદ્દેશને પાર પાડવા દેવા ન ઈચ્છતી કોઈ પણ વ્યક્તિના બદલે ઈરાદાને તોડી પાડવા અતિ જરૂરી છે. આઈબીસી હેઠળ ઠરાવ મારફતે ઈન્ટેલિજન્સ આધારિત રહેશે.

તાજેતરમાં એક વટહુકમ પસાર થયો છે, જે ઈરાદાપૂર્વક લોનની ચુકવણી ન કરનાર ડિફોલ્ટર્સને લોનની રકમ ડાઈવર્ટ કર્યા પછી અને/અથવા તેમના ખાતાને એનપીએ જાહેર કર્યા પછી તેમની કંપનીઓ ફરી ખરીદતાં અટકાવે છે. તેનાં પગલે આ પ્રકારના પ્રમોટર્સની ચાલને નિષ્ફળ બનાવી છે. સરકારે સતર્કતા દાખવીને લીધેલું પગલું પ્રશંસનિય છે અને વ્યવસ્થામાંથી એનપીએનાં વિષયકને સંપૂર્ણપણે દૂર કરવાનો સ્પષ્ટ ઈરાદો વ્યક્ત કરે છે તથા કોઈ પણ વ્યક્તિને વ્યવસ્થામાં રહેલી નબળાઈનો લાભ લેતાં અટકાવે છે. વળી કંપની ધારા, ૨૦૧૩ની કલમ ૪૪૭ની જોગવાઈ સાથે આ વટહુકમે આ ઈરાદાપૂર્વક ડિફોલ્ટ કરનાર ડિફોલ્ટર્સને

નિરાશ કર્યા છે. અત્યારે આરબીઆઈની પરિભાષા મુજબ, ઈરાદાપૂર્વક ડિફોલ્ટ કરવાની કામગીરીને ગંભીર અપરાધ ગણવાનો ઉચિત સમય છે, કારણ કે કેટલાંક દેશોમાં આ પ્રકારની જોગવાઈનો અમલ થઈ ગયો છે, જેનાં પરિણામે આ પ્રકારના ઈરાદાપૂર્વક ડિફોલ્ટ કરતાં ડિફોલ્ટર્સના ઈરાદાઓ પર પાણી ફરી વળ્યું છે. આ પગલાં એવા લોકોની વર્તણૂક પર ગંભીર અસર કરે છે, જેઓ બેંકો પાસેથી ઋણ લેવાનો અને તેની ચુકવણી નહીં કરવાનો અધિકાર જન્મજાત હોવાનું માની બેઠા છે. આ પ્રકારનાં ઋણધારકોના દિવસો ભરાઈ ગયા છે.

આગળ જતાં બેંકોને ફંડના અંતિમ ઉપયોગને સુનિશ્ચિત કરવા ફોરેન્સિક ઓડિટ કરાવવાની જરૂર પડશે. બેંકોએ ફિન્ટેક કંપનીઓની જેમ ઋણધારક અને તેનાં વ્યવસાય વિશે જાણકારી મેળવવા બિગ ડેટા એનાલીટિક્સ અને આઈટી આધારિત અન્ય સોલ્યુશનનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. આર્ટિફિશિયલ ઈન્ટેલિજન્સ (એઆઈ)નો ઉપયોગ ૮૦ ટકા વિશ્વાસ સાથે ઓછામાં ઓછા એક વર્ષ અગાઉ ડિફોલ્ટનો અંદાજ બાંધવા માટે થઈ શકશે. નવી મુંબઈની ડીકે ટેકનોલોજી જેવી ફિન્ટેક કંપનીએ આ પ્રકારનું સોફ્ટવેર વિકસાવ્યું છે અને તેનાં પરિણામો નોંધપાત્ર છે. બેંકોએ યુવા કર્મચારીઓને

તાલીમ આપવા તેમની એચઆર નીતિઓને પ્રસ્તુત બનાવવી પડશે, જેની અત્યારે ઊણપ છે. વળી બેંકોએ કર્મચારીઓનું કૌશલ્ય પણ વધારવું પડશે.

બીજી તરફ સરકારે બેંકોનાં બોર્ડમાં આ ક્ષેત્રની જાણકારી ધરાવતાં અને બેંકની કામગીરીનો પર્યાપ્ત અનુભવ ધરાવતા વ્યાવસાયિકોની નિમણૂક કરવી પડશે. એમડી અને ઈડી જેવા નિવૃત્તિ એકિઝક્યુટિવને બેંકનાં બોર્ડમાં સ્થાન આપવું જોઈએ. વસૂલાતની પ્રક્રિયા ઝડપી બનાવવા સરકારને થોડાં વધુ એનસીએલટી અને મોટી સંખ્યામાં ડીઆરટીની જરૂર પડશે, કારણ કે વર્તમાન પીઠિકાઓ આ ઉદ્દેશ પાર પાડવા ઓછી પડે છે. કામનું ભારણ ઘટાડવા ન્યાયાધિશોની સંખ્યા વધારી શકાશે. વ્યક્તિઓ નાદાર જાહેર થવાની સંખ્યામાં વધારો થવાની સાથે પ્રોપરાઈટર્સ અને પાર્ટનરશિપ કંપનીઓની હકીકતમાં વધારો કરવો પડશે.

નાદારી અને દેવાળિયાપણાની આચારસંહિતા પછી નવી સ્થિતિ ઝડપથી બદલાઈ છે, જેનાથી ઋણ આપવાનો અભિગમ બદલાશે. આ રીતે બેંકો ભવિષ્યમાં વધારે સલામત બનશે. કમનસીબે, બેંકોને રાહત થશે. વળી ઋણધારકોની માનસિકતા પણ બદલાશે.

લેખક NIBM, પૂના ખાતે વિઝિટીંગ પ્રોફેસર છે અને બેંકિંગ ક્ષેત્રનો ૩૭ વર્ષનો અનુભવ ધરાવે છે. તે યુનાઈટેડ બેંકના એકઝિક્યુટિવ ડિરેક્ટર પદેથી નિવૃત્ત થયા છે.

E-mail:
d.narang@nibmindia.org

બેન્કોનું પુનઃમૂડીકરણ

આશુતોષ કુમાર

કેન્દ્રીય કેબિનેટે ૨૪મી ઓક્ટોબરે બજારમાંથી ઋણ લેવા, અંદાજપત્રીય સહાય અને સૌથી મહત્વનું બેન્ક પુનઃમૂડીકરણ બોન્ડ્સ જેવા સંશાધનોના મિશ્રણ સાથે સ્થાનિક બેંકિંગ સિસ્ટમને પુનઃજીવિત કરવા માટે રૂ. ૨,૧૧,૦૦૦ કરોડની યોજનાને અંતિમ ઓપ આપ્યો છે. આ યોજનાની જાહેરાત કરતાં નાણામંત્રી અરૂણ જેટલીએ જણાવ્યું હતું કે, 'બેન્કોને મજબૂત કરવાથી વધુ નોકરી, વધુ વૃદ્ધિ અને વધુ રોકાણ શક્ય બનશે.' રૂ. ૨,૧૧,૦૦૦ કરોડના બેન્ક પુનઃમૂડીકરણ યોજનાનું બ્રેકઅપ આ મુજબ છે. રૂ. ૧૮,૦૦૦ કરોડ અંદાજપત્રીય સહાય, રૂ. ૫૮,૦૦૦ ઈક્વિટી ઈશ્યુ કરીને અને રૂ. ૧,૩૫,૦૦૦ કરોડ બેન્ક પુનઃમૂડીકરણ બોન્ડ્સ ઈશ્યુ કરીને ઊભા કરવામાં આવશે.

આ વર્ષે ૨૪મી ઓક્ટોબરે કેન્દ્રીય કેબિનેટે જાહેર ક્ષેત્રની બેન્કો (પીએસબીસ)ના સ્વાસ્થ્યના સંદર્ભમાં એક ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ નિર્ણય લિધો. કેબિનેટના આ નિર્ણયે છેલ્લા કેટલાક વર્ષોથી નોન પરફોર્મિંગ એસેટ (એનપીએ)ના જંગી બોજ હેઠળ દબાયેલી સરકારી બેન્કોને રાહત આપી છે. પીએસબીસની બેલેન્સ શીટ્સ પર એનપીએના બોજના કારણે આ બેન્કોની ધિરાણ ક્ષમતા પર ગંભીર વિપરિત અસર પડે છે, જેના કારણે ખાનગી રોકાણો અને ખાનગી ક્ષેત્રના એકંદર મૂડી સર્જનમાં અવરોધ ઊભા થાય છે. જૂન ૨૦૧૭ સુધીમાં પીએસબીસમાં એનપીએનું પ્રમાણ રૂ. ૭.૩૩ કરોડના જંગી સ્તરે પહોંચી ગયું હતું, જે માર્ચ ૨૦૧૫માં રૂ. ૨.૭૩ કરોડ જેટલું હતું. છેલ્લા બે જ વર્ષમાં જાહેર ક્ષેત્રની બેંકિંગ સિસ્ટમમાં બેક ડેટનું પ્રમાણ લગભગ ત્રણ ગણું વધી ગયું છે. સ્થાનિક બેન્કો તાજેતરમાં ઋણ અને ધિરાણના ૧૦ ટકાના સ્તરે પહોંચી ગઈ છે, જે તેના માટે બીજો એક મોટો પડકાર હોવાનું કેટલાક આંકડાઓ સૂચવે છે.

કેન્દ્રીય કેબિનેટે ૨૪મી ઓક્ટોબરે બજારમાંથી ઋણ લેવા, અંદાજપત્રીય સહાય અને સૌથી મહત્વનું બેન્ક પુનઃમૂડીકરણ બોન્ડ્સ જેવા

સંશાધનોના મિશ્રણ સાથે સ્થાનિક બેંકિંગ સિસ્ટમને પુનઃજીવિત કરવા માટે રૂ. ૨,૧૧,૦૦૦ કરોડની યોજનાને અંતિમ ઓપ આપ્યો છે. આ યોજનાની જાહેરાત કરતાં નાણામંત્રી અરૂણ જેટલીએ જણાવ્યું હતું કે, 'બેન્કોને મજબૂત કરવાથી વધુ નોકરી, વધુ વૃદ્ધિ અને વધુ રોકાણ શક્ય બનશે.' રૂ. ૨,૧૧,૦૦૦ કરોડના બેન્ક પુનઃમૂડીકરણ યોજનાનું બ્રેકઅપ આ મુજબ છે. રૂ. ૧૮,૦૦૦ કરોડ અંદાજપત્રીય સહાય, રૂ. ૫૮,૦૦૦ ઈક્વિટી ઈશ્યુ કરીને અને રૂ. ૧,૩૫,૦૦૦ કરોડ બેન્ક પુનઃમૂડીકરણ બોન્ડ્સ ઈશ્યુ કરીને ઊભા કરવામાં આવશે.

ચાલો આપણે બોન્ડ્સનો કેસ જાણીએ અને ચકાસીએ કે બેંકિંગ સિસ્ટમને તે કેવી રીતે લાભદાયક બની રહે છે. હાલની સ્થિતિ મુજબ નાણાં મંત્રાલયમાં આર્થિક બાબતોના વિભાગ સાથે સંકલન કરીને નાણાકીય સેવા (ફાઈનાન્સિયલ સર્વિસીસ) વિભાગ બોન્ડ ઈશ્યુની વ્યાપક રૂપરેખાને અંતિમ ઓપ આપી રહ્યો છે. બોન્ડ ઈશ્યુ મારફત કઈ બેન્કને કેટલા પ્રમાણમાં મૂડી મળી રહી છે તેની ચોક્કસ વિગતોની જાહેરાત ખૂબ જ મહત્વની છે. બોન્ડ શરૂ કરવા દરમિયાન એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે બોન્ડ્સ ફ્રન્ટ લોડેડ હશે. તેનો અર્થ એ છે કે આગામી કેટલાક

મહિનાઓમાં બેંકિંગ સિસ્ટમમાં રૂ. ૧,૩૫,૦૦૦ કરોડનું જંગી ભંડોળ ઠલવાશે.

ચાલો આપણે ચકાસીએ કે પુનઃમૂડીકરણ બોન્ડ કેવી રીતે કામ કરશે અને અર્થતંત્ર પર તેની કઈ અસરોની સંભાવના છે. બધી જ સંભાવનાઓને ધ્યાનમાં લેતાં સરકાર બોન્ડ્સ ઈશ્યુ કરશે અને સીધી બેન્કો જ નાણાં ચૂકવવાની બાંધકારી આપશે. આમ કરતાં સાર્વભૌમ નાણાં બહાર નીકળી નહીં શકે અને તે માત્ર એક એકાઉન્ટિંગ એન્ટ્રી હશે. નાણાંનો હાથ બદલો નહીં થવાની ખાતરીથી સરકાર વધારાના નાણાકીય બોજથી અસ્પૃશ્ય રહી જશે.

હવે જોવાનું એ રહે છે કે સરકાર ધિરાણદારોને સેકન્ડરી બજારમાં બોન્ડ્સ વેચવાની મંજૂરી આપશે કે નહીં આપે. નાણાં મંત્રાલય બોન્ડ ઈશ્યુની વિગતો પર હજી કામ કરી રહ્યું હોવાથી તેની વિગતો સમજવા માટે આપણે જાહેરાતની રાહ જોવી પડશે. જોકે, બંને પરિસ્થિતિમાં એવી દલીલ થઈ શકે છે કે તેમની મૂડીનો બેઝ વધવાથી બેન્કો માટે તે લાભદાયક જ બની રહેશે. ઉપરાંત સરકાર બેન્કોને સેકન્ડરી બજારમાં બોન્ડ્સ વેચવાની મંજૂરી આપે તો તેનાથી નાણાં ઊભા કરવામાં તેમને અને તેમની લોન બૂકને ટેકો મળશે. બીજી બાજુ જો બેન્કોને સેકન્ડરી બજારમાં બોન્ડ્સ વેચવાની મંજૂરી અપાવામાં ન આવે તો પણ તે રોકાણ તરીકે કામ કરશે અને વ્યાજની આવક થશે. બંને પરિસ્થિતિમાં સલામત રીતે એમ કહી શકાય કે પુનઃમૂડીકરણ બોન્ડ્સ ઈશ્યુ થવાથી બેંકિંગ સિસ્ટમને લાભ થશે.

ઉપરાંત નોટબંધી બાદ બેંકિંગ સિસ્ટમમાં આવેલી થાપણોની વિપુલતાના

કારણે બોન્ડ્સ ઈશ્યુ કરવાનું કેન્દ્ર સરકારનું પગલું યોગ્ય દિશામાં લેવાયેલું પગલું છે. આ સિવાય બેન્કો મૂડી પૂર્ણતાના અભાવે ધિરાણ નહીં કરે. ભારતીય રિઝર્વ બેન્ક (આરબીઆઈ) મુજબ પ્રતિબંધ મૂકાયેલી રૂ. ૫૦૦ અને રૂ. ૧૦૦૦ની ૯૯ ટકા નોટો બેંકિંગ ચેનલમાં પાછી ફરી છે.

બોન્ડ ઈશ્યુ કરવાનું મહત્વ નાદારી અને નાદારી કોડના દષ્ટિકોણથી પણ સમજી શકાય છે. ગયા વર્ષે તૈયાર કરવામાં આવેલો કોડ હવે ૩૦૦ ખાતાઓના ઉકેલ માટે ઉપયોગમાં લેવાઈ રહ્યો છે. આ પૈકી, ૧૨ જેટલા મોટા એનપીએ એકાઉન્ટ્સ લગભગ રૂ. ૨.૨૫ લાખ કરોડના છે, જે આ વર્ષે જૂનમાં આરબીઆઈ દ્વારા નેશનલ કંપની લો ટ્રિબ્યુનલ (એનસીએલી)ને સોંપવામાં આવ્યા છે. બેન્કો અને નાદાર કંપનીઓ તેમની જાતે કોઈ ઉકેલ પર પહોંચી જાય તો આ મહિનાના અંત સુધીમાં વધુ ૨૯ કંપનીઓની યાદી એનસીએલીને સોંપવામાં આવે તેવી સંભાવના છે. અનેક કોર્પોરેટ દેવાદારો ઉકેલ માટે આગળ આવી રહ્યા છે કે બેન્કોના માથે દેવાનો બહુ ઓછો બોજ પડે તેવી સંભાવના છે. નિષ્ણાતોનું કહેવું છે કે માત્ર કેટલાક ટોચના એનપીએ એકાઉન્ટ્સમાં બેન્કોએ બોજ સહન કરવો પડી શકે છે.

જુલાઈમાં રજૂ થયેલા ક્રિસિલ રિપોર્ટ્સમાં જણાવાયું છે કે દેશમાં ૫૦ મોટા સ્ટ્રેસ ખાતાઓના ઉકેલના કિસ્સામાં સરકારી બેન્કોએ રૂ. ૨,૪૦,૦૦૦ કરોડ અથવા ૬૦ ટકા જ નાણાકીય દેવું સહન કરવું પડે તેવી સંભાવના છે. આ કંપનીઓ અર્થતંત્રના ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ ક્ષેત્રોનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. આ કંપનીઓમાં ધાતુ સેક્ટર, જે કુલ દેવામાં ૩૦ ટકા હિસ્સો

ધરાવે છે, બાંધકામ ક્ષેત્ર (૨૫ ટકા) અને વીજ ક્ષેત્ર (૧૫ ટકા)નો સમાવેશ થાય છે. ઉપરાંત આ વર્ષે ૩૧ માર્ચ સુધીમાં આ સેક્ટર્સ અર્થતંત્રમાં કુલ એનપીએમાંથી અડધી ધરાવે છે. રેટિંગ કંપનીએ જણાવ્યું હતું કે, ‘બેન્કોએ રૂ. ૪ લાખ કરોડના દેવા સાથે મોટી ૫૦ સ્ટ્રેસ અસેટ્સ સેટલ કરવા માટે રૂ. ૨.૪ લાખ કરોડના મૂલ્યના ૬૦ ટકા હેરકટ્સનો બોજ ઉપાડવો પડી શકે છે.’

એજન્સીએ આ દેવાને ચાર કેટેગરીમાં વર્ગીકૃત કર્યો છે. આ કેટેગરીસમાં ગંભીર (૭૫ ટકાથી વધુ), આક્રમક (૫૦-૭૫ ટકા), મધ્યમ (૨૫-૫૦ ટકા) અને સામાન્ય (૨૫ ટકા કરતાં ઓછી)નો સમાવેશ થાય છે. આ આંકડાઓને વધુ એક પરિપ્રેક્ષ્યમાં જોઈએ તો ૨૫ ટકા દેવાને સિમાંત અથવા મધ્યમ હેરકટ્સની જ્યારે ત્રીજાને આક્રમક અને અંદાજે ૪૦ ટકાને ગંભીર હેરકટ્સની જરૂર છે.

સેક્ટર્સની દષ્ટિએ જોઈએ તો વીજક્ષેત્રને મધ્યમ હેરકટ્સ જ્યારે મેટલ્સ અને કન્સ્ટ્રક્શન સેક્ટર્સને આક્રમક હેરકટ્સની જરૂર છે તેમ રેટિંગ એજન્સીનું કહેવું છે. ગંભીર હેરકટ્સની જરૂર ધરાવતું હોય તેવું મોટાભાગનું દેવું બિનટકાઉ વ્યવસાય ધરાવતી કંપનીઓનું છે, જેથી નાણાં પાછા મેળવવા માટે અસ્કયામતોનું વેચાણ જરૂરી છે તેમ ક્રિસિલનું કહેવું છે. મધ્યમ અથવા આક્રમક હેરકટ્સની જરૂર હોય તેવી કંપનીઓ ડેટ-ફંડેડ મૂડી ખર્ચ માટે ગઈ હતી. જોકે, માગમાં ઘટાડાના કારણે અથવા નિયમનકારી અવરોધોમાં અટવાયેલા પ્રોજેક્ટ્સને કારણે સમય અને ખર્ચમાં વધારો થઈ શકે છે, જેથી તે બિનવ્યવહારુ છે.

વધારામાં કિસિલના અહેવાલ મુજબ કામચલાઉ પડકારોનો સામનો કરતી કંપનીઓને સામાન્ય હેરકટ્સની જરૂર છે. આ પડકારોનો નજીકના સમયમાં સામનો કરી શકાય તેમ છે. અર્થતંત્રના વ્યાપક હિતમાં હેરકટ્સની કડવી ગોળી ગળવી વધુસારું રહેશે તેમ રેટિંગ એજન્સીએ જણાવ્યું હતું.

તેથી બેસેલ ૩ હેઠળ નાદારીના ઉકેલ અને મૂડી નિયમો પૂરા કરતા હેરકટ્સ માટે પીએસબીએ બજારમાં મૂડી ઠાલવવાની જરૂર છે, જે સરકારની પોતાની પ્રાથમિક જવાબદારી છે. કારણ કે આ બેન્કોમાં સરકાર સૌથી મોટી હિસ્સેદાર છે. પુન:મૂડીકરણ બોન્ડ્સ ખર્ચાઓને પહોંચી વળવા માટે અત્યંત આવશ્યક છે. જોકે, સરકાર રકમ, ઈશ્યુઅર, સબસ્ક્રાઇબર, ટિકિટના કદ અને કુપન રેટ સહિતની અન્ય વિગતો સાથે ચોક્કસ વિગતો જાહેર કરે ત્યારે જ આ અંગે વધુ સ્પષ્ટતા મળી શકે તેમ છે.

જોકે, અહીં મેકોઈકોનોમી અને ખાસ કરીને નાણાકીય ખાધ પર બોન્ડ ઈશ્યુની અસરો કેવી થશે તે જોવાનું રસપ્રદ બની રહેશે. બોન્ડ્સનો વાર્ષિક વ્યાજ ખર્ચ રૂ. ૮,૦૦૦ કરોડથી રૂ. ૮,૦૦૦ કરોડ રહેવાની સંભાવના છે. મુખ્ય આર્થિક સલાહકાર અરવિંદ સુબ્રમણ્યમના મુજબ બોન્ડ ઈશ્યુ કરવાથી જથ્થાનો હુગાવો નહીં થાય અથવા રાજકોષીય ખાધમાં પણ વધારો નહીં થાય. જોકે, આ ઈશ્યુ રાજકોષીય ખાધ વધારશે કે નહીં તેનો આધાર એકાઉન્ટિંગની ટ્રીટમેન્ટ પર છે તેમ સુબ્રમણ્યમનું કહેવું છે.

મોદી સરકારના મુખ્ય આર્થિક

સલાહકાર અરવિંદ સુબ્રમણ્યમે બોન્ડ ઈશ્યુની જાહેરાતના એક દિવસ બાદ દિલ્હી યુનિવર્સિટીમાં એક વક્તવ્યમાં જણાવ્યું હતું કે, ‘રૂ. ૧.૩૫ લાખ કરોડના પુન:મૂડીકરણ બોન્ડ્સ ઈશ્યુ કરવાના વાર્ષિક વ્યાજ ખર્ચથી રાજકોષીય ખાધમાં વધારો નહીં થાય કે હુગાવો પણ નહીં વધે. તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે દેશમાં આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ અને સંપત્તિ સર્જનમાં વધારો થયો છે. આ પ્રમાણ એટલું વધ્યું છે કે રૂ. ૮,૦૦૦થી રૂ. ૮,૦૦૦ કરોડનો વાર્ષિક વ્યાજ ખર્ચ પણ તે શોષી લેશે.’ અહીં વક્તવ્ય આપતા સુબ્રમણ્યમે જણાવ્યું હતું કે ભારતીય એકાઉન્ટિંગ વ્યવસ્થા હેઠળ પુન:મૂડીકરણ બોન્ડ્સથી ડેટમાં ઊછાળો આવશે, પરંતુ જો આ એકાઉન્ટિંગ વ્યવસ્થા આઈએમએફની પદ્ધતિ હેઠળ તૈયાર કરવામાં આવે તો તેમ થશે નહીં.

દરમિયાન બોન્ડ ઈશ્યુની સાથે વ્યાપક સ્તર પર બેંકિંગ ક્ષેત્રમાં સુધારાઓ કરવામાં આવી રહ્યા છે, જે અંગે સરકારે અગાઉથી જ સંકેતો આપ્યા હતા અને આ સુધારાઓ માટે તે ખૂબ જ કટિબદ્ધ છે. ગુરુગ્રામમાં ૧૨મી નવેમ્બરે યોજાયેલ પીએસબી મંથનમાં બેંકિંગ અને નાણાકીય સેવાઓના સચિવ રાજીવ કુમારે એવા પણ સંકેત આપ્યા હતા કે જવાબદેયિતા સાથે મૂડી બેઝનું વિસ્તરણ થવું જોઈએ. બધી જ બાબત બેંકિંગ સુધારાઓ સાથે સંકળાયેલી છે. તેથી કેવા પ્રકારનો બિઝનેસ તેઓ ઈચ્છે છે અને કેવી રીતે તેઓ આગળ વધશે તે અંગે પ્રત્યેક બોર્ડ ખૂબ જ ટૂંકા સમયમાં આ અંગે વિચાર કરવો પડશે. બેન્કો માટે આ નાણાં સરળ નહીં હોય, જે આ સંપૂર્ણ કવાયતનો એક મુખ્ય મુદ્દો છે. તેમણે તેના માટે અનેક સુધારાઓને અનુસરવું પડશે, તેમ રાજીવ કુમારે જણાવ્યું હતું. બેંકિંગ સુધારાઓમાં એ બાબતનો પણ સમાવેશ કરાયો છે કે બેન્કોના

બોર્ડ્સે કોન્સોલિડેશન પર એક સ્પષ્ટ યોજના સાથે આગળ આવી ચોક્કસ વલણ અપનાવવું પડશે તેમ બેંકિંગ અને નાણાકીય સેવાઓના સચિવ રાજીવ કુમારે ઉમેર્યું હતું.

રાજીવ કુમારના જણાવ્યા મુજબ પુન:મૂડીકરણની રકમ બેન્કોને તેમના પોતાના પર નહીં મળે અને તેના માટે તેમણે વ્યાપક સ્તર પર સુધારાઓને અનુસરવું પડશે અને તેના મારફત આગળ આવવું પડશે. બોન્ડ્સ અંગે તેમણે જણાવ્યું હતું કે, આ યોજનાઓ તેમને ફન્ટ લોડ પર લાવે છે, જેનો અર્થ એ છે કે આમાંથી મોટાભાગની બાબતો ચાલુ નાણાકીય વર્ષમાં થશે.

દરમિયાન કોર્પોરેટ ઈન્ડિયાએ પણ બેન્કોના પુન:મૂડીકરણની સરકારની પહેલને સહયોગ આપવો પડશે. નાણામંત્રી અરૂણ જેટલી સમક્ષ તેમની બજેટ પૂર્વેની રજૂઆતમાં કન્ફેડરેશન ઓફ ઈન્ડિયન ઈન્ડસ્ટ્રીઝ (સીઆઈઆઈ)એ બેંકિંગ સેક્ટરને વધુ મજબૂત બનાવવા માટે કેટલાક સૂચનો કર્યા હોવાનું કહેવાય છે. સીઆઈઆઈએ જણાવ્યું હતું કે, ‘બેન્કોને સંસ્થાઓ અને રોકાણકારો દ્વારા ખરીદવામાં આવે અને સામાન્ય જનતા દ્વારા પણ ખરીદી શકાય તેવા પુન:મૂડીકરણ બોન્ડ્સ ફરી ઈશ્યુ કરવાની મંજૂરી આપવી જોઈએ.’

Footnote:

As per finance terminology “hair cut” word is used for financial Loss on investment.

લેખક BTVI ન્યુઝ ચેનલમાં આસિસ્ટન્ટ એડિટર છે અને પત્રકાર તરીકેનો ૧૨ વર્ષનો અનુભવ ધરાવે છે. તેમણે ઈન્ફાસ્ટ્રકચર મેકોઈકોનોમી અને કરવેરા જેવા વિવિધ ક્ષેત્રોનું અહેવાલ લેખન કર્યું છે

E-mail:

kr.ashu09@gmail.com

ઉદ્યોગો નાદારી ઉકેલવાના નવા યુગમાં પ્રવેશી રહ્યા છે

ઈન્દિવજલ ધસમાના

ઈઝી ઓફ ડુઈંગ બિઝનેસ રેન્કિંગમાં આ ઉછાળો મૂળભૂત રીતે ૨૦૧૬માં નિયમનકાર દ્વારા ઈન્સોલવન્સી એન્ડ બેન્ક્રપ્સી બોર્ડ ઓફ ઈન્ડિયા (આઈબીબીઆઈ) સાથે ઈન્સોલવન્સી એન્ડ બેન્ક્રપ્સી કોડ (આઈબીસી) અમલમાં મૂકવામાં આવ્યા બાદ આવ્યો હતો. અહીં એ ખાસ નોંધવું જોઈએ કે આ અંગેના નિયમો હજી આવ્યા નહીં હોવાથી વ્યક્તિઓ અને ભાગીદારીઓ માટેની નાદારીની જોગવાઈઓ હજી સુધી સૂચિત કરવામાં આવી નથી. વ્યક્તિ અથવા કંપની ધિરાણદારને તેના ધિરાણની ચૂકવણી ન કરે તેવા સંજોગોમાં નાદારીની સ્થિતિ ઊભી થાય છે. નાદારીનો ઉકેલ દેવાના પુનર્ગઠન મારફત લાવી શકાય છે અથવા જો આ માર્ગે તેનો ઉકેલ ન આવે તો નાદાર થનાર વ્યક્તિ સામે કાયદાકીય પગલાં લેવામાં આવી શકે છે. કંપનીને સંબંધ છે ત્યાં સુધી તેનું પુનર્ગઠન કરવામાં આવે છે અથવા તેની અસ્કયામતો વેચીને તેનું દેવું ચૂકવવામાં આવે છે.

વિશ્વ બેન્ક દ્વારા જાહેર કરવામાં આવેલા ૨૦૧૮ના ઈઝી ઓફ ડુઈંગ બિઝનેસ એટલે કે વેપાર કરવામાં સરળતાના રેન્કિંગમાં ભારત ૩૦ ક્રમાંકનો ક્રૂદકો લગાવીને ૧૦૦મા સ્થાન નજીક પહોંચી ગયું છે. ભારતે લગાવેલા આ ક્રૂદકા પાછળનું એક મહત્વનું કારણ નાદારીનો ઉકેલવાના મુદ્દે તેની કામગીરી છે. જોકે, આ માપદંડો પર ભારત હજી ૧૦૩ના સ્થાને પહોંચ્યો હોવા છતાં ૨૦૧૭ના રિપોર્ટમાં તે ૧૩૬મા ક્રમે હોવા કરતાં સારી સ્થિતિએ પહોંચી ગયો છે. આ સારી સ્થિતિ એ બાબત પરથી સમજી શકાય છે કે અગાઉના વર્ષોમાં આ મોરચે આપણું અર્થતંત્ર ભાંખોડીયા ભરતું હતું. જેમ કે ૨૦૧૫માં આ રેન્કિંગમાં ભારતનું સ્થાન ૧૩૭મું હતું, જે ૨૦૧૬માં ૧૩૬મું થયું હતું, જે ૨૦૧૭માં ૧૩૬મું રહ્યું હતું.

ઈઝી ઓફ ડુઈંગ બિઝનેસ રેન્કિંગમાં આ ઉછાળો મૂળભૂત રીતે ૨૦૧૬માં નિયમનકાર દ્વારા ઈન્સોલવન્સી એન્ડ બેન્ક્રપ્સી બોર્ડ ઓફ ઈન્ડિયા (આઈબીબીઆઈ) સાથે ઈન્સોલવન્સી એન્ડ બેન્ક્રપ્સી કોડ (આઈબીસી) અમલમાં મૂકવામાં આવ્યા બાદ આવ્યો હતો. અહીં એ ખાસ નોંધવું જોઈએ કે આ અંગેના

નિયમો હજી આવ્યા નહીં હોવાથી વ્યક્તિઓ અને ભાગીદારીઓ માટેની નાદારીની જોગવાઈઓ હજી સુધી સૂચિત કરવામાં આવી નથી. વ્યક્તિ અથવા કંપની ધિરાણદારને તેના ધિરાણની ચૂકવણી ન કરે તેવા સંજોગોમાં નાદારીની સ્થિતિ ઊભી થાય છે. નાદારીનો ઉકેલ દેવાના પુનર્ગઠન મારફત લાવી શકાય છે અથવા જો આ માર્ગે તેનો ઉકેલ ન આવે તો નાદાર થનાર વ્યક્તિ સામે કાયદાકીય પગલાં લેવામાં આવી શકે છે. કંપનીને સંબંધ છે ત્યાં સુધી તેનું પુનર્ગઠન કરવામાં આવે છે અથવા તેની અસ્કયામતો વેચીને તેનું દેવું ચૂકવવામાં આવે છે.

દેશમાં વેપાર કરવામાં સરળતા માટે કોઈપણ વેપારમાં પ્રવેશ અને બહાર નીકળવા માટેના સારી રીતે વ્યાખ્યાઈત તથા સમય-મર્યાદાના ધોરણે ખૂબ જ મહત્વના માનવામાં આવે છે. આ નિયમે દેશમાં વેપારમાંથી બહાર નીકળવાના અથવા પુનર્ગઠનમાં રહેલું અંતર પૂરું કર્યું છે.

આ કાયદાના અમલ પહેલાં નાદારીના ઉકેલ માટે ખૂબ જ લાંબો સમય લાગતો હતો. નાદારીના રિઝોલ્યુશનને નિયંત્રિત કરતાં વિવિધ કાયદાના અધિકાર

ક્ષેત્રના ઓવરલેપિંગના કારણે મુખ્યત્વે નાણાંની વસૂલાત માટે કાયદાકીય કાર્યવાહીઓ અનામત હતી. આ નિયમ પહેલાં કોન્ટ્રાક્ટ એક્ટ, ધ રિકવરી ઓફ ડેબ્ટ્સ ડ્યુ ટૂ બેન્ક્સ એન્ડ ફાઇનાન્સિયલ ઇન્સ્ટિટ્યૂશન્સ એક્ટ, ધ સિક્યોરિટાઇઝેશન એન્ડ રિકન્સ્ટ્રક્શન ઓફ ફાઇનાન્સિયલ એસેટ્સ એન્ડ એન્ફોર્સમેન્ટ ઓફ સિક્યોરિટી ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ એક્ટ સહિત ૧૨ કાયદાઓ અસ્તિત્વમાં હતા. આથી જરૂરી પરિણામો મેળવી શકાતા નહોતા. ઉપરાંત માંદી ઔદ્યોગિક કંપનીઓ (વિશેષ જોગવાઈઓ)નો કાયદો તથા કંપની કાયદા, ૧૯૫૬ની સમાપ્તિની જોગવાઈઓ અસરકારક સાબિત થઈ નહોતી.

પ્રેસિડન્સી ટાઉન્સ ઇન્સોલવન્સી એક્ટ અને પ્રોવિન્સિયલ ઇન્સોલવન્સી એક્ટ જેવા વ્યક્તિગત નાદારી સંબંધિત કાયદાઓ એક સદી જૂના છે, જે અનુક્રમે ૧૯૦૯ અને ૧૯૨૦માં અમલી બનાવવામાં આવ્યા હતા. કોડની કલમ ૨૪૩ના સ્વરૂપમાં આ કાયદાઓ હજુ પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આ કાયદાઓને દૂર કરવા માટે સૂચિત કરવામાં આવ્યા નથી અને ઉપર જણાવ્યા મુજબ વ્યક્તિઓ અને ભાગીદારી પેઢીઓ માટેના બેન્ક્રપ્સીના નિયમો હજુ અમલમાં આવ્યા નથી.

નેશનલ કંપની લૉ ટ્રિબ્યુનલ (એનસીએલટી) કંપનીઓ પર નાદારી ઠરાવનો અમલ કરે છે. ડેટ રિકવરી ટ્રિબ્યુનલ (ડીઆરટી) વ્યક્તિઓ માટેના નાદારી ઠરાવનો અમલ કરે છે.

આ કોડ કંપનીઓના નાદારી

કાયદા માટે સમય-મર્યાદિત પ્રક્રિયા બનાવે છે. જો રૂ. ૧ લાખથી વધુની નાદારી હોય તો ધિરાણદાર નાદારી ઉકેલ પ્રક્રિયા શરૂ કરી શકે છે અને એનસીએલટીમાં જઈ શકે છે.

આ કોડ અગાઉના કાયદાની પદ્ધતિ કરતાં એકદમ અલગ છે. કારણ કે તેમાં કોર્પોરેટ નાદાર સામે નાદારીના ઉકેલની પ્રક્રિયા શરૂ કરવાની જવાબદારી ધિરાણદાર પરથી ખસેડી લેવામાં આવી છે. અગાઉના કાયદા હેઠળ દેવાદારે રિઝોલ્યુશન પ્રક્રિયા શરૂ કરવાની હતી જ્યારે ધિરાણદારે દેવાની રિકવરી માટે અલગથી પગલાં લેવા પડતા હતા. જોકે, કોર્પોરેટ દેવાદાર પણ નાદારી માટે ફાઇલ કરી શકે છે.

એનસીએલટીમાં કેસ દાખલ થયા બાદ રિઝોલ્યુશન પ્રક્રિયા ૧૮૦ દિવસમાં પૂરી કરવી પડે છે, જેને વધુ ૯૦ દિવસ સુધી લંબાવી શકાય છે.

જોકે, તેમાં ઝડપી ઉકેલ લાવવાની પ્રક્રિયા માટે એવી પણ જોગવાઈ છે કે તે ૯૦ દિવસમાં પૂરી કરવામાં આવે અને તેને વધુ ૪૫ દિવસ માટે લંબાવી શકાય છે. જોકે, માત્ર નાની કંપનીઓ (રૂ. ૫૦ લાખ સુધીની પેઈડ અપ મૂડી અથવા રૂ. ૨ કરોડ સુધીનું ટર્ન ઓવર ધરાવતી ખાનગી એકમો) અને સ્ટાર્ટ-અપ્સ જ આ પદ્ધતિ અપનાવી શકે છે. આગલા નાણાકીય વર્ષમાં રૂ. ૧ કરોડ સુધીની કુલ અસ્કયામતો સાથે લિસ્ટિંગ ન થઈ હોય તેવી કંપનીઓ પણ આ પદ્ધતિ અપનાવી શકે છે.

રિઝોલ્યુશન પ્રક્રિયા દરમિયાન નાણાકીય ધિરાણદાર દેવાદારના બિઝનેસને પુનર્ગઠિત કરવાના અને પુનર્જીવન માટેના વિકલ્પો અંગેનો નિર્ણય લઈ શકે છે. આ દિવસો દરમિયાન લેણદારના દાવાને સ્થિર કરવામાં આવશે. જો નાદારી ઉકેલની પ્રક્રિયા નિષ્ફળ જાય તો અસ્કયામતોની પતવણી શરૂ થશે.

રિઝોલ્યુશન પ્રક્રિયા લાઈસન્સ ધરાવનાર ઇન્સોલવન્સી પ્રોફેશનલ્સ (આઈપીસ) દ્વારા હાથ ધરવામાં આવે છે. આઈપીએસ ચાર્ટર્ડ એકાઉન્ટન્ટ અથવા કંપની સેક્રેટરીસ અથવા કોસ્ટ એકાઉન્ટન્ટ્સ અથવા વકીલ અથવા મેનેજમેન્ટમાં દસ વર્ષનો અનુભવ ધરાવતો હોય છે. તેણે લિમિટેડ ઇન્સોલવન્સી એક્ઝામિનેશન પણ પાસ કરી હોય છે. નેશનલ ઇન્સોલવન્સી એક્ઝામિનેશન પાસ કરીને કોઈપણ વ્યક્તિ આઈપી બની શકે છે.

એનસીએલટી અરજી સ્વીકાર્યાના ૧૪ દિવસમાં આઈબીબીઆઈ દ્વારા પુષ્ટી મળતાં વચગાળાના આઈપીની નિમણૂકો કરે છે. વચગાળાનો આઈપી માત્ર ૩૦ દિવસ માટે જ ઓફિસ ધરાવી શકે છે. તે દેવાદારની અસ્કયામતો અને કંપનીની કામગીરીનું નિયંત્રણ લે છે, ઉપયોગી માહિતીમાંથી દેવાદારની નાણાકીય માહિતી એકત્રીત કરે છે. તે લેણદારની સમિતિ બનાવે છે. બધી જ નાણાકીય લેણદારો લેણદારોની સમિતિનો ભાગ હોય છે, જોકે, તેમાં કોર્પોરેટ દેવાદારની પાર્ટી સાથે સંકળાયેલાનો સમાવેશ થતો નથી. ઓપરેશનલ લેણદારો પણ સમિતિનો

ભાગ હોવા જોઈએ, પરંતુ તેમને મતદાનનો અધિકાર મળવો જોઈએ નહીં. ઉપરાંત તેમનું એકંદર દેવું કુલ દેવાના ઓછામાં ઓછા દસ ટકા જેટલું હોવું જોઈએ.

લેણદારની સમિતિની બેઠક તેની રચના થયાના સાત દિવસની અંદર મળવી જોઈએ અને તેણે ૭૫ ટકા મતદાન દ્વારા રિઝોલ્યુશન પ્રોફેશનલ તરીકે વચગાળાના આઈપીને બદલવા અથવા પુષ્ટી આપવાનો નિર્ણય કરવો જોઈએ. ત્યાર બાદ એનસીએલટી દ્વારા રિઝોલ્યુશન આઈપીની નિમણૂક કરવામાં આવે છે.

આ કોડ દેવાની ચૂકવણી દરમિયાન અસ્કયામતોના વિતરણની બાબતને અગ્રતા આપે છે. સુરક્ષિત લેણદારોને તેમની જામીનગીરીના મૂલ્યની જગ્યાએ તેમની સંપૂર્ણ બાકી રકમ મળશે જ્યારે વ્યાપારિક લેણદારોના બદલે અસુરક્ષિત લેણદારોને અગ્રતા આપવામાં આવે છે અને અસુરક્ષિત લેણદારોની ચૂકવણી બાદ સરકારી દેવું ચૂકવવામાં આવશે.

આ ક્રમમાં બિલ્ડરોને સ્થાન મળતું ન હોવાના કારણે ઘર ખરીદનારાઓએ કેટલીક મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડે છે, જેથી તેનાથી કેટલીક સમસ્યાઓ ઊભી થાય છે. કેટલાક વિરોધો બાદ નિયમનકાર ઘર ખરીદદારોને નવા ફોર્મ એફમાં તેમના દાવા દાખલ કરવા મંજૂરી આપે છે, પરંતુ તેમ છતાં અગ્રતાની યાદીમાં તેઓ ક્યાંય દેખાતા નથી.

જેમ સમય પસાર થાય છે તેમ, કોડના અમલીકરણમાં મુદ્દાઓ ઉભા થતા

યોજના જાન્યુઆરી - ૨૦૧૮

રહે છે.

ઉદાહરણરૂપે જોઈએ તો, આ કોડ હેઠળ દેશના સૌપ્રથમ કોર્પોરેટ રિઝોલ્યુશન પ્લાને ભારે હોબાળો મચાવ્યો હતો, જેમાં એનસીએલટીએ ૮૦ ટકાથી વધુના હેરફેરને મંજૂરી આપી હતી. એનસીએલટીએ સિનર્જીસ-ડૂરે ઓટોમોટિવના ખરીદદાર સિનર્જીસ કાર્સ્ટિંગ્સને રૂ. ૮૦૦ કરોડથી વધુના કુલ દેવામાંથી તેના લેણદારોને રૂ. ૫૪ કરોડ ચૂકવવાની મંજૂરી આપી હતી. સિનર્જીસ-ડૂરે ઓટોમોટિવ એલ્યુમિનિયમ અલોય વિહલ્સનું ઉત્પાદન કરતી હતી અને વૈશ્વિક કાર ઉત્પાદકોને તે પૂરા પાડતી હતી.

ઉપરાંત આ ચૂકવણીની શરતો ખૂબ જ આકર્ષક હતી. રૂ. ૫૪ કરોડમાંથી રૂ. ૨૦ કરોડ અગાઉથી ચૂકવવામાં આવ્યા હતા અને બાકીની રકમ પાંચ વર્ષથી વધુના સમયમાં ચૂકવવાની હતી. દેવાની પ્રિન્સિપાલ રકમ રૂ. ૨૧૫ કરોડ હતી, જ્યારે બાકીના રૂ. ૬૮૫ કરોડમાં વ્યાજ, વૈધાનિક દેવા અને અન્ય લેણદારોને ચૂકવણીનો સમાવેશ થતો હતો.

સિનર્જીસ - ડૂરે ૮૩,૦૦૦ કેસોમાંથી એવો એક કેસ છે, જે બોર્ડ ફોર ઈન્ડસ્ટ્રીયલ એન્ડ ફાઈનાન્સિયલ રિસ્ટ્રક્ચરિંગ (બીઆઈએફઆર) સમક્ષ અનામત હતો અને આઈબીસી હેઠળ એનસીએલટીને સોંપવામાં આવ્યો હતો. સિનર્જીસ - ડૂરેનો કેસ આ કોડ હેઠળ એનસીએલટી સમક્ષ દાખલ કરવામાં આવેલા પ્રારંભિક કેસમાંનો એક હતો.

જ્યારે આ વર્ષે મે મહિનામાં કેન્દ્ર સરકારે ખરાબ ઋણની વસૂલાત માટે

નાદારી પ્રક્રિયા શરૂ કરવા માટે લેણદારોને નિર્દેશ જારી કરવા અંગે ભારતીય રિઝર્વ બેન્ક (આરબીઆઈ)ને વ્યાપક સત્તાઓ આપતો એક વટહુકમ (જેને પાછળથી ધ બેંકિંગ રેગ્યુલેશન (અમેન્ડમેન્ટ) એક્ટ, ૨૦૧૭માં બદલવામાં આવ્યો હતો) જાહેર કર્યો ત્યારે નાદારી પ્રક્રિયાને જરૂરી વેગ મળ્યો હતો.

જાહેર ક્ષેત્રની બેન્કો (પીએસબીસ)ની નોન-પરફોર્મિંગ એસેટ્સ (એનપીએસ) તેના ટોચના સ્તરે પહોંચી ગઈ છે, જેનો મોટોભાગ વીજ, સ્ટીલ, રોડ ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર અને ટેક્સટાઈલ્સ જેવા ક્ષેત્રોમાં છે.

આ વટહુકમને પગલે આરબીઆઈએ બેન્કોને આ કોડ હેઠળ ઉકેલ માટે ૧૨ સૌથી મોટા ખરાબ ઋણ સોંપ્યા હતા. કેન્દ્રીય બેન્કે તેની આંતરિક સલાહકાર સમિતિ (આઈએસી)ની ભલામણોના આધારે મહત્વપૂર્ણ નિર્ણય લીધો હતો, જેમાં પણ આ કેસોના મર્યાદિત સમયમાં ઉકેલને ફરજિયાત બનાવવામાં આવ્યો હતો.

આ ૧૨ ખાતાઓમાં ભૂષણ સ્ટીલ, લેન્કો ઇન્ફા, એસ્સાર સ્ટીલ, ભુષણ પાવર, આલોક ઈન્ડસ્ટ્રીઝ, એમટેક ઓટો, મોનેટ ઈસ્પાત, ઈલેક્ટ્રોસ્ટીલ સ્ટીલ્સ, એરા ઇન્ફા, જયપી ઇન્ફાટેક, એબીજી શિપયાર્ડ અને જ્યોતિ સ્ટ્રક્ચર્સનો સમાવેશ થાય છે. આ ખાતાઓ બેંકિંગ સિસ્ટમની નોન-પરફોર્મિંગ એસેટ્સના ૨૫ ટકા હિસ્સો ધરાવે છે. આ વર્ષના માર્ચ મહિના સુધીમાં ભારતીય બેંકિંગ સિસ્ટમનું એકંદર ખરાબ દેવું રૂ. ૭.૧૧ લાખ કરોડ

હતું, જેનો અર્થ એ છે કે આ ૧૨ ખાતાઓ રૂ. ૧.૭૮ લાખ કરોડ જેટલો હિસ્સો ધરાવે છે.

દેશની અગ્રણી નાણાકીય સેવા પૂરી પાડતી કંપની મોતીલાલ ઓસ્વાલના અહેવાલ મુજબ ચાલુ કેલેન્ડર વર્ષના પ્રથમ નવ મહિનામાં એનસીએલટીને આવા કુલ ૩૭૬ કેસ સોંપવામાં આવ્યા છે. તેમાંથી મોટાભાગના એટલે કે અંદાજે ૧૮૭ કેસ ઓપરેશનલ લેણદારો દ્વારા, ૧૨૨ કેસ નાણાકીય લેણદારો દ્વારા અને બાકીના કેસ કોર્પોરેટ દેવાદારો દ્વારા દાખલ કરવામાં આવ્યા છે.

આ ખાતાઓનો ઉકેલ કોર્પોરેટ ધિરાણદારો માટે એક મહત્વપૂર્ણ કળ બની રહેશે તેવી અપેક્ષા સેવવામાં આવી રહી છે. જોકે, તેની શરૂઆત હળવી થઈ હોવાનું મનાય છે, કારણ કે અત્યાર સુધીમાં દેવાની ચૂકવણીના ઉકેલ (જંગી હેરકટ્સ) માટે માત્ર બે જ ખાતાઓને હાથ પર લેવામાં આવ્યા છે જ્યારે સાત ખાતાઓને દેવાની ચૂકવણી હેઠળ જવાના નિર્દેશો અપાયા છે અને અન્ય ૧૪ વધુ અપીલના સાક્ષી હોવાનું જોવા મળી રહ્યું છે, તેમ આ અહેવાલમાં જણાવવામાં આવ્યું છે.

રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયા (આરબીઆઈ)ની ભલામણ મુજબ એનસીએલટીને સોંપવામાં આવેલા ૧૨ કેસોમાં હેરકટ્સનો મુદ્દો પણ ઘણો જ ઊંચળ્યો છે.

બીજો એક મુદ્દો એ પણ ઊંચળ્યો છે કે તેમની પોતાની કંપનીઓ માટે પ્રમોટર્સે જ બીડિંગ કર્યું હતું. આ મુદ્દાનો ઉકેલ લાવવા માટે નિયમનકારે કોડ હેઠળના નિયમોમાં સુધારો કરીને શંકાસ્પદ પ્રમોટર્સ માટે કંપનીઓ ટેકઓવર કરવાનું કામ વધુ

મુશ્કેલ બનાવી દીધું છે. આ સુધારાઓ પાછળનો આશય લેણદારોનો ભય દૂર કરવાનો હતો. તેમને એવો ભય હતો કે આ પ્રક્રિયા મારફત સંબંધિત કંપનીઓની વર્તમાન મુશ્કેલ પરિસ્થિતિ માટે જવાબદાર લોકો જ ફરીથી નીચી કિંમતે આ કંપનીઓ ખરીદી શકે છે.

આમ, હવે ઈરાદાપૂર્વક નાદારી જાહેર કરનાર કોઈપણ ફરીથી એ જ કંપની ખરીદી શકશે નહીં, કારણ કે લેણદારોની સમિતિ દ્વારા આ માટેની અરજીઓની તપાસ કરાશે. નિયમનકારે નાદાર કંપનીઓ માટે બીડિંગ કરનારા અન્યો માટે પણ નિયમો આકરા બનાવ્યા છે. સુધારો કરવામાં આવેલા આ નિયમોએ રિઝોલ્યુશન પ્રોફેશનલ માટે કેટલીક બાબતોની ખાતરી કરવાનું ફરજિયાત બનાવ્યું છે. હવે તેમણે પ્રમોટર્સ સહિત પતાવટની અરજીઓની વિશ્વસનિયતાના મૂલ્યાંકનની સંબંધિત વિગતો કેડિટ પ્લાનમાં રજૂ કરવાની રહેશે. જેમ કે, આ પ્રકારના પ્રમોટર્સે તેમની કેડિટ યોગ્યતા અને વિશ્વસનિયતાના સંદર્ભમાં આકરી પરીક્ષા આપવાની રહેશે.

પતાવટ માટેના અરજદારોએ સેબી દ્વારા લાદવામાં આવેલા પ્રતિબંધો, આરબીઆઈની માર્ગદર્શિકા મુજબ ઈરાદાપૂર્વક નાદારી જાહેર કરનાર તરીકે કોઈ ગુનાની સજા, અપાત્ર ઠરવું, ગુનાઈત કાર્યવાહી, વર્ગીકરણની શરતો જેવી બધી જ વિગતો જાહેર કરવી પડે છે.

જોકે, પ્રમોટર્સના બીડિંગના વિવાદનો હજુ પણ કોઈ ઉકેલ નથી આવ્યો. તે હજી પણ અસ્પષ્ટ છે. જેમ કે સરકાર માત્ર ઈરાદાપૂર્વક નાદારી જાહેર કરનારા, શંકાસ્પદ પ્રમોટર્સ જ નહીં, પરંતુ જે કંપનીઓના નાદારીના કેસો

એનસીએલટીને સોંપવામાં આવ્યા છે તેના પ્રમોટર્સ અથવા તેની સહયોગી કંપનીઓ પર પણ બીડિંગ પ્રક્રિયામાં ભાગ લેતા પ્રતિબંધ મૂકતા આઈબીસીના સુધારાનો વટહુકમ લઈને આગળ આવી છે. આ અસર માટે આ કોડમાં કલમ ૨૯એ-નો ઉમેરો કરવામાં આવ્યો છે.

આ વટહુકમના નિયમોનો અર્થ છે કે આ કંપનીઓ માટેની બીડિંગ પ્રક્રિયામાં એક વર્ષથી વધુ સમય નોન પરફોર્મિંગ-અસ્કયામતો ધરાવતી કંપનીઓના પ્રમોટર્સ અથવા તેમની સલંગન કંપનીઓ પર બીડિંગ માટે પ્રતિબંધ મૂકે છે. જોકે, સૈદ્ધાંતિક રીતે પ્રમોટરો પર આ પ્રકારનો પ્રતિબંધ મૂકી શકાય નહીં, કારણ કે તેઓ બાકી લેણાંનું પ્રિન્સિપાલ અને વ્યાજ ચૂકવે છે અને એક વર્ષ પૂરું થતા પહેલા અસ્કયામતોનું મૂલ્યાંકન કરી શકે છે.

જોકે, એનસીએલટી એક વખત નાદારી અરજી સ્વીકારે એટલે આ બાબતની મંજૂરી આપી શકાતી નથી. તેનો અર્થ એ છે કે ઉપર દર્શાવેલા ૧૨ મોટા દેવાદાર ખાતાઓની દબાણ હેઠળની અસ્કયામતો કોઈ પ્રમોટર્સ અથવા તેમની સહયોગી કંપનીઓ ખરીદી શકશે નહીં.

ઉપરાંત આ કંપનીઓ માટે બીડ કરવા કોર્પોરેટ ગેરન્ટર્સ પણ યોગ્ય નથી. તેમાં દબાણ હેઠળની અસ્કયામતોના પ્રમોટર્સની સંબંધિત પાર્ટી અથવા હોલ્ડિંગ કંપનીનો પણ સમાવેશ થાય છે.

અહીં પ્રમોટર્સની સંબંધિત પાર્ટીની વ્યાખ્યાનો મુદ્દો ઊભો થાય છે. ઉદાહરણરૂપે આર્સેલર મિત્તલ જેવી કોઈ કંપની કે જે એકથી વધુ વર્ષ માટે એનપીએની યાદીમાં છે તેવી એક કંપની ઉત્તમ ગણવામાં તણાવ હેઠળની

અસ્ક્યામતો ખરીદવા માટે રસ દર્શાવે છે તે વિશ્વસનિયતા છતાં લાયક ઠરશે.

આર્સેલર મિત્તલે આ દબાણ હેઠળની અસ્ક્યામતો માટે લાયક બીડર તરીકે મજબૂત રજૂઆત કરી છે. તેનું કહેવું છે કે તે ઉત્તમ ગણવામાં બિનનિયંત્રણકારી લઘુમતી શેરહોલ્ડિંગ ધરાવે છે, કંપનીના બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર્સમાં તેનું કોઈ પ્રતિનિધિત્વ નથી કે મેનેજમેન્ટના નિર્ણયો પર તેનો કોઈ પ્રભાવ નથી. એ જ રીતે તે ઉત્તમ ગણવાનો પ્રમોટર નથી અને તેથી પુનર્ગઠન પ્રક્રિયા હેઠળ કોઈપણ સ્ટીલ અસ્ક્યામતો માટેના બીડિંગમાં તેને અટકાવવા માટેનું કોઈ કારણ નથી.

આર્સેલર મિત્તલ ઉત્તમ ગણવામાં ૨૯ ટકાનો લઘુમતી હિસ્સો ધરાવે છે, પરંતુ મિગલાની પરિવાર સાથે બોમ્બે સ્ટોક એક્સચેન્જના ડિસ્ક્લોઝરમાં કંપનીના પ્રમોટરોમાંના એક તરીકે લિસ્ટેડ છે.

આઈબીસીએ તણાવ હેઠળની કંપનીમાં ૨૦ ટકાથી વધુ મતાધિકારનું નિયંત્રણ ધરાવતા હોય તેને અને ૨ ટકાથી વધુ હિસ્સા સાથે જાહેર કંપનીમાં ડિરેક્ટર્સ હોય તેને એક સંબંધિત પાર્ટી તરીકે વ્યાખ્યાઈત કરી છે.

જોકે, સિક્યોરિટીઝ એન્ડ

એક્સચેન્જ બોર્ડ ઓફ ઈન્ડિયાનો કાયદો ૧૦ ટકાથી વધુ ઈક્વિટી અને કંપની ચલાવવા માટેનું નિયંત્રણ ધરાવતા કોઈપણને પ્રમોટર અથવા પ્રમોટર જૂથ તરીકે વ્યાખ્યાઈત કરે છે.

આમ, કોને બીડ કરવાની મંજૂરી ન આપી શકાય તેની સ્પષ્ટતા કરતાં સંબંધિત પાર્ટી પરની વ્યાખ્યાની સ્પષ્ટતા જરૂરી છે.

આઈબીસી હેઠળ નાદારીના ઉકેલ માટે એનસીએલટીમાં ખેંચી લવાયેલી ૧૨ કંપનીઓમાંથી પાંચ સ્ટીલ કંપનીઓ અને એમટેક ઓટોએ સંભવિત ખરીદદારોમાંથી દરખાસ્તો ઊભી કરી છે.

આ ૧૨ ખાતાઓ ઉપરાંત આરબીઆઈએ ૧૩મી ડિસેમ્બર સુધીમાં દ્વિપક્ષીય સ્તરે એનપીએનો મુદ્દો ઉકેલવા બેન્કોને વધુ ૨૯ કંપનીઓની યાદી આપી છે. અન્યથા આ ખાતાઓ એનસીએલટીને સોંપવામાં આવશે.

અહીં પાર્ટીનો મુદ્દો આવે છે. એનસીએલટીને આ ખાતાઓ સોંપતા પહેલા બેન્કોને બીજી યાદીમાંની નાદાર કંપનીઓ સાથે દ્વિપક્ષીય સ્તરે ડીલ કરવા થોડો સમય આપવામાં આવે તો એ પ્રશ્ન

ઊભો થાય છે કે પ્રથમ યાદીમાંના ૧૨ કેસોને એનસીએલટીને સોંપતા પહેલા આવો સમય શા માટે આપવામાં આવ્યો નહીં ?

નાદારીના કેસોમાં હરિફાઈના મુદ્દાઓ આવતા રહેશે, પરંતુ કંપનીઓએ બહાર નીકળવું અથવા પુનર્ગઠન કરવાનું સરળ બનાવવું એ પ્રયોગ ભારતને વ્યવસાય કરવા માટે સરળ બનાવશે. જોકે, આ પ્રક્રિયા કંપનીઓને વેપાર કરવામાં સરળતા માટે કંટાળાજન ન બનાવે તેની કાળજી લેવાની જરૂર છે.

ઉદાહરણરૂપે, સિનર્જી ડૂરેનો કેસ જોઈએ. એડલવીસ એઆરસી દેવા પુનઃ યોજનાનો વિરોધ કરતાં એપેલેટ ટ્રિબ્યુનલ નેશનલ કંપની લો એપેલેટ ટ્રિબ્યુનલ (એનસીએલએટી)માં ગઈ છે. સિનર્જીઝ કાર્સ્ટિંગ્સે સિનર્જી ડોરયે પાર્ટી સાથે સંબંધિત મુદ્દાઓમાંથી એક એ વટહુકમ દ્વારા તેની સંભાળ લીધી તે છે. જો કે, સિનર્જી ડૂરે અને સિનર્જી કાર્સ્ટિંગ વચ્ચેના ટ્રાન્ઝેક્શનનો મોટો આક્ષેપ એનસીએલટી દ્વારા સાંભળવામાં આવે છે.

Footnote:

As per finance terminology “hair cut” word is used for financial Loss on investment.

લેખક બિઝનેસ સ્ટાન્ડર્ડમાં આર્થિક બાબતોના એડીટર છે. આ અગાઉ તે પ્રેસ ટ્રસ્ટ ઓફ ઈન્ડિયા ચીફ ફાયનાન્સ કોર્સપોન્ડન્ટ તરીકે કામ કરી ચૂક્યા છે. પત્રકારત્વમાં ૨૦ વર્ષનો અનુભવ ધરાવે છે અને આર્થિક નીતિઓ, મેક્રો ઈકોનોમી અને કરવેરાને લગતી બાબતોના લેખનમાં તેમણે પોતાની ક્ષમતા દર્શાવેલ છે.

E-mail:

indivjal@gmail.com

ભારતમાલા પરિયોજના : દેશમાં ઘોરીમાર્ગોના વિકાસમાં એક નવું પરિમાણ

યુધવિર સિંહ મલિક

ભારતમાલા પરિયોજનાના પ્રથમ તબક્કાની દરખાસ્તને આર્થિક બાબતોની કેબિનેટ સમિતિએ ૨૪મી ઓક્ટોબર ૨૦૧૭ના રોજ યોજાયેલી બેઠકમાં મંજૂરી આપી છે. ભારતમાલા દેશ માટે વ્યાપક ઘોરીમાર્ગ વિકાસ કાર્યક્રમ છે. વર્તમાન અંતર ઘટાડવા અને વધી રહેલી પરિવહન જરૂરિયાતોના કારણે ભારતમાં ઘોરીમાર્ગ ક્ષેત્ર એક મહત્વપૂર્ણ ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર સેક્ટર બની રહ્યું છે. ભારતમાલા ઘોરીમાર્ગના ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર માટે એક નવા યુગની શરૂઆત સમાન બની રહેશે. ભારતમાલાનો હેતુ યોગ્ય મધ્યસ્થી મારફત સમગ્ર દેશમાં રાષ્ટ્રીય ઘોરીમાર્ગો પર માલભાડા તેમજ પ્રવાસી પરિવહન બંને માટે લોજિસ્ટિક્સને અસરકારક બનાવવાનો છે.

૧. સમીક્ષા

(i) ભારતમાલા પરિયોજનાના પ્રથમ તબક્કાની દરખાસ્તને આર્થિક બાબતોની કેબિનેટ સમિતિએ ૨૪મી ઓક્ટોબર ૨૦૧૭ના રોજ યોજાયેલી બેઠકમાં મંજૂરી આપી છે. ભારતમાલા દેશ માટે વ્યાપક ઘોરીમાર્ગ વિકાસ કાર્યક્રમ છે. વર્તમાન અંતર ઘટાડવા અને વધી રહેલી પરિવહન જરૂરિયાતોના કારણે ભારતમાં ઘોરીમાર્ગ ક્ષેત્ર એક મહત્વપૂર્ણ ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર સેક્ટર બની રહ્યું છે. ભારતમાલા ઘોરીમાર્ગના ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર માટે એક નવા યુગની શરૂઆત સમાન બની રહેશે.

(ii) રાષ્ટ્રીય ઘોરીમાર્ગ વિકાસ યોજના (એનએચડીપી) ૧૯૮૮માં એનડીએ સરકાર દ્વારા શરૂ કરાયેલો દેશનો સૌપ્રથમ ફ્લેગશીપ ઘોરીમાર્ગ વિકાસ કાર્યક્રમ હતો. એનએચડીપીના અમલના અનુભવનો ઉપયોગ કરીને ભારતમાલા આયોજન અને અમલના કોરિડોર અભિગમ પર આધારિત સમગ્ર દેશમાં રાષ્ટ્રીય ઘોરીમાર્ગ (એનએચ)ના વિકાસ, કામગીરી અને જાળવણીની દૃષ્ટિએ માર્ગ વિકાસને નવેસરથી વ્યાખ્યાઈત કરવા માટેની આગેકૂચની કલ્પના સમાન જોવામાં આવે છે. ભારતમાલાનો હેતુ યોગ્ય મધ્યસ્થી

મારફત સમગ્ર દેશમાં રાષ્ટ્રીય ઘોરીમાર્ગો પર માલભાડા તેમજ પ્રવાસી પરિવહન બંને માટે લોજિસ્ટિક્સને અસરકારક બનાવવાનો છે.

૨. ભારતમાલાની રચનાનો અભિગમ

(i) વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી અત્યંત-ગીચતાવાળા ઓરિજિન-ડેસ્ટિનેશન (ઓ-ડી)ની જોડીઓ વચ્ચે માલ પરિવહનનો વિગતવાર અભ્યાસ હાથ ધરવામાં આવ્યો. ત્યાર બાદ નવા આર્થિક કોરિડોર્સ ઓળખી કાઢવા અને વિકસાવવા એક વ્યૂહરચના તૈયાર કરવામાં આવી, જેથી આર્થિક ક્ષેત્રની લોજિસ્ટિક કાર્યક્ષમતા મહત્તમ થઈ, જેની અર્થતંત્ર પર ગુણાંક અસર થવાની અપેક્ષા સેવાઈ રહી છે. એનએચડીપી હેઠળ હાલ ચાલી રહેલા પ્રોજેક્ટ્સ સાથે આ ઓ-ડી અભ્યાસમાં આર્થિક કોરિડોરનું સંકલન ધ્યાનમાં લેવામાં આવ્યું છે.

(ii) આ અભ્યાસથી એ બાબત સામે આવી કે દેશમાં મોટાભાગના આર્થિક કોરિડોર્સમાં ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર અસમાન છે. ઉદાહરણરૂપે જોઈએ તો મુંબઈ-કોલકાતા કોરિડોરમાં ઓડિશા રાજ્યમાં એક મહત્વપૂર્ણ ભાગ બે-લેનનો છે અને તેમાં અનેક જગ્યાએ વારંવાર લેન બદલાતી રહે છે. જો સંપૂર્ણ

કોરિડોરમાં એક્સમાન ઝ-લેન સુવિધા અપગ્રેડ કરવામાં ન આવે તો ટ્રાફિકની હિલચાલમાં અવરોધો ઊભા થશે, જેથી માલભાડાંના ખર્ચમાં વધારો થશે, જેની સ્ટીલ અને પાવર જેવા અંતિમ ઉત્પાદનો પર કાસ્કેડિંગ અસર થઈ શકે છે. આથી, સમગ્ર દેશમાં કોરિડોર્સ પર અસમાનતાનો ઉકેલ લાવવો તાતી જરૂરિયાત છે.

(iii) નવા કોરિડોર્સ અને ફીડર રૂટ્સ વિકસાવવા ઉપરાંત માલભાડાંના એગ્રેશન અને ડિસએગ્રેશન અને અસરકારક મોડેલ પરિવર્તનને સક્ષમ બનાવવા બાયપાસ, રીંગ રોડ્સ વગેરે વિકસાવીને ટ્રાફિકની ગીચતામાં ઘટાડા દ્વારા રાષ્ટ્રીય ધોરીમાર્ગ વિકાસ યોજના (એનએચડીપી) હેઠળ વિકસાવવામાં આવેલા માર્ગોમાં પણ સુધારો લાવવાની અને મલ્ટીમોડેલ લોજિસ્ટિક્સ પાર્ક્સ વિકસાવવાની જરૂર છે.

(iv) ભારતના નિકાસ-આયાત (એક્ઝિમ) વેપારને પ્રોત્સાહન આપવા માટે સરહદો અને દરિયાકાંઠાના વિસ્તારો પર ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરનો વિકાસ ખૂબ જ મહત્વનો છે. ભારતના પડોશીઓ નેપાળ, બાંગ્લાદેશ અને ભુતાન સાથે વેપાર સ્થળોની કનેક્ટિવિટીમાં સુધારાના હેતુની સાથે વ્યૂહાત્મક મહત્વના આધારે સરહદ પરના માર્ગોને ઓળખી કાઢવામાં આવ્યા છે. દરિયાકાંઠાના માર્ગોના વિકાસ અને પોર્ટ-કનેક્ટિવિટીના માર્ગોને જહાજ મંત્રાલયના સાગરમાળા કાર્યક્રમ સાથે સાંકળવામાં આવ્યા છે.

(v) પ્રોજેક્ટ આધારિત માર્ગ વિકાસના બદલે કોરિડોર આધારિત અભિગમ અને મહત્વના અંતરોને દૂર કરવા પર ધ્યાન કેન્દ્રીત કરવાનું મહત્વ ઓળખી કાઢવામાં

આવતા માર્ગ, પરિવહન અને ધોરીમાર્ગ મંત્રાલયે 'ભારતમાલા પરિયોજના' તૈયાર કરવામાં આવી છે.

૩. ભારતમાલા - છ ઘટકો

(i) આર્થિક કોરિડોર્સ - આર્થિક મહત્વના ઓળખી કાઢવામાં આવેલા હાઈવે કોરિડોર્સ પર આગામી વર્ષોમાં કુલ માલ પરિવહનના ૨૫ ટકા પરિવહન થવાની અપેક્ષા સેવાઈ રહી છે. એક વખત તેમના આંતર-કોરિડોર્સ અને ફીડર રૂટ્સ સાથે રાષ્ટ્રીય અને આર્થિક કોરિડોર્સ બંધાઈ જશે એટલે આપણા કુલ માલ પરિવહન ટ્રાફિકનો ૮૦ ટકા ટ્રાફિક આ માર્ગો પર ચાલશે તેવી અપેક્ષા સેવાઈ રહી છે. મંત્રાલય દ્વારા કુલ ૨૬,૨૦૦ કિ.મી.ના કોરિડોર્સને આર્થિક કોરિડોર્સ તરીકે વિકસાવવાનું નક્કી થયું છે, જેમાંથી પ્રથમ તબક્કામાં ૯,૦૦૦ કિ.મી. માર્ગો બનાવવાનું કામ હાથ પર લેવામાં આવ્યું છે.

(ii) આંતર-કોરિડોર્સ અને ફીડર માર્ગો - આંતર કોરિડોરના ૮,૦૦૦ કિ.મી. અને ફીડર રૂટ્સના ૭,૫૦૦ કિ.મી.ના માર્ગોને ઓળખી કાઢવામાં આવ્યા છે, જેમાંથી પ્રથમ તબક્કામાં ૬,૦૦૦ કિ.મી.ના નિર્માણનું કામ શરૂ કરવામાં આવ્યું છે.

(iii) નેશનલ કોરિડોર્સ કાર્યક્ષમતા સુધારો - સુવર્ણ ચતુર્ભૂજ અને પૂર્વ-પશ્ચિમ કોરિડોર્સ પર ભારતના કુલ માલભાડાંના ૩૫ ટકા પરિવહન ચાલે છે અને તેને રાષ્ટ્રીય કોરિડોર્સ જાહેર કરવાની દરખાસ્ત રજૂ કરવામાં આવી છે. છ રાષ્ટ્રીય કોરિડોર્સમાં સરેરાશ ટ્રાફિક ૩૦,૦૦૦ પીસીયુસ છે. જરૂરિયાત મુજબ આ કોરિડોર્સને ૬/૮ લેનના બનાવવાનું કામ હાથ ધરવામાં આવશે. નેશનલ કોરિડોર્સને

સમયની સાથે લોજિસ્ટિક્સ કાર્યક્ષમતા પર અસર સાથે ચોક પોઈન્ટ્સ તરીકે વિકસાવાશે. આ રાષ્ટ્રીય કોરિડોર્સને ટ્રાફિકથી મુક્ત રાખવા લેન વિસ્તરણ ઉપરાંત રીંગ રોડ્સ અને બાયપાસીસ/ એલીવેટેડ કોરિડોર્સ બનાવવાની જરૂર છે. વધુમાં વ્યૂહાત્મક સ્થળો પર લોજિસ્ટિક્સ પાર્ક્સ પણ વિકસાવવાનું પણ આયોજન છે, જે અસરકારક મોડેલને ટ્રાન્સફર અને માલભાડાં એગ્રેસન અને ડીસએગ્રેસન માટે સક્ષમ બનાવશે. આ યોજનાના પ્રથમ તબક્કામાં આ કેટેગરી હેઠળ ૫,૦૦૦ કિ.મી.ના રસ્તાનું નિર્માણ કાર્ય હાથ ધરવામાં આવ્યું છે.

(iv) સરહદ અને આંતરરાષ્ટ્રીય કનેક્ટિવિટી માર્ગો - આંતરરાષ્ટ્રીય સરહદો નજીક તેમના વ્યૂહાત્મક મહત્વ ધરાવતા ૩,૩૦૦ કિ.મી.ના સરહદ માર્ગોને ઓળખી લેવામાં આવ્યા છે અને હવે તેનો વિકાસ કરવામાં આવશે. અહીં અંદાજે ૨,૦૦૦ કિ.મી.ના માર્ગોને દેશના મોટા ધોરીમાર્ગ કોરિડોર સાથે સાંકળવાની જરૂર છે. આ એવા પોઈન્ટ્સ છે, જે આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર માટે ખૂબ જ મહત્વના છે. આ માર્ગોના વિકાસથી આપણા પડોશી દેશો નેપાળ, ભુતાન, બાંગ્લાદેશ અને મ્યાંનમાર સાથે નિકાસ-આયાત (એક્ઝિમ) વેપારને પ્રોત્સાહન મળશે. આથી, પ્રથમ તબક્કામાં આ કેટેગરી હેઠળ ૨,૦૦૦ કિ.મી.ના માર્ગોનું કામ હાથ ધરવામાં આવ્યું છે.

(v) દરિયાકાંઠા અને બંદર કનેક્ટિવિટી માર્ગો - ભારતના દરિયાકાંઠે અંદાજે ૨,૧૦૦ કિ.મી.ના કોસ્ટલ રોડ ઓળખી કાઢવામાં આવ્યા છે, જેને વિકસાવવાની

જરૂર છે. આ રોડ્સ દરિયાકાંઠાના વિસ્તારોમાં પ્રવાસન અને ઔદ્યોગિક વિકાસની પ્રવૃત્તિને પ્રોત્સાહન આપશે તેવી અપેક્ષા સેવવામાં આવી રહી છે. બીન મહત્વના બંદરો સાથે કનેક્ટિવિટી સુધારવા પર ભાર આપવાની સાથે એક્સિમ વેપારની સુવિધા માટે બંદરોના ૨,૦૦૦ કિ.મી. માર્ગોના જોડાણને ઓળખી કાઢવામાં આવ્યા છે. મંત્રાલય દ્વારા ઓળખી કાઢવામાં આવેલા આ માર્ગોને જહાજ મંત્રાલયના સાગરમાલા કાર્યક્રમ સાથે સાંકળવામાં આવી રહ્યા છે. પ્રથમ તબક્કામાં આ કેટેગરી હેઠળ અંદાજે ૨,૦૦૦ કિ.મી. માર્ગોનું કામ હાથ પર લેવામાં આવ્યું છે.

(vi) ગ્રીનફિલ્ડ એક્સપ્રેસવે - રાષ્ટ્રીય અને આર્થિક કોરિડોર્સના ચોક્કસ ભાગમાં ૫૦,૦૦૦થી વધુ પીસીયુસનો ટ્રાફિક છે અને અહીં કેટલાક ચોક પોઈન્ટ્સ પણ વિકસાવવાની જરૂરિયાત છે. ગ્રીનફિલ્ડ એક્સપ્રેસ વિના વિકાસ માટે આવા ૧,૯૦૦ કિ.મી. માર્ગોને ઓળખી કાઢવામાં આવ્યા છે, જેમાંથી પ્રથમ તબક્કામાં આ કેટેગરી હેઠળ ૮૦૦ કિ.મી.નું કામ શરૂ કરવામાં આવી રહ્યું છે.

૪. ભારતમાલા તબક્કો-૧ - ઘટકો અને રોકાણની કલ્પના

(i) ભારતમાલાના પહેલા તબક્કામાં અંદાજે કુલ ૨૪,૮૦૦ કિ.મી.ના માર્ગો વિકસાવવાનું મંત્રાલયનું આયોજન છે. વધારામાં આ પહેલા તબક્કામાં એનએચડીપી હેઠળ ૧૦,૦૦૦ કિ.મી.ના માર્ગો સુધારવાના કામનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આમ, આગામી પાંચ વર્ષથી વધુ સમયમાં સાગરમાલાના પહેલા તબક્કા માટે રૂ. ૫,૩૫,૦૦૦ કરોડનું

યોજના જાન્યુઆરી - ૨૦૧૮

ભંડોળ ફાળવવામાં આવ્યું છે.

(ii) આ માટે પહેલા તબક્કાના મંજૂર થયેલા ઘટકો અને મંજૂર થયેલા ભંડોળનો સારાંશ નીચે મુજબ છે.:

(iii) મંત્રાલય દ્વારા ઉપર દર્શાવ્યા મુજબના કુલ ૨૪,૮૦૦ કિ.મી.ના માર્ગોને ઓળખી કાઢવામાં પર્યાપ્ત પ્રમાણમાં લવચિકતા રાખવામાં આવી છે. જમીન હસ્તાંતરણના વિવાદો અથવા અન્ય કોઈ અણધાર્યા પરિબળોના કારણે ઓળખી કાઢવામાં આવેલા ચોક્કસ માર્ગોના વિકાસનું કામ હાથ ધરવામાં ન આવી શકે તો તેવા

ક્રમ નં.	ઘટકો	લંબાઈ કિ.મી.	ખર્ચ રૂ. કરોડમાં
(૧)	આર્થિક કોરિડોર વિકાસ	૯,૦૦૦	૧,૨૦,૦૦૦
(૨)	આંતર- કોરિડોર અને ફીડર માર્ગો	૬,૦૦૦	૮૦,૦૦૦
(૩)	રાષ્ટ્રીય કોરિડોર કાર્યક્રમ સુધારા	૫,૦૦૦	૧૦૦,૦૦૦
(૪)	સરહદ અને આંતરરાષ્ટ્રીય કનેક્ટિવિટી માર્ગો	૨,૦૦૦	૨૫,૦૦૦
(૫)	દરિયાકાંઠા અને બંદર કનેક્ટિવિટી માર્ગો	૨,૦૦૦	૨૦,૦૦૦
(૬)	એક્સપ્રેસવે	૮૦૦	૪૦,૦૦૦
	કુલ :	૨૪,૮૦૦	૩૮૫,૦૦૦
	એનએચડીપી હેઠળ સંતુલિત માર્ગોના કામો	૧૦,૦૦૦	૧,૫૦,૦૦૦
	કુલ :		૫,૩૫,૦૦૦

અમલીકરણ ઝડપી બને છે. નેશનલ હાઈવે ઓથોરિટી ઓફ ઈન્ડિયા (એનએચએઆઈ)ને પ્રોજેક્ટ્સના મૂલ્યાંકન અને મંજૂરીની સત્તા આપવામાં આવી છે. આ સાથે મૂલ્યાંકન અને મંજૂરીની પદ્ધતિમાં સામેલ આકારણીની

કિસ્સામાં અન્ય યોગ્ય પ્રોજેક્ટ્સ સાથે આ લંબાઈના ૧૫ ટકા સુધીના વિકલ્પો તૈયાર રાખવાની માર્ગ પરિવહન અને ધોરીમાર્ગ મંત્રાલયને સત્તા આપવામાં આવી છે.

૫. પ્રોજેક્ટ્સના મૂલ્યાંકન અને મંજૂરીમાં પ્રતિનિધિ

(i) પ્રત્યેક રાષ્ટ્રીય ધોરીમાર્ગના પ્રોજેક્ટ્સના મૂલ્યાંકન અને મંજૂરીમાં અસરકારક પ્રતિનિધિત્વ આ કાર્યક્રમનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. પરિણામે સુવ્યવસ્થિત રીતે અને મર્યાદિત સમયમાં ઓળખી કાઢવામાં આવેલા પ્રોજેક્ટ્સનું

ગુણવત્તામાં કોઈ ઘટાડો નથી થતો તેની ખાતરી રાખવામાં આવે છે. બધા જ પ્રોજેક્ટ્સનું સારી રીતે સજજ પ્રોજેક્ટ એપ્રાઈસલ એન્ડ ટેકનિકલ સ્કુટિની સમિતિઓ દ્વારા ટેકનિકલી, નાણાકીય રીતે અને આર્થિક રીતે મૂલ્યાંકન કરવામાં

આવશે. નીતિ આયોગમાંથી નિયુક્ત નિષ્ણાતોને સમાવતી આ સમિતિની રચના એનએચએઆઈ અને માર્ગ પરિવહન અને ધોરીમાર્ગ મંત્રાલયમાં કરાશે. આ પ્રોજેક્ટ્સના કરારો આપવામાં ઝડપ લાવવા માટે પ્રોજેક્ટ્સ તૈયાર કરવાની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી દેવામાં આવી છે. આ માટે એનએચએઆઈના બોર્ડ (ઓથોરિટી)માં કામચલાઉ સભ્ય તરીકે નીતિ આયોગના સીઈઓનો એક સભ્ય તરીકે સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

૬. ગ્રાન્ડ ચેલેન્જ મિકેનિઝમ

રાષ્ટ્રીય ધોરીમાર્ગોના વિકાસની આ પ્રક્રિયામાં ભાગીદાર બનવા માટે ગ્રાન્ડ ચેલેન્જ મિકેનિઝમ મારફત રાજ્ય સરકારોને પ્રોત્સાહિત કરવી એ આ કાર્યક્રમનું અન્ય એક વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. આ મિકેનિઝમ હેઠળ જે પ્રોજેક્ટ્સમાં સંબંધિત રાજ્ય સરકારોએ સક્રિય ભૂમિકા ભજવવાની હોય તેવા પ્રોજેક્ટ્સને

અમલીકરણ માટે અગ્રતા આપવામાં આવશે. રાજ્ય સરકારોએ ખાસ કરીને પ્રોજેક્ટ માટે જમીન હસ્તાંતરણમાં ઝડપ લાવવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવવાની હોય છે.

૭. સંસ્થાગત ક્ષમતામાં વૃદ્ધિ

આ કાર્યક્રમના અસરકારક અમલ માટે માર્ગ પરિવહન અને ધોરીમાર્ગ મંત્રાલય અને તેની અમલીકરણની એજન્સીઓની આંતરિક ક્ષમતા વધારવા માટે સભાન રીતે પ્રયત્નો કરવામાં આવી રહ્યા છે. ‘માર્ગ પરિવહન અને ધોરીમાર્ગ મંત્રાલય અને તેની અમલીકરણ સંસ્થાઓના સંસ્થાગત અને પ્રક્રિયા પરિવર્તન’ પર એક અભ્યાસ હાથ ધરવામાં આવ્યો છે અને આ અભ્યાસમાં કરવામાં આવેલી કેટલીક ભલામણોનો અમલ શરૂ કરી દેવાયો છે. આ ભલામણોમાં જમીન હસ્તાંતરણ સંબંધિત સુધારા, પ્રોજેક્ટ ડીપીઆરએસની ગુણવત્તા વધારામાં સુધારો, ઓનલાઈન

પ્રોજેક્ટ મોનિટરિંગ ઈન્ફર્મેશન સિસ્ટમ (પીએમઆઈએસ) અને અન્યનો સમાવેશ થાય છે.

૮. ભારતમાલાની અસર

(i) આ કાર્યક્રમનો એક મહત્વપૂર્ણ આશય એક સુસંગત કોરિડોર અભિગમ અપનાવીને સમગ્ર દેશમાં માર્ગો પર ટ્રાફિકના પરિવહનની મહત્તમ કાર્યક્ષમતાનો લાભ મેળવવાનો છે. મંત્રાલય દ્વારા ઓળખી કાઢવામાં આવેલા નેટવર્કથી સમગ્ર દેશમાં અંદાજે ૮૦ ટકા આંતર-જિલ્લા માલ પરિવહનને સુવિધા પૂરી પાડવાની અપેક્ષા રાખવામાં આવી રહી છે. આ યોજનાને પરિણામે સમગ્ર દેશમાં વાહનોની ઝડપમાં સરેરાશ ૨૦-૨૫ ટકાનો સુધારો આવવાની સંભાવના વ્યક્ત થઈ રહી છે.

(ii) આ યોજના હેઠળ આર્થિક કોરિડોર અને તેને સંલગ્ન આંતર-કોરિડોર તેમજ ફીડર રૂટ્સ વિકસાવવાને પરિણામે

માર્ગોના ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરમાં નોંધપાત્ર સુધારો થશે, જેથી બાયપાસીસ, રીંગ રોડ વગેરે મારફત નેટવર્ક પર ટ્રાફિકની ગીચતાના પોઈન્ટ્સ દૂર થશે. કોરિડોર આધારિત પ્રવેશ/નિકાસ આધારિત ટોલિંગ સાથે એક્સપ્રેસ વેના નિયંત્રિત ઉપયોગ જેવી પહેલોથી ધોરીમાર્ગો પર વાહનોની સરેરાશ ઝડપમાં નોંધપાત્ર સુધારો થઈ શકશે. માલભાડાંના વાહનોની સરેરાશ ઝડપમાં સુધારાથી ત્રણ મહત્વના લાભ મળશે. જેમ કે, (એ) વાહનના ઉપયોગમાં સુધારો ઝડપી બ્રેકઈવનમાં પરિણમે છે અને તેથી પ્રતિ કિ.મી. પ્રતિ ટનનો માલ ભાડાં ખર્ચ ઘટી શકે છે, (બી) આઈડલિંગના ઓછા સમયના કારણે વાહનોની ઈંધણ કાર્યક્ષમતામાં નોંધપાત્ર સુધારો થાય છે, પરિણામે માલભાડાં ખર્ચ ઘટે છે અને (સી) ઝડપી અને વિશ્વસનિય નૂર પરિવહનથી

નૂર પરિવહનમાં સરેરાશ ઈન્વેન્ટરીમાં ઘટાડો આવે છે. એક વખત આ નેટવર્ક તૈયાર થઈ જશે એટલે તે અર્થતંત્રમાં એકંદર સપ્લાય ચેઈન ખર્ચમાં પથી ૬ ટકાનો ઘટાડો લાવશે તેવી અપેક્ષા છે. પરિણામે દેશના લોજિસ્ટિક પરફોર્મન્સ ઈન્ડેક્સ (એલપીઆઈ) પર સકારાત્મક અસર પડે છે.

(iii) આ યોજના હેઠળ રાષ્ટ્રીય ધોરિમાર્ગ લિંકેજ મારફત સમગ્ર દેશમાં અંદાજે ૫૫૦ જિલ્લાઓને જોડવામાં આવશે. હાલ અંદાજે ૩૦૦ જિલ્લાઓ રાષ્ટ્રીય ધોરિમાર્ગ (એનએચ) લિંકેજ સાથે જોડાયેલા છે.

(iv) આ યોજના મારફત ધોરીમાર્ગો અને સંબંધિત ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર વિકાસ, કામગીરી અને જાળવણીમાં રોકાણ અને નિર્માણ

પ્રવૃત્તિઓ માટે મહત્વપૂર્ણ તકો ઊભી કરી શકાશે.

(v) ભારતમાલા યોજનાના પ્રથમ તબક્કામાં અંદાજે ૨૪,૮૦૦ કિ.મી.ના કોરિડોર નેટવર્કના અપગ્રેડેશન માટે તેના નિર્માણ તબક્કા દરમિયાન અંદાજે ૩૪ કરોડ માનવ દિવસની રોજગારી ઊભી કરી શકાશે અને આર્થિક પ્રવૃત્તિઓના વધી રહેલા સ્તર સાથે અંદાજે ૨.૨ કરોડ કાયમી નોકરીઓ ઊભી કરી શકાશે.

લેખક ભારત સરકારના માર્ગ પરિવહન અને ધોરીમાર્ગોના મંત્રાલયમાં સચિવ તરીકે કામ કરે છે.

E-mail:
secy-road@nic.in

Subscription Coupon

[For New Membership / Renewal / Change of Address] (Tick Mark)

I want to subscribe to

Yojana : 1 Yr. ₹. 230/-;
(Gujarati)

Yojana : 2 Yr. ₹. 430/-;

Yojana : 3 Yr. ₹. 610/-;

(Circle the period of subscription)

DD / MO No. _____

Date _____

Full Name (in block letters) : _____

Subscriber's profile : Student / Academician / Institution / Library / Others

Complete Address : _____

Email ID : _____

Phone No. : _____

Pincode :

Please allow us 4 to 6 weeks for the despatch of the first issue.

For Renewal / change in address, please quote your subscription number with all the details above.

લવાજમ મનીઓર્ડર, ચેક, ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટ દ્વારા યોજના કાર્યાલય, પ્રકાશન વિભાગ, અંબિકા કોમ્પ્લેક્સ, યુકો બેંકની ઉપર, પાલડી, અમદાવાદ - ૩૮૦૦૦૭ ના સરનામે મોકલવું અથવા (1) <https://bharatkosh.gov.in/1/1/PD/Yojana> (2) <http://yojana.gov.in/> (3) <http://publicationsdivision.nic.in/Subscription.aspx> ઉપરથી ઓનલાઈન પણ ભરી શકાશે.

બેન્કોની બેન્કર

ભારતીય રિઝર્વ બેન્કની સ્થાપના ૧ એપ્રિલ, ૧૯૩૫ના રોજ રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયા એક્ટ, ૧૯૩૪ની જોગવાઈઓ અનુસાર કરવામાં આવી હતી. રિઝર્વ બેન્કની કેન્દ્રીય ઓફિસ પ્રારંભમાં કલકત્તામાં સ્થાપિત કરવામાં આવી હતી પરંતુ તે બાદ તેને કાયમી ધોરણે ૧૯૩૭માં મુંબઈ ખાતે ખસેડવામાં આવી હતી. અલબત્ત, વાસ્તવમાં તે ખાનગી માલિકીની હતી, પરંતુ ૧૯૪૯માં રાષ્ટ્રીયકરણ બાદ રિઝર્વ બેન્ક સંપૂર્ણપણે ભારત સરકારની માલિકીની બની ગઈ હતી.

ભારતીય રિઝર્વ બેન્કનું આમુખ રિઝર્વ બેન્કના મુખ્ય કાર્યો નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે:

દેશમાં ચલણી નોટોને ઇશ્યુ કરવાની કામગીરીનું, ભારતમાં નાણાકીય સ્થિરતાની પ્રાપ્તિને ધ્યાનમાં રાખીને નિયમન કરવું અને સામાન્ય રીતે દેશની કરન્સી (ચલણ) અને કેડિટ સિસ્ટમને તેના ફાયદા માટે સંચાલિત કરવી, સતત જટિલ બનતી જઈ રહેલી અર્થવ્યવસ્થાના પડકારોનો સામનો કરી તેનો નિવેડો લાવવા માટે આધુનિક નાણાકીય નીતિગત માળખું ધરાવવું અને વિકાસના હેતુને ધ્યાનમાં રાખીને કિંમતોની સ્થિરતાને જાળવી રાખવી.

રિઝર્વ બેન્કના કામકાજનું નિયમન સેન્ટ્રલ બોર્ડ ઓફ ડાઈરેક્ટર્સ દ્વારા કરવામાં આવે છે. બોર્ડની નિમણૂક, રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયા એક્ટની જોગવાઈઓને અનુસરીને ભારત સરકાર દ્વારા કરવામાં આવે છે.

RBI નાણાકીય નીતિ

નાણા નીતિનો સંદર્ભ કાયદામાં સ્પષ્ટ રીતે જણાવાયેલા લક્ષ્યોની પ્રાપ્તિ માટે, કેન્દ્રીય બેન્કની તેને હસ્તક રહેલા નાણાકીય સાધનોના ઉપયોગ સંબંધિત નીતિઓ સાથે છે. ધ રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયા (RBI) ને નાણાકીય નીતિ ઘડવાની જવાબદારી સોંપવામાં આવેલી છે. આ જવાબદારી વિશેષ રીતે રિઝર્વ બેન્ક

ઓફ ઈન્ડિયા એક્ટ, ૧૯૩૪માં સ્પષ્ટ રીતે જણાવવામાં આવી છે. નાણા નીતિનો પ્રાથમિક અથવા તો મુખ્ય હેતુ

દેશના વિકાસના હેતુને ધ્યાનમાં રાખીને કિંમતોની સ્થિરતા જાળવી રાખવાની છે. ટકાઉ વિકાસ માટે કિંમતોની સ્થિરતા જરૂરી બાબત છે.

તાજેતરમાં કરાયેલી પહેલ

મે, ૨૦૧૬માં ભારતીય રિઝર્વ બેન્ક (RBI)એક્ટમાં, રિઝર્વ બેન્કને ફ્લેક્સિબલ ઈન્ફ્લેશન (ફુગાવો) ટારગેટિંગ ફેમવર્કના અમલીકરણ માટે કાનૂની આધાર પૂરો પાડવા માટે સુધારો કરવામાં આવ્યો હતો.

સુધારાયેલા RBI એક્ટમાં દર પાંચ વર્ષે ભારત સરકાર દ્વારા રિઝર્વ બેન્કની સાથે ચર્ચા-વિચારણા કરીને, તેની સલાહ

અનુસાર મોંઘવારી કે ફુગાવાનું લક્ષ્ય સ્થાપિત કરવાની પણ જોગવાઈને આવરી લેવામાં આવી છે. મે, ૨૦૧૬માં RBI કાયદામાં સુધારો કરવામાં આવ્યો તે પહેલા, ફ્લેક્સિબલ ઈન્ફ્લેશન ટારગેટિંગ ફેમવર્કનું નિયમન ભારત સરકાર અને રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયા દ્વારા ૨૦ ફેબ્રુઆરી, ૨૦૧૫ના રોજ નાણાકીય નીતિ ફેમવર્ક મુદ્દે કરાયેલા એક કરાર મારફત કરાતું હતું.

ભારત સરકારની સાથે RBI દેશમાં સ્વચ્છ અને સાચી ચલણી નોટો પૂરતા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ રહે તે સુનિશ્ચિત કરવાના લક્ષ્ય સાથે દેશના ચલણની ડિઝાઈન, ઉત્પાદન અને તેના સર્વાંગી વ્યવસ્થાપન માટે જવાબદાર હોય છે.

ભારત સરકાર સિક્કાઓ બહાર પાડવા માટેની ઓથોરિટી છે અને તે રિઝર્વ બેન્કને તેની માગ અનુસાર સિક્કા પૂરા પાડે છે. રિઝર્વ બેન્ક ભારત સરકાર વતી આ સિક્કાઓને બજારમાં ચલણમાં ઉતારે છે.

સરકાર સાથે ચર્ચા-વિચારણા અને સલાહ-મસલત કરીને RBI, નવી ડિઝાઈનો અને સુરક્ષા વિશેષતાઓને સામેલ કરીને સતત બેન્ક નોટ્સની અખંડિતતાને વધારવા માટેના પ્રયાસ કરીને દેશના ચલણની વિશ્વસનિયતાને જાળવવાની દિશામાં કામ કરે છે.

RBI એક નિયામક તરીકે

આદેશ લક્ષ્યાંકો: નિયમનનો આશય ડિપોઝિટર્સના હિતોની રક્ષા કરવા, બેંકિંગ કામકાજનો સુવ્યવસ્થિત વિકાસ અને તેનું યોગ્ય સંચાલન તેમજ બેંકિંગ સિસ્ટમના સર્વાંગી વિકાસ અને નાણાકીય સ્થિરતાને મજબૂત બનાવવી.

પરિમિતિ: વ્યવસાયિક બેન્કો (૯૧), અખિલ ભારતીય નાણા સંસ્થાનો (૫), કેડિટ ઇન્ફોર્મેશન કંપનીઓ (૪), ક્ષેત્રીય ગ્રામીણ બેન્કો (૫૬) અને સ્થાનિક વિસ્તારની બેન્ક (૪)

ઉત્ક્રાંતિ કે વિકાસ: ભારતીય બેંકિંગ સિસ્ટમના વિકાસ અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે પ્રવર્તમાન શ્રેષ્ઠ અને ટૂરંદેશ માપદંડોને સ્વીકારવામાં આવ્યા, તે બાદ નિયામક કાર્યોનો વિકાસ થયો હતો.

વૈશ્વિક બેન્ક લાઇસન્સ નીતિ

સૈદ્ધાંતિક રીતે બે નવા અરજદારો, જેમના નામ આઈડીએફસી લિમિટેડ અને બંધન ફાઇનાન્સિયલ સર્વિસ પ્રાઇવેટ લિમિટેડ છે, તેમને ૨ એપ્રિલ, ૨૦૧૪ના રોજ, ખાનગી ક્ષેત્રમાં નવી બેન્કોની સ્થાપના કરવા અંગેના ૨૨ ફેબ્રુઆરી, ૨૦૧૩ના રોજ પ્રસિદ્ધ થયેલા લાઇસન્સ સંબંધિત દિશાનિર્દેશો અનુસાર બેન્કની સ્થાપના કરવા માટેની મંજૂરી આપવામાં આવી હતી. રિઝર્વ બેન્કનો આશય આ લાઇસન્સિંગ કવાયતમાંથી મળેલા પદાર્થપાઠનો ઉપયોગ દિશાનિર્દેશોમાં યોગ્ય રીતે સુધારો કરવાનો અને હાલ લગભગ બંધ જણાતી લાઇસન્સ આપવાની પ્રક્રિયાને નિયમિત રીતે લાઇસન્સ આપવાની પ્રક્રિયા બનાવવાનો છે. રિઝર્વ બેન્ક વૈશ્વિક બેન્કોના સતત સત્તાધિકાર માટે દિશાનિર્દેશો ઘડવા વિશે કામ કરી રહ્યું છે.

સ્ટ્રેસ એસેટ્સનું વ્યવસ્થાપન કે મેનેજમેન્ટ

અસરકારક સ્ટ્રેસ એસેટ મેનેજમેન્ટ સુનિશ્ચિત કરવા માટે બેન્કોને દિશાનિર્દેશો જારી કરાયા હતા, જેમાં અન્ય બાબતોની સાથે જ આ બાબત સુનિશ્ચિત કરવાની જરૂરિયાતને પણ આવરી લેવાઈ હતી કે બેંકિંગ સિસ્ટમ નાણાકીય તકલીફોને પહેલા જ ઓળખી લે અને તેને ઉકેલવા માટે ત્વરિત પગલા ભરે.

ભારતમાં બેન્કોના બોર્ડના સંચાલનની સમીક્ષા કરવી

ભારતીય રિઝર્વ બેન્ક હાલ બેન્કોના બોર્ડ્સના સંચાલન અને કામકાજની સમીક્ષા કરી રહી છે.

સહકારી બેન્કોનું નિયમન કરવું

ભારતમાં ગ્રામીણ સહકારી કેડિટ સિસ્ટમનું મુખ્ય કાર્ય કૃષિ ક્ષેત્ર સાથે સંકળાયેલા લોકોને નાણા અને ઋણ મળતું રહે તે સુનિશ્ચિત કરવાનો છે. તે ટૂંકાગાળા અને લાંબાગાળા એમ બંને પ્રકારના ધિરાણ માટેનું માળખું ધરાવે છે. ટૂંકાગાળાનું સહકારી ધિરાણ માળખું ત્રણ સ્તરીય પદ્ધતિ ધરાવે છે. પ્રાઇમરી એગ્રીકલ્ચરલ કેડિટ સોસાયટી (PACS) ગ્રામ્ય સ્તરે, સેન્ટ્રલ કોઓપરેટિવ બેન્ક્સ (CCB), જિલ્લા સ્તરે અને રાજ્ય સહકારી બેન્કો (StCB) રાજ્ય સ્તરે. PACS બેંકિંગ રેગ્યુલેશન એક્ટ, ૧૯૪૯ના દાયરા બહાર છે અને તેથી તેનું નિયમન ભારતીય રિઝર્વ બેન્ક દ્વારા કરવામાં નથી આવતું. પ્રાઇમરી કોઓપરેટિવ બેન્ક્સ (PCB), જેમને શહેરી સહકારી બેન્કો (UCB) તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે, તે શહેરી અને અર્ધશહેરી વિસ્તારોમાં ગ્રાહકોની નાણાકીય જરૂરિયાતોને પૂરી પાડે છે.

રિઝર્વ બેન્ક આવી બેન્કો માટે અન્ય નિયામક એકમો જેવા કે સહકારી સોસાયટી રજિસ્ટ્રાર અને કેન્દ્રીય સહકારી સોસાયટી રજિસ્ટ્રાર સાથે નજીકથી સમન્વય સાધીને કામ કરે છે.

નોન બેંકિંગ ફાઇનાન્સિયલ સંસ્થાનોનું નિયમન

ભારતમાં એવા નાણાકીય સંસ્થાનો છે, જે બેન્ક્સ નથી પણ જે બેન્કની જેમ ડિપોઝિટ સ્વીકારે છે અને લોકોને નાણા ધીરે છે. આ સંસ્થાઓ નોન બેંકિંગ ફાઇનાન્સિયલ સંસ્થાનો (NBFC) કહેવામાં આવે છે.

રિઝર્વ બેન્કની રચના દેશમાં બેન્ક નોટ્સ ઇશ્યુ કરવાની બાબતના નિયમન માટે, નાણાકીય સ્થિરતાને જાળવવાની વાતને ધ્યાનમાં રાખીને અનામત જાળવવી અને દેશની કેડિટ અને કરન્સી સિસ્ટમને તેના ફાયદા માટે સંચાલિત કરવા માટે કરાઈ હતી. બેન્કે પોતાના કામની શરૂઆત સરકાર પાસેથી કામકાજનો હવાલો પોતાના હાથમાં લઈને કર્યો હતો. જે હાલ સુધી કન્ટ્રોલર ઓફ કરન્સી દ્વારા ઇમ્પિરિયલ બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયા, સરકારના એકાઉન્ટ્સ એન્ડ પબ્લિક ડેબ્ટ ડિપાર્ટમેન્ટ મેનેજમેન્ટ કરાતું હતું. કલકત્તા, મુંબઈ, ચેન્નાઈ, રંગૂન (મ્યાનમાર), કરાચી, લાહોર અને કાનપૂર ખાતે આવેલી પ્રવર્તમાન કરન્સી કચેરીઓ ઇશ્યુ ડિપાર્ટમેન્ટની શાખાઓ બની ગઈ છે. ઓફિસ ઓફ બેંકિંગ ડિપાર્ટમેન્ટની સ્થાપના કલકત્તા, બોમ્બે, મદ્રાસ, દિલ્હી અને રંગૂન (બર્મા) ખાતે કરાઈ હતી. બર્મા (મ્યાનમાર) ૧૯૩૭માં ભારતથી છૂટ પડી ગયું હતું પરંતુ બર્મા પર જાપાનીઓએ કબ્જો જમાવ્યો ત્યાં સુધી અને તે બાદ એપ્રિલ, ૧૯૪૭ સુધી રિઝર્વ બેન્ક સેન્ટ્રલ બેન્ક ફોર બર્મા તરીકે કાર્ય કરતી રહી હતી. ભારતના ભાગલા પડ્યા તે બાદ, રિઝર્વ બેન્કે જૂન ૧૯૪૮માં સ્ટેટ બેન્ક ઓફ પાકિસ્તાને પોતાનું કામકાજ શરૂ કર્યું તે પહેલા સુધી સેન્ટ્રલ બેન્ક ઓફ પાકિસ્તાન તરીકે પોતાની સેવા આપી હતી. શરૂઆતમાં શેરહોલ્ડર્સ બેન્ક તરીકે સ્થાપિત થયેલી આ બેન્કને ૧૯૪૯માં રાષ્ટ્રીયકૃત બનાવી દેવામાં આવી હતી.

રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયા વિશે એક રસપ્રદ બાબત આ છે કે તેની શરૂઆતના તરત જ બાદ, બેન્કને દેશના વિકાસના સંદર્ભમાં ખાસ કરીને કૃષિ ક્ષેત્રના વિકાસમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવતી દેખાવા લાગી હતી. ભારતે જ્યારે પોતાની યોજનાઓ શરૂ કરી હતી, ત્યારે બેન્કની વિકાસની ભૂમિકા ધ્યાનમાં આવી હતી. ખાસ કરીને સાહિઈના દાયદામાં, જ્યારે રિઝર્વ બેન્કે ધણા ક્ષેત્રે નાણા ધિરાણની વિકાસના ઉદ્દીપક તરીકે ઉપયોગ કરવાના વિચારને આગળ કરવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી હતી. બેન્ક સાથે જ દેશના સંસ્થાગત વિકાસમાં પણ સારી ભૂમિકા ભજવી હતી અને તેણે ડિપોઝિટ ઇન્શ્યોરન્સ એન્ડ કેડિટ ગેરેન્ટી કોઓપરેશન ઓફ ઇન્ડિયા, ધ યૂનિટ ટ્રસ્ટ ઓફ ઇન્ડિયા, ધ ઇન્ડસ્ટ્રીયલ ડેવલપમેન્ટ બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયા, ધ નેશનલ બેન્ક ઓફ એગ્રીકલ્ચર એન્ડ રૂરલ ડેવલપમેન્ટ, ધ ડિસ્કાઉન્ટ એન્ડ ફાઇનાન્સ હાઉસ ઓફ ઇન્ડિયા વગેરેની સ્થાપનામાં મદદ કરી હતી. જેથી કરીને દેશમાં નાણાકીય માળખાનું નિર્માણ થઈ શકે છે.

બજારને મુક્ત કરાયા બાદ બેન્કનું ધ્યાન નાણા નીતિ, બેન્કો પર નજર રાખવી અને તેમનું નિયમન કરવું અને પેમેન્ટ સિસ્ટમ પર નજર રાખવી તેમજ દેશમાં નાણાકીય બજારનો વિકાસ કરવા જેવા કેન્દ્રીય બેંકિંગ કાર્યો તરફ કેન્દ્રીત થયું હતું.

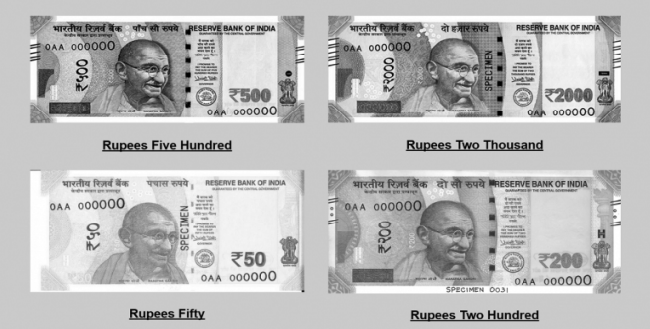
રિઝર્વ બેન્ક, નાણાકીય સ્થિરતા, ગ્રાહક અને ડિપોઝિટનું સંરક્ષણ અને નાણાકીય બજારમાં વધારે ખેલાડીઓની જરૂરિયાત, તેમજ NBF સેક્ટરની ઓળખને નહીં ભૂલીને નિયામક ભાવફેર સંબંધિત ચિંતાઓને દૂર કરવા જેવી બાબતને ધ્યાનમાં રાખીને, સતત આ સેક્ટરના યોગ્ય વિકાસ થાય તે માટે કાર્યરત છે. રિઝર્વ બેન્ક, હાલ NBFC ના નિયામક માળખાની સમીક્ષા કરી રહી છે.

ગ્રાહક સંરક્ષણ અને શિક્ષણ

રિઝર્વ બેન્કની ગ્રાહક સંરક્ષણની દિશામાં કરવામાં આવેલી પહેલમાં વર્ષ ૨૦૦૬માં ગ્રાહક સેવા વિભાગ દ્વારા સ્થાપિત કસ્ટમર રિડ્રેસલ સેલની સ્થાપના સામેલ છે,

એક નજર પૃષ્ઠભૂમિ પર...

તાજેતરમાં જ વિભાગને ગ્રાહક શિક્ષણ અને સંરક્ષણ વિભાગ નામ અપાયું છે. વિવાદ અથવા તકરાર નિવારણ માટે સંસ્થાગત તંત્રને મજબૂત કરવા માટેની દિશામાં, રિઝર્વ બેન્કે વર્ષ ૧૯૯૫માં બેંકિંગ ઓમ્બસમેન (લોકપાલ) (બીઓ) યોજના શરૂ

કરી હતી. આ બીઓ એક વૈકલ્પિક તકરાર નિવારણ તંત્ર છે. જેનું બેન્ક અને ગ્રાહકો વચ્ચેના વિવાદનું નિરાકરણ આણવાનો છે. હાલ દેશમાં ૨૦ બેંકિંગ ઓમ્બસમેન કાર્યાલયો છે. યોજનામાં ગ્રાહકોની વ્યવસાયિક બેન્કો, શિક્ષણ પાનગી સહકારી બેન્કો અને ક્ષેત્રીય ગ્રામીણ બેન્કો સામેની સમસ્યા કે ફરિયાદોને આવરી લેવામાં આવી છે. સુધારાયેલી યોજના હેઠળ બીઓ અને બીઓ કચેરીનો સ્ટાફ રિઝર્વ બેન્કમાં સેવારત કર્મચારીઓમાંથી લેવામાં આવે છે.

રિઝર્વ બેન્ક દ્વારા ગ્રાહકોના શિક્ષણ અને સંરક્ષણ માટે તાજેતરમાં શરૂ કરાયેલી કેટલીક પહેલ નીચે પ્રમાણે છે:

RBI એ ગ્રાહક સંરક્ષણ ક્ષેત્રે વિશ્વ સ્તરે પ્રચલિત શ્રેષ્ઠત્તમ રીતોના આધારે બેન્કો માટે ગ્રાહકોના અધિકારો મુદ્દે અધિકારપત્ર તૈયાર કરાવ્યો છે. આ આદેશપત્રમાં બેન્કોના ગ્રાહકોના સંરક્ષણ માટે વ્યાપક અને બહુચર્ચિત સિદ્ધાંતોને આવરી લેવાયા છે અને તેમાં ગ્રાહકો માટે નીચેના પાંચ પાયાના અધિકારો ગણાવવામાં આવ્યા છે.

૧. સારા વ્યવહારનો અધિકાર
૨. પારદર્શકતા, યોગ્ય અને પ્રામાણિક સોદાનો અધિકાર
૩. યોગ્યતાનો અધિકાર
૪. પ્રાઈવેસી (નિજતા)નો અધિકાર
૫. તકરાર કે ફરિયાદ નિવારણ અને વળતરનો અધિકાર

ગ્રાહકોની સેવાને સુધારવા માટે કરાયેલી પહેલ

ફોરેન એક્સચેન્જ (વિદેશી હૂંડિયામણ) મેનેજમેન્ટ

કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્યોની સરકાર કન્સોલિડેટેડ ફંડ, કન્ટ્રિજન્સી ફંડ અને પબ્લિક એકાઉન્ટમાંથી નાણાં મેળવવા, તેની કસ્ટડી લેવા કે તેની વહેંચણી માટે નિયમો ઘડી શકે છે. આ નિયમો ને અનુસરવા રિઝર્વ બેન્ક કાનૂની રીતે બંધાયેલી છે કારણ કે આ બંધાઈના ખાતા રિઝર્વ બેન્ક પાસે હોય છે.

જાહેર દેવાનું મેનેજમેન્ટ

કેન્દ્રીય બજેટ કેન્દ્ર સરકારની વાર્ષિક ઉધાર લેવાની જરૂરિયાતનો નિર્ણય કરે છે. વ્યાજનો દર, લોનનો સમય અને તેની રીત વગેરે જેવા માપદંડો રાજ્યોની લિક્વિડિટી અને બજારની અપેક્ષા જેવી બાબતોથી પ્રભાવિત થાય છે. રિઝર્વ બેન્કની ડેબ્ટ

બેન્કોને ફાટેલી-તૂટેલી નોટના ત્વરિત નિકાલ અને ગંદી થયેલી નોટોને સાફ કરવા માટે વળતર આપવું

- બેન્ક શાખાઓને કરન્સી એક્સચેન્જ સુવિધા ટ્રાન્સફર કરવી
- બેન્કોને બિઝનેસ કોરસ્પોન્ડન્ટની સેવા લેવાની અને ચલણી નોટ્સ અને સિક્કાની વહેંચણી કરવા માટે, તેમજ અંતિમ માઈલ સુધી કનેક્ટિવિટી સુનિશ્ચિત કરવા માટે કેશ-ઇન-ટ્રાન્ઝિટ કંપનીઓની સેવા લેવાની મંજૂરી આપવી
- વર્ષ ૨૦૦૫ પહેલા જારી કરવામાં આવેલી જૂની સીરિઝની ચલણી નોટોને આદર્શ આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રક્રિયાઓને ધ્યાનમાં રાખીને પરત ખેંચવી
- ગ્રાહકો માટે પૈસા બોલતા હૈ - નામક શિક્ષણ આપતી માઈક્રો સાઈટ તૈયાર કરવામાં આવી, જેમાં બેન્ક નોટ્સ વિશે જનતાની જાગૃતિ વધે તે માટે ફિલ્મ સામેલ છે.

ઘણા લાંબા સમય સુધી ભારતમાં વિદેશી હૂંડિયામણને તેની મર્યાદિત ઉપલબ્ધતાને કારણે નિયંત્રિત વસ્તુ તરીકે જોવામાં આવતી હતી. દેશમાં વિદેશી હૂંડિયામણનો પ્રારંભિક તબક્કો તેના મર્યાદિત સપ્લાયને કારણે માગના નિયમન મારફત હૂંડિયામણને નિયંત્રિત કરવા પર કેન્દ્રીત હતો. ભારતમાં એક્સચેન્જ કન્ટ્રોલ સર્વ પ્રથમ ડિકેન્સ ઓફ ઇન્ડિયા રૂલ્સ હેઠળ ૩ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૩૯ના રોજ કામચલાઉ ધોરણે શરૂ કરાયું હતું. એક્સચેન્જ કન્ટ્રોલને ફોરેન એક્સચેન્જ રેગ્યુલેશન એક્ટ (ફેરા), ૧૯૪૭ હેઠળ કાનૂની સત્તા અપાઈ હતી. અને તેને તે બાદ એક વધુ સર્વગ્રાહી કાયદા ફોરેન એક્સચેન્જ રેગ્યુલેશન એક્ટ, ૧૯૭૩ મારફત તે કાયદાને બદલાયો હતો. આ કાયદો રિઝર્વ બેન્કને અને કેટલાક ચોક્કસ કેસોમાં કેન્દ્ર સરકારને ભારતની બહાર વિદેશી હૂંડિયામણમાં નાણાની ચૂકવણી, કરન્સી નોટ્સ કે સોનાની આયાત કે નિકાસ, ભારતના નાગરિકો અને ભારતના નાગરિકોના હોય તેમની વચ્ચે સિક્યુરિટીસની ટ્રાન્સફર, વિદેશી સિક્યુરિટીસની પ્રાપ્તિ અને ભારતની અંદર કે બહાર સ્થાવર મિલકત પ્રાપ્ત કરવા જેવી બાબતોને નિયંત્રિત કરવાનો અને તેના નિયમન કરવાનો અધિકાર આપે છે.

૧૯૯૧માં બજારને મુક્ત બનાવવાના પગલાની શરૂઆત બાદ વિદેશી હૂંડિયામણનું નિયમન કરતા નિયમોમાં સઘન રાહતો અપાઈ હતી અને કાયદાને પછી ફરીવાર સુધારે અને તેને ફોરેન એક્સચેન્જ રેગ્યુલેશન્સ (એમેન્ડમેન્ટ) એક્ટ, ૧૯૯૩ નામ અપાયું હતું. બાહ્ય ક્ષેત્રો જેવા કે, અનામત વિદેશી હૂંડિયામણમાં નોંધપાત્ર વૃદ્ધિ, વિદેશ વેપારમાં વધારો, ટેરિફ દરોને યોગ્ય અને હળવા બનાવવા, કરન્ટ એકાઉન્ટ કન્વર્ટિબિલિટી અને વિદેશમાં ભારતીય રોકાણમાં વધારો અને તેનું લિબરલાઈઝેશન વગેરેમાં નોંધપાત્ર સુધારો અને વૃદ્ધિ થવાને કારણે હવામાન બદલાયું હોવાની વાતને ધ્યાનમાં રાખીને ૧૯૯૯માં ફેરા કાયદાના સ્થાને ફોરેન એક્સચેન્જ મેનેજમેન્ટ એક્ટ (ફેમા) કાયદો લવાયો હતો. ફેમાં કાયદો ૧ જૂન, ૨૦૦૦ના રોજથી અમલમાં આવ્યો હતો. ફેમા કાયદાનો હેતુ બાહ્ય વેપાર અને ચૂકવણીનો માર્ગ મોકળો કરવાનો અને ભારતમાં વિદેશી હૂંડિયામણ બજારના વ્યવસ્થિત વિકાસ અને તેની જાળવણીને પ્રોત્સાહન આપવાનો હતો. પોતાના ધ્યાનના કેન્દ્રને બીજી તરફ વાળવા પર ભાર આપતા રિઝર્વ બેંકે ૩૧ જાન્યુઆરી, ૨૦૦૪ ના રોજથી પોતાના વિદેશી હૂંડિયામણ અને વિનિયમ સંબંધિત વિભાગનું નામ બદલીને ફોરેન એક્સચેન્જ કન્ટ્રોલ ડિપાર્ટમેન્ટથી બદલીને ફોરેન એક્સચેન્જ ડિપાર્ટમેન્ટ કર્યું હતું.

મેનેજમેન્ટ રણનીતિનો હેતુ ઉધાર લેવાના ખર્ચને ઘટાડવો, રોલ-ઓવર અને અન્ય જોખમોને ઘટાડવા, ઋણ પરિપક્વતા માળખાને હળવું કરવું અને સરકારી સિક્યુરિટીના ઉડાણ અને લિક્વિડિટીને સક્રિય સેકન્ડરી માર્કેટ વિકસિત કરીને સુધારવાનો છે.

રિઝર્વ બેન્ક બેન્કોની બેન્કર તરીકે

રિઝર્વ બેન્ક સતત આ ખાતાઓ પર નજર અને દેખરેખ રાખે છે, જેથી આ સુનિશ્ચિત થઈ શકે કે ડિકોલ્ટ ના થાય. અન્ય જોગવાઈઓમાં રિઝર્વ બેન્ક આ ખાતાઓમાં બેન્કો દ્વારા જાળવવું જરૂરી ન્યૂનતમ બેલેન્સ નક્કી કરે છે. બેન્કો દ્વારા ભારતમાં વિભિન્ન સ્તરે થતા નાણાકીય વ્યવહારોને એક-મેક સાથે સેટલ કરવા પડતા

હોવાથી, તેઓને રિઝર્વ બેન્કની વિભિન્ન ક્ષેત્રીય ઓફિસોમાં ખાતા ખોલવાની મંજૂરી અપાય છે. રિઝર્વ બેન્ક સાથે બેન્કના સરખસ ખાતામાંથી બેન્કના અન્ય સ્થળે રહેલા ખોટા ખાતા બીજા ખાતામાં તેને મોકલવાની કે જમા કરાવવાની પણ છૂટ આપે છે. આ રીતે નાણાને ઇલેક્ટ્રોનિક રીતે ટ્રાન્સફર કરાય છે, જેને કમ્પ્યુટરાઈઝ્ડ સિસ્ટમને ઇ-કુબેર નામ અપાયું છે. રિઝર્વ બેન્ક ખાતે ખાતાઓનું કમ્પ્યુટરાઈઝેશને બેન્કો દ્વારા પોતાના વિભિન્ન ક્ષેત્રો કે સ્થળોએ રહેલા ખાતાઓમાં રહેલા ફંડની સ્થિતિને ઇચ્છિત સમયે ત્વરિત જાણી શકવાની સુવિધા આપી છે.

પેમેન્ટ અને સેટલમેન્ટ સિસ્ટમ પર નજર રાખવી

પેમેન્ટ એન્ડ સેટલમેન્ટ સિસ્ટમ પર નજર રાખવી એ કેન્દ્રીય બેન્કનું કાર્ય છે, જ્યાં સુરક્ષા અને દક્ષતાના હેતુઓને વર્તમાનમાં અસ્તિત્વમાં રહેલી અને પ્લાન સિસ્ટમ પર નજર રાખીને તેને પ્રોત્સાહિત કરાય છે. આ હેતુઓ સિવાય તેમનું મૂલ્યાંકન કરાય છે અને જરૂર જણાય ત્યાં સુધારો કરાય છે. પેમેન્ટ અને સેટલમેન્ટ સિસ્ટમ પર નજર રાખીને કેન્દ્રીય બેન્ક સિસ્ટમ સ્થિરતાને જાળવવામાં અને સિસ્ટમેટિક જોખમ ઘટાડવામાં મદદ કરવાની સાથે જ પેમેન્ટ અને સેટલમેન્ટ સિસ્ટમમાં જનતાના વિશ્વાસને જાળવી રાખે છે. પેમેન્ટ એન્ડ સેટલમેન્ટ સિસ્ટમ્સ એક્ટ, ૨૦૦૭ અને તેને હસ્તક ઘડાયેલા પેમેન્ટ એન્ડ સેટલમેન્ટ સિસ્ટમ્સ રેગ્યુલેશન્સ, ૨૦૦૮, રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયાને દેશમાં પેમેન્ટ અને સેટલમેન્ટ સિસ્ટમ પર નજર રાખવા માટે જરૂરી કાનૂની અધિકાર પૂરા પાડે છે.

RBI મોનિટરી મ્યુઝિયમ, અમર બિલ્ડિંગ, ગ્રાઉન્ડ ફ્લોર, સર ફિરોજશાહ મેહતા રોડ, મુંબઈ

સ્ત્રોત: સત્તાવાર **RBI** વેબસાઈટ

નાણાકીય સમાવેશીતાની સુગમતા ઉભી કરવામાં બેંકોની ભૂમિકા

ચરણ સિંઘ, શિવકુમાર રેડ્ડી કે.

વડાપ્રધાને પદ સંભાળ્યા પછી તા. ૧૫ ઓગષ્ટ, ૨૦૧૪ના રોજ લાલ કિલ્લા પરથી આપેલા તેમના પ્રથમ પ્રવચનમાં દરેક પરિવાર બેંકમાં ખાતુ ધરાવતો થાય તેની ખાત્રી માટેની જાહેરાત કરી હતી.

પ્રધાન મંત્રી જન ધન યોજના (PMJDY) કે જેમાં બેંકિંગની સુવિધા સાર્વત્રિક રીતે ઉપલબ્ધ કરવા માટે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીને દરેક પરિવારને એક પાયાનું બેંકનું મુખ્ય ખાતુ મળી રહે તે માટે સરકારે સંકલિત પ્રયાસો કરીને બેંકોની સર્વિસીસ મેળવતા પરિવારોની સંખ્યા વધારવા માટેના પ્રયાસો હાથ ધર્યાં. તા. ૬ ડિસેમ્બર, ૨૦૧૭ની સ્થિતિએ કુલ ૩૦.૭ કરોડ ખાતાઓ આ યોજના હેઠળ ખોલવામાં આવ્યા હતા, જેમાંથી ૧૮.૧ કરોડ ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં ૧૨.૭ કરોડ શહેરી વિસ્તારોમાં ખોલવામાં આવ્યા હતા. રૂપે કાર્ડની સંખ્યા પણ વધીને ૨૩.૧ કરોડ થઈ હતી. વ્યાપારી બેંકો પાસે તા. ૬ ડિસેમ્બર, ૨૦૧૭ની સ્થિતિએ બેંકોની થાપણોની કુલ રકમ રૂ. ૬૯,૮૪૧.૨ કરોડ જેટલી અસરકારક સ્થિતિમાં જણાઈ હતી.

નાણાકીય સમાવેશીતા એ સામાન્ય રીતે સમાજના તમામ વર્ગો અને ખાસ કરીને દયનીય સ્થિતિ ધરાવતા જૂથોને નાણાકીય પ્રોડક્ટ્સ અને સર્વિસીસ પોસાય તેવી કિંમતે યોગ્ય અને પારદર્શક રીતે નિયંત્રણબદ્ધ ઢબે મુખ્ય પ્રવાહની સંસ્થાઓ દ્વારા મળી રહે તેની ખાત્રી કરવાની પ્રક્રિયા છે. (ભારત સરકાર, ૨૦૦૮).

નાણાકીય સમાવેશીતાનો ઉદ્દેશ દયનિય સ્થિતિમાં જીવતા લોકો અને મુખ્યત્વે ગરીબોને બેંકોનું ધિરાણ પૂરું પાડીને તેમના માટે સ્થિર આવક ઉભી કરવાનો છે. (રેડ્ડી, ૨૦૧૭)

હકીકતમાં સામાન્ય માન્યતાથી વિપરિતપણે ઐતિહાસિક રીતે ભારત નાણાકીય સમાવેશીતાના ક્ષેત્રે પાયોનિયર રહ્યું છે. ૧૯૦૪ના ધ કો-ઓપરેટિવ ક્રેડિટ સોસાયટીઝ એક્ટ, ૧૯૦૪ દ્વારા ભારતમાં સહકારી ચળવળને વેગ મળ્યો હતો. (રોય, ૨૦૧૧) ૧ સહકારી બેંકોનો ઉદ્દેશ નાણાંની ધિરધાર કરતા લોકોની તુલનામાં બેંકોની સુવિધાઓ અને મુખ્યત્વે આસાન શરતોથી ધિરાણ ઉપલબ્ધ કરવાનો હતો. ભારતમાં નાણાકીય

સમાવેશીતાની ક્વાયત નિશ્ચિતપણે વર્ષ ૧૯૫૫માં સ્ટેટ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાના રાષ્ટ્રીયકરણથી શરૂ થઈ. વર્ષ ૧૯૬૭માં સોશ્યલ બેંકિંગ અંગે ચર્ચા શરૂ થઈ અને પરિણામ સ્વરૂપ ખાનગી સેક્ટરની ૧૪ બેંકોનું, જેમને બેંકોની સુવિધા ઉપલબ્ધ નથી તેવા લોકોને સર્વિસ પૂરી પાડવા માટે રાષ્ટ્રીયકરણ કરવામાં આવ્યું. વર્ષ ૧૯૭૪થી ધિરાણ માટેના અગ્રતા ક્ષેત્રનું મહત્વ વધ્યું, જેનો અર્થ એવો થતો હતો કે જે લોકોને બેંકોની સુવિધા મળતી નથી તેવાં ક્ષેત્રોને સીધું ધિરાણ આપવું અને વર્ષ ૧૯૮૦માં સમાજના દયનિય સ્થિતિમાં જીવતા લોકોને ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં બેંકિંગની સુવિધા પૂરી પાડવા માટે વધુ ૮ ખાનગી બેંકોનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવામાં આવ્યું. ત્યાર પછી બેંકોના ધિરાણોને ફરીથી નોંધપાત્ર દિશા પૂરી પાડવામાં આવી, કે જેથી વિકાસની પ્રક્રિયાને અને ખાસ કરીને જેમની તરફ અગાઉ પૂરતું ધ્યાન અપાયું ન હતું તેવા અર્થતંત્રના અગ્રતા ક્ષેત્રને વેગ મળી શકે.

રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા (આરબીઆઈ) અને નેશનલ બેંક ફોર એગ્રીકલ્ચર એન્ડ રૂરલ ડેવલપમેન્ટ (નાબાર્ડ) પણ દેશભરમાં બેંકિંગ

સર્વિસીસ વિસ્તારવા માટે સંકલિત પ્રયાસો કરી રહી છે અને તેના નેજા હેઠળ માઈક્રો ફાયનાન્સની યોજનાઓ અને બિઝનેસ કોરસપોન્ડન્સ (BCs) ની પહેલ શરૂ કરવામાં આવી છે. જે અન્ય પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા છે તેમાં રિજીયોનલ રૂરલ બેંક્સ (૧૯૭૫), સર્વિસ એરિયા અભિગમ અપનાવવો (૧૯૮૮) અને સેલ્ફ-હેલ્પ-ગ્રુપ-બેંક લીકેજ પ્રોગ્રામ (૧૯૮૮-૧૯૯૦).

ત્યારબાદ તાજેતરના વર્ષોમાં અને ખાસ કરીને નવેમ્બર ૨૦૦૫થી રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા દ્વારા નાણાકીય સમાવેશીતાના ખાત્રી થાય તે હેતુથી નો-યોર કસ્ટમર્સ (Know your customers) ની જરૂરિયાતોના ધોરણો હળવા કરવામાં આવ્યા અને નો-ફીલ્સ

એકાઉન્ટ રજૂ કરાયા. રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાએ નાણાકીય સમાવેશીતા અંગે સાવચેતીભરી નીતિ અપનાવીને સમાનતા અને કાર્યક્ષમતા વચ્ચે સમતુલા જાળવવા અને સાથે સાથે બેંકોનું નાણાકીય આરોગ્ય જાળવી રાખવાની ખાત્રી રહે તે માટે ધિરાણની ક્ષમતાઓને પણ ધ્યાનમાં લેવામાં આવી. રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાએ દૂર દૂરના સ્થળોએ બેંકોની આગેવાની હેઠળ હેન્ડ-હેલ્ડ ડિવાઈસીસ જેવા ટેકનોલોજીકલ ઈનોવેશન્સને પ્રોત્સાહન આપવાનો અભિગમ અપનાવ્યો છે.

બેંકોનો વ્યાપ મર્યાદિત હતો

ભારતમાં બદલાતી જતી આર્થિક સ્થિતિ વચ્ચે નાણાકીય

સમાવેશીતાના વિવિધ પ્રયાસો હાથ ધરવા છતાં બેંકોનો વ્યાપ મર્યાદિત રહ્યો હતો. ગરીબી, ઓછી આવકનું સ્તર અને બેંકની શાખાઓથી અંતર જેવા પરિબળો દ્યનિય સ્થિતિમાં જીવતા જૂથોને બેંકોની ઔપચારિક સુવિધાઓ પહોંચાડવામાં મહત્વનું પરિબળ બની રહ્યા. વર્ષ ૨૦૧૧ની વસતિ ગણતરી મુજબ ભારતના કુલ પરિવારોમાંથી માત્ર ૫૮.૭ ટકા લોકો અને ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં માત્ર ૫૪.૪ ટકા લોકોને ઔપચારિક બેંકિંગ સર્વિસીસ ઉપલબ્ધ હતી. (કોઠો-૧)

ભારતમાં બેંકિંગ ક્ષેત્રનું વિસ્તરણ અને શાહુકારોની ભૂમિકા

સરકાર અને રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા દ્વારા હાથ ધરાયેલા પ્રયાસોને

કોઠો ૧: બેંકોની સર્વિસીસ મેળવતા પરિવારોની ટકાવારી (પરિવારોની સંખ્યા કરોડમાં)

પરિવારો	વર્ષ ૨૦૦૧ની વસતિ ગણતરી મુજબ			વર્ષ ૨૦૧૧ની વસતિ ગણતરી મુજબ		
	કુલ પરિવારોની સંખ્યા	બેંકોની સર્વિસીસ મેળવતા પરિવારોની કુલ સંખ્યા	ટકાવારી	કુલ પરિવારોની સંખ્યા	બેંકોની સર્વિસીસ મેળવતા પરિવારોની કુલ સંખ્યા	ટકાવારી
ગ્રામ્ય	13.8	4.2	30.1	16.8	9.1	54.4
શહેરી	5.4	2.7	49.5	7.9	5.3	67.8
કુલ	19.2	6.8	35.5	24.7	14.5	58.7

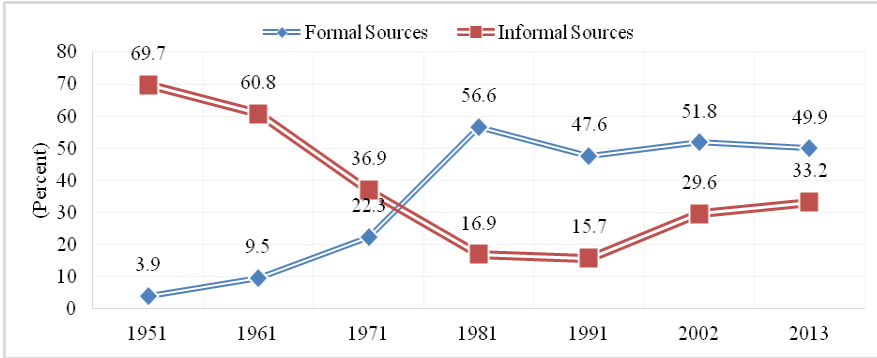
સ્ત્રોત: ભારત સરકાર

પરિણામે શાખાઓનું વિસ્તરણ તો થયું, પરંતુ શાહુકારો દ્વારા મહત્વની ભૂમિકા અદા કરવાની સ્થિતિ ચાલુ રહી. ૧૯૩૫માં જ્યારે રિઝર્વ બેંકની સ્થાપના કરવામાં આવી ત્યારે બેંકોની ઓફિસોની સંખ્યા ૮૪૬ હતી. માર્ચ ૧૯૬૯ માં જ્યારે બેંકોનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવામાં આવ્યું ત્યારે બેંકોની ૮,૨૬૨ જેટલી કુલ ઓફિસોમાંથી માત્ર ૧૮૩૩ ગ્રામ્ય અને

૩૩૪૨ અર્ધ શહેરી બેંક ઓફિસો હતી. આમાંની ૧૬૦ શાખાઓ ઈમ્પરિયલ બેંકની હતી, ૯૮ એક્સચેન્જ બેંક્સ અને ૬૮૮ ઈન્ડિયન જોઈન્ટ સ્ટોક બેંક્સ હતી. આનો અર્થ એ થયો કે દર ૩ લાખની વસતિએ બેંકની એક શાખા હતી. આવી પરિસ્થિતિ વચ્ચે શાહુકારોને નોંધપાત્ર બિઝનેસ મળી રહેતો હતો અને તેમણે ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં મહત્વની ભૂમિકા

બજાવવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું. રાષ્ટ્રીયકરણ થયું તે પછી પણ બેંકોની શાખાઓની સંખ્યા ઓછી હતી અને તે ઘણાં દૂરના સ્થળોએ આવેલી હતી. બેંકોના શાખા નેટવર્કનો વ્યાપ વિસ્તર્યો હતો, પરંતુ સરકારના પ્રયાસો છતાં બેંકિંગનો વ્યાપ અને ધિરાણ પ્રવૃત્તિ થતાં વ્યવસાયી શાહુકારો દ્વારા અપાતું ધિરાણ ૧૯૯૧ પછી પણ વધતુ ચાલ્યું હતું. (ચાર્ટ-૧)

ચાર્ટ-૧ : સંસ્થાકીય અને બિન સંસ્થાકીય ગ્રામ ધિરાણ

નોંધ: બિનઔપચારિક સ્ત્રોતોમાં શાહુકારો અને ઔપચારિક સ્ત્રોતોમાં માત્ર સહકારી મંડળીઓ/બેંકો અને રિઝર્વોનલ રૂરલ બેંકો સહિતની કોમર્શિયલ બેંકોનો સમાવેશ થાય છે.

સ્ત્રોત: ઓલ ઈન્ડિયા ડેબ્ટ એન્ડ ઈન્વેસ્ટમેન્ટ સર્વે, NSSO ની વિવિધ આવૃત્તિઓ.

સરકાર દ્વારા હાથ ધરાયેલા વિશેષ પ્રયાસો વડાપ્રધાને પદ સંભાળ્યા પછી તા.૧૫ ઓગષ્ટ, ૨૦૧૪ના રોજ લાલ કિલ્લા પરથી આપેલા તેમના પ્રથમ

પ્રવચનમાં દરેક પરિવાર બેંકમાં ખાતુ ધરાવતો થાય તેની ખાત્રી માટેની જાહેરાત કરી હતી. પ્રધાન મંત્રી જન ધન યોજના (PMJDY) કે જેમાં બેંકિંગની સુવિધા

સાર્વત્રિક રીતે ઉપલબ્ધ કરવા માટે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીને દરેક પરિવારને એક પાયાનું બેંકનું મુખ્ય ખાતુ મળી રહે તે માટે સરકારે સંકલિત પ્રયાસો કરીને બેંકોની સર્વિસીસ મેળવતા પરિવારોની સંખ્યા વધારવા માટેના પ્રયાસો હાથ ધર્યા. તા.૬ ડિસેમ્બર, ૨૦૧૭ની સ્થિતિએ કુલ ૩૦.૭ કરોડ ખાતાઓ આ યોજના હેઠળ ખોલવામાં આવ્યા હતા, જેમાંથી ૧૮.૧ કરોડ ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં ૧૨.૭ કરોડ શહેરી વિસ્તારોમાં ખોલવામાં આવ્યા હતા. રૂપે કાર્ડની સંખ્યા પણ વધીને ૨૩.૧ કરોડ થઈ હતી. વ્યાપારી બેંકો પાસે તા.૬ ડિસેમ્બર, ૨૦૧૭ની સ્થિતિએ બેંકોની થાપણોની કુલ રકમ રૂ.૬૯,૮૪૧.૨ કરોડ જેટલી અસરકારક સ્થિતિમાં જણાઈ હતી. (કોઠો-૨)

કોઠો-૨ : પ્રધાન મંત્રી જન ધન યોજનાની સ્થિતિ (તા.૬ ડિસેમ્બર, ૨૦૧૭ની સ્થિતિએ)

બેંકનું નામ / પ્રકાર	લાભાર્થીઓની સંખ્યા			ખાતાઓમાં થાપણો (રૂ. કરોડમાં)	લાભાર્થીઓનો ઈસ્યુ કરવામાં આવેલા રૂપે ડેબિટ કાર્ડની સંખ્યા
	ગ્રામ્ય	શહેરી	કુલ		
જાહેર ક્ષેત્રની બેંકો	13.3	11.5	24.8	55646.6	18.6
રિઝર્વોનલ રૂરલ બેંકો	4.2	0.8	4.9	12033.9	3.6
ખાનગી ક્ષેત્રની બેંકો	0.6	0.4	1.0	2160.6	0.9
એકંદર સરવાળો	18.1	12.7	30.7	69841.2	23.1

સ્ત્રોત:ભારત સરકાર - <https://pmjdy.gov.in/account>

શહેરી વિસ્તારોમાં અને શાખાઓના નેટવર્કનું કદ ઝડપથી વિસ્તરી ઈન્ડિયા અને તેની સહયોગી બેંકોની સૌથી મેટ્રોપોલિટન વિસ્તારોમાં વૃદ્ધિ દર ઉંચો રહ્યું હતું, (કોઠો-૩). વર્ષ ૨૦૧૫માં વધુ શાખાઓ ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં હતી. રહેવા છતાં ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં બેંકોની રાષ્ટ્રીયકૃત બેંકો અને સ્ટેટ બેંક ઓફ (કોઠો-૪)

કોઠો ૩: વસતિ જૂથોને આધારે બેંકોની શાખાઓની સંખ્યા

વર્ષ	ગ્રામ્ય	અર્ધ-શહેરી	શહેરી	મેટ્રોપોલિટન	કુલ
1969	1833	3342	1584	1503	8262
1979	13337	7889	5037	3939	30202
1989	33014	11166	7524	5995	57699
1999	32857	14168	9898	8016	64939
2009	30943	19282	15356	14288	79869
2017	48806	38201	24574	26478	138059

નોંધ: આંકડાકીય વિગતોમાં 'વહીવટી ઓફિસો' ને બાકાત રાખવામાં આવી છે.

સ્ત્રોત: હેન્ડબુક ઓફ સ્ટેટેસ્ટીક્સ ઓન ઈન્ડિયન ઈકોનોમી, રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા

કોઠો ૪: બેંક જૂથોને આધારે બેંકોની શાખાઓની સંખ્યા - ૨૦૧૫

બેંકનો પ્રકાર	ગ્રામ્ય	અર્ધ-શહેરી	શહેરી	મેટ્રોપોલિટન	કુલ
એસબીઆઈ અને સહયોગી બેંકો	8029	6593	4304	3622	22548
રાષ્ટ્રિયકૃત બેંકો	21605	16956	13083	11703	63347
રિઝર્વોનલ રૂરલ બેંકો	14613	3748	1071	228	19660
ખાનગી ક્ષેત્રની બેંકો	4302	6457	4521	4698	19978
વિદેશી બેંકો	8	12	57	247	324
અખિલ- ભારત	48557	33766	23036	20498	125857

સ્ત્રોત: ભારત સરકાર

જાહેરક્ષેત્રની બેંકો પરંપરાગત રીતે સામાજિક બેંકિંગ સાથે સંકળાયેલી હતી અને તેમણે જ્યાં બેંકની સેવાઓ ઉપલબ્ધ નહોતી તેવા વિસ્તારમાં બેંકોની સર્વિસીસ પૂરી પાડવામાં ચાલુ રાખ્યું. છેલ્લા દાયકામાં ખાતાઓની સંખ્યા અને વસૂલાત કરવાની રકમોમાં નોંધપાત્ર વધારો થયો છે, (કોઠો-૫). કેટલીક બેંકોની કામ કરવાની સંસ્થાકીય પદ્ધતિ યાદ કરીએ તો તે અગાઉ પિગ્મી, હની ડિપોઝિટ અથવા તો જીવન નિધિ યોજનાઓ ચલાવતી હતી. તેમણે તેમાંથી સ્થળાંતર કરીને નો-ફીલ (ઝીરો બેલેન્સ એકાઉન્ટ) અથવા તો બેંકિંગ બચત ખાતાઓ ખોલવાની તાજેતરમાં શરૂઆત કરી છે.

કોઠો ૫ : શિડ્યુઅલ કોમર્શિયલ બેંકોની બાકી વસૂલાતને આધારે બેંક ગ્રુપ મુજબ ગોઠવણ (ખાતાઓની સંખ્યા મિલિયનમાં અને રકમ રૂ. અબજમાં)

	માર્ચ 1996		માર્ચ 2016	
	ખાતાઓની સંખ્યા	બાકી લહેણી રકમ	ખાતાઓની સંખ્યા	બાકી લહેણી રકમ
એસબીઆઈ અને સહયોગી બેંકો	14.2	742	26.8	16113
રાષ્ટ્રિયકૃત બેંકો	25.7	1300	56.4	35146
રિઝર્વોનલ રૂરલ બેંકો	13.1	73	23.4	2068
ખાનગી ક્ષેત્રની બેંકો	2.4	202	50.3	18129
વિદેશી બેંકો	1.2	229	5.5	3770
અખિલ- ભારત	56.7	2547	162.4	75226

* વર્ષ ૧૯૯૬માં અન્ય શિડ્યુઅલ કોમર્શિયલ બેંકો

સ્ત્રોત: RBI, Basic Statistical Returns of Scheduled Commercial Banks (SCBs) in India.

ઉત્તર વિસ્તારમાં વ્યાપારી ધિરાણના વિસ્તરણમાં નોંધપાત્ર ભૂમિકા વિસ્તારોમાં ધિરાણોમાં નોંધપાત્ર પ્રમાણમાં બેંકોએ ધિરાણ આપવામાં અને ખાસ ભજવી છે, (કોઠો-૬). પશ્ચિમ અને વધારો થયો છે. કરીને ગ્રામ્ય અને અર્ધ શહેરી વિસ્તારોમાં ઉત્તર- પૂર્વના વિસ્તારોમાં પણ શહેરી

કોઠો ૬: વ્યાપારી બેંકોની વસૂલાતની બાકી રકમ (રૂ. અબજમાં)

	1996				2016			
	ગ્રામ્ય	અર્ધ-શહેરી	શહેરી	મેટ્રો-પોલિટન	ગ્રામ્ય	અર્ધ-શહેરી	શહેરી	મેટ્રો-પોલિટન
એસબીઆઈ અને સહયોગી બેંકો								
રાષ્ટ્રિયકૃત બેંકો	12	8	8	-	181	252	220	-
રિઝર્વોનલ રૂરલ બેંકો	59	37	46	116	866	714	1351	2837
ખાનગી ક્ષેત્રની બેંકો	66	58	71	47	1352	1226	2231	1708
વિદેશી બેંકો	64	57	60	646	913	1368	1414	20703
અખિલ- ભારત	109	155	172	278	2270	3813	4784	9789
એસબીઆઈ અને સહયોગી બેંકો	386	369	444	1348	7358	9363	12966	45540

સ્ત્રોત: RBI, Basic Statistical Returns of Scheduled Commercial Banks (SCBs) in India.

રિઝર્વોનલ રૂરલ બેંકોની અથવા તો સહકારી બેંકોની તુલનામાં વ્યાપારી બેંકો કૃષિ ક્ષેત્રને ધિરાણ વિસ્તારવામાં વધુ સફળ રહી છે.

કોઠો ૭: કૃષિ ધિરાણ માટેના લક્ષ્યાંકો અને સિધ્ધિઓ (રૂ. અબજમાં)

વર્ષ	વ્યાપારી બેંકો		સહકારી બેંકો		રિઝર્વોનલ રૂરલ બેંકો		કુલ	
	લક્ષ્યાંક	સિધ્ધિ	લક્ષ્યાંક	સિધ્ધિ	લક્ષ્યાંક	સિધ્ધિ	લક્ષ્યાંક	સિધ્ધિ
2013-14	4,750	5,090	1,250	1,199	1,000	827	7,000	7,116
2016-17*	6,250	7,998	1,500	1,428	1,250	1,232	9,000	10,658

* આંકડાઓ કામચલાઉ છે.

સ્ત્રોત : રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાનો વાર્ષિક અહેવાલ.

ધિરાણ પ્રવૃત્તિના વિસ્તરણમાં નવીનતા

જે લોકોને બેંકિંગની સુવિધા ઉપલબ્ધ નથી તેમને બેંકિંગની સુવિધા પૂરી પાડવા માટે વ્યાપારી બેંકોએ વાસ્તવિક ખાતાને બદલે મોબાઈલ વાન, બેંકિંગ કિસોકસ, અને BCs જેવી કેટલીક વૈકલ્પિક સુવિધાઓ આપવાની શરૂઆત કરી છે. જેમને બેંકિંગની સુવિધા મળી નથી તેવા ગ્રાહકોની સંખ્યા ઘણી મોટી છે. આ લોકો બેંકની શાખામાં પ્રવેશ કરી શક્યા નથી. તેમની સમક્ષ ન્યુઝ ચેનલ રજૂ કરીને બેંકિંગ સંસ્કૃતિનો પરિચય કરાવવાની પ્રક્રિયા શરૂ કરવામાં આવી છે. BCs દ્વારા બેંકિંગ સુવિધાથી તેમના વ્યવસાય કે બિઝનેસની નજીકમાં સુગમતા તો ઉભી થઈ જ છે, પણ સાથે સાથે નોંધપાત્ર પ્રમાણમાં બેંકિંગના વ્યવહારો થયા છે અને બચત પણ થઈ છે. આર્થિક વ્યવહાર પૂર્ણ કરવા માટે બેંકની મુલાકાત લેવાને કારણે

થતો સમય અને વેતનનો થતો વ્યય અટક્યો છે. ગ્રામ વિસ્તારોના કિસ્સાઓની વાત કરીએ તો આ બચત ઘણી નોંધપાત્ર બની રહે છે. સોદો પૂરો કરવામાં ઘણી વાર ૨ થી ૬ કલાક જેટલો સમય જતો હતો જેને કારણે રોજબરોજની પ્રવૃત્તિમાં ગેરહાજરી રહેતી હતી. BCs સાથેના બેંકોના કેન્દ્રો હવે દૂરના વિસ્તારો, ઝૂંપડપટ્ટીઓ અથવા તો જ્યાં બેંકિંગનો વ્યાપ ઘણો નીચો અથવા તો બિલકુલ નહોતો ત્યાં પહોંચી શકાયું છે. આ મુજબ વ્યાપારી બેંકો મુખ્યત્વે BCsના માધ્યમથી અંદાજે ૬ લાખ ગામોમાં બેંકિંગ સુવિધા પહોંચાડવામાં સફળ બની છે. બેંકોના કેન્દ્રો ખૂલતાં નાણાકીય સમાવેશીતામાં વધારો થયો છે. માર્ચ ૨૦૧૦માં આવાં ૩૩૩૭૮ કેન્દ્રો હતાં તે માર્ચ ૨૦૧૭માં ૫૦,૮૬૦ થયાં છે. હવે BCs સાથેના કેન્દ્રો ખૂબ ઝડપથી વધતાં જાય છે. અને તેની સંખ્યા

૩૪, ૩૧૬ થી વધીને ૫,૪૭,૨૩૩ થઈ છે. આવા ખાતા દ્વારા આર્થિક વ્યવહારોની સાથે સાથે ખાતાની સંખ્યા પણ છેલ્લા ૭ વર્ષમાં અનેક ઘણી વધી છે. BCs મારફતે બેંકના બેંકીક બચત ખાતામાં મુકાયેલી રકમ વધીને અંદાજે ૨૬ ઘણી થઈ છે, જ્યારે આ ગાળામાં બેંકો મારફતે આવી જમા રકમો ૧૫ ઘણી વધી છે. આ ગાળામાં માહિતી ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરીને કરાયેલા આર્થિક વ્યવહારોની સંખ્યા ઘણી મોટી રહી છે.

આખરે PMJDY યોજનાના પ્રોત્સાહક પરિણામો મળવા લાગ્યાં છે. બેંકીક બચત ખાતામાં રકમ અને માહિતી ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરીને કરાયેલા આર્થિક વ્યવહારોમાં વર્ષ ૨૦૧૪ પછી નોંધપાત્ર વધારો જોવા મળ્યો છે.

નોંધ: BSBDA- બેંકીક સેવીંગ બેંક ડિપોઝિટ ખાતુ, OD -

કો ઠો-૮ બેંકો દ્વારા નાણાકીય સમાવેશીતાની પ્રગતિ (માર્ચમાં પૂરા થતાં વર્ષના અંતે)

વર્ષ	BSBDA		OD	KCCs	GCCs	ICT
	Branches	BCs				
2010	44	11	0.1	1,240	35	7
2014	273	39	16	3,684	1,097	524
2017	691	285	17	5,805	2,117	2,652

વર્ષ	BSBDA		OD	KCCs	GCCs	ICT
	Branches	BCs				
2010	60	13	0.2	24	1	27
2014	126	117	6	40	7	329
2017	254	280	9	46	13	1,159

સ્ત્રોત : રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા

ઓવરડ્રાફ્ટ, KCC કિસાન કેડીટ કાર્ડ, GCC જનરલ કેડીટ કાર્ડ, BC- બિઝનેસ કોરસપોન્ડન્ટસ, ICT -ઈન્ફોર્મેશન અને કોમ્યુનિકેશન ટેકનોલોજી

કેટલાક મુદ્દાઓ અને સૂચનો

નાણાકીય સમાવેશીતા હાંસલ કરવામાં ઉભરી રહેલી કેટલીક ઊણપો તપાસવાની જરૂર છે. સૌ પ્રથમ તો, નાણાકીય સમાવેશીતાનું વિસ્તરણ હેઠળ હરી-ફરી શક્તા (locomotor activity) મોટી ઉંમરના લોકો અને જોવાની તથા સાંભળવાની ક્ષતિ ધરાવતા દિવ્યાંગોને પણ આવરી લેવાની જરૂર છે. રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાએ બેંકોને નિર્દેશ આપ્યો છે કે તમામ પ્રકારના દિવ્યાંગ લોકોને બેંકિંગની સુવિધા ઉપલબ્ધ કરવામાં નોંધપાત્ર પ્રગતિ થઈ નથી અને ખૂબ ઓછા એટીએમ તથા બેંકની શાખાઓ ડીસેબલ-ફ્રેન્ડલી છે.

નાણાકીય સમાવેશીતાના વિસ્તરણ માટે ઘણી વધુ ક્ષમતા છે, પરંતુ વારંવાર મશીનો ફેંદલ થઈ જવા અને કનેક્ટીવિટીનો અભાવ જેવી ટેકનોલોજીકલ સમસ્યાઓને કારણે ગ્રાહકોના આત્મવિશ્વાસને નકારાત્મક અસર થાય છે. જાતે ઓપરેટ કરવામાં આવતી હેન્ડ-હેલ્ડ ડિવાઈસીસની સમસ્યાઓને કારણે નાણાકીય સમાવેશીતા માટે અવરોધ ચાલુ રહ્યો છે. બાયોમેટ્રિક એનેબલ અને મલ્ટી-લિન્ગ્યુઅલ હેન્ડ-હેલ્ડ ડિવાઈસીસની સુવિધા ઉભી કરવાની જરૂર છે, જેથી ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં વસતા જનસમુદાયમાં વિશ્વાસ પેદા કરી શકાય. ઈન્ટીગ્રેટેડ મશીન્સ જેવા ટેકનિકલ ઈનોવેશન્સને કારણે રોકડ ઉપાડવામાં અને જમા કરાવવામાં ઉપયોગી બન્યા છે. દસ્તાવેજોનું સ્કેનીંગ કરીને નવા ખાતાઓ ખોલવા અને ધિરાણો ચૂકવવામાં તથા ઉપલબ્ધ સુવિધાઓ અંગે વોઈસ કમાન્ડ અને વર્ણન (Narration) ને કારણે બેંકિંગનો વ્યાપ વધારવામાં સહાયતા થઈ છે.

નાણાકીય સમાવેશીતા હેઠળ જે સાધનો ઓફર કરવામાં આવી રહ્યા છે તેમાં પણ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. ભારતના ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં વસતા લોકોની આર્થિક-

સામાજિક પશ્ચાદ ભૂમિકામાં પણ નોંધપાત્ર તફાવત હોવાથી બેંકિંગની સુવિધા ઉપલબ્ધ નથી તેવી વસતિના વિવિધ વર્ગો માટે નાણાકીય યોજનાઓ ડિઝાઈન કરવાની બાબત પણ સુગમતા માંગી લે છે. ઉદાહરણ તરીકે જોઈએ તો, વ્યાપારી બેંકો દ્વારા વેતન મેળવતા સમાજના લોકો માટે ડિઝાઈન કરવામાં આવેલી રિકરિંગ ડિપોઝિટ જેવી યોજનાઓમાં આવકની તરાહને આધારે અને ખેતીના ઉત્પાદન ચક્રને ધ્યાનમાં લઈને ફેરફારો કરવાની જરૂર છે.

નાણાકીય સમાવેશીતા અંગે જે પ્રગતિ થઈ રહી છે તેને મોનિટર કરવા માટે કોઈ સમર્પિત નાણાકીય સંસ્થાને જવાબદારી સોંપવાની જરૂર છે. આ ક્ષેત્રની જાણકારી હોવાના કારણે નેશનલ બેંક ફોર એગ્રીકલ્ચર એન્ડ રૂરલ ડેવલપમેન્ટ (નાબાર્ડ) એ ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં નાણાકીય સમાવેશીતાની પ્રગતિને આગળ ધપાવવા માટેની જવાબદારી સોંપવા માટે ખૂબ જ યોગ્ય સંસ્થા છે.

નાણાકીય સાક્ષરતા એ સતત પડકારરૂપ બાબત બની રહી છે. આને કારણે બેંકર્સ દ્વારા સમાજના વ્યાપક સમુદાય સુધી પહોંચવા માટે અને ખાસ કરીને ગામડાંમાં પહોંચવા માટે અલગ અલગ વ્યૂહરચનાઓ અમલમાં મૂકવામાં આવે છે. લોકો પોતાના પૈસા ઉપાડી લે તે પહેલાં ગ્રાહકો અને ખાસ કરીને ગામ લોકો સાથે સંબંધો બાંધવા ખૂબ જ જરૂરી છે. નાણાકીય સાક્ષરતા વધારવા માટે કેટલીક બેંકોએ કોલેજ લેવલે ક્વિઝ, કોમિક્સ બુક તૈયાર કરીને તથા મેજીક શો વગેરેનું આયોજન કરીને કેટલાક પ્રયાસો હાથ ધર્યા છે. આ બાબતે જે લોકો સુધી બેંકોની સુવિધા પહોંચી નથી તેમની નાણાકીય સાક્ષરતા માટે સ્ટાન્ડર્ડ સાહિત્ય/ સામગ્રીની જરૂર છે.

અંતે એટલું કહી શકાય કે વ્યાપારી બેંકો અને ખાસ કરીને જાહેરક્ષેત્રની બેંકોએ દેશમાં મુખ્યત્વે ગ્રામ્ય અને અર્ધ શહેરી વિસ્તારોમાં નાણાકીય સમાવેશીતાના વિસ્તરણ માટે મહત્વની ભૂમિકા બજાવી છે. બેંકોના સફળ વિસ્તરણ પછી હવે ઈન્ફોર્મેશન પ્રોડક્ટ્સ અને પેન્શન ફંડ જેવી નાણાકીય સુવિધાઓનો લાભ આપવા પ્રયાસ થઈ રહ્યો છે.

સંદર્ભો

- નાણાકીય સમાવેશીતા માટેની સમિતિ (ચેરમેન: ડો. પી. રંગરાજન), ભારત સરકાર (૨૦૦૮)
- રેડ્ડી વાય. વી. (૨૦૧૭) એડવાઈસ એન્ડ ડિસેન્ટ, હાર્પર બિઝનેસ
- રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા (૨૦૧૬), રિપોર્ટ ઓન ટ્રેન્ડ એન્ડ પ્રોગ્રેસ ઓફ બેંકિંગ ઈન ઈન્ડિયા ૨૦૧૫-૧૬ ડિસેમ્બર
- રોય. ટી. ધ ઈકોનોમિક હિસ્ટ્રી ઓફ ઈન્ડિયા: ૧૮૫૭-૧૯૪૭ ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ નવી દિલ્હી
- સીધ સી અને જી. નાયક, (૨૦૧૭) ફાયનાન્સિયલ ઈન્કલુઝન ઈન ઈન્ડિયા: એ કેસ સ્ટડી ઓફ ગુબ્બી, આઈઆઈએમબી વર્કિંગ પેપર નં. ૫૪૮ મે
- સીધ સી અને એસ. અનંત (૨૦૧૬) ક્રિએટીવ એન્ડ એનેબલીંગ ડિજિટલ ઈકો-સિસ્ટમ: ઈસ્યુઝ એન્ડ ચેલેન્જ્સ, ઈન એસ. કોચર, એન્ડ (એડિટર) મોટીઝ ઓડીસી: ડિજિટલ ઈન્ડિયા, ડેવલપ ઈન્ડિયા, સ્કોચ મિડિયા પ્રાઈવેટ લિમિટેડ, હરિયાણા

Footnote:

^૧ એક સદી કરતાં વધુ સમય પછી સહકારી બેંકોએ સમૃદ્ધિ ચાલુ રાખી છે. ભારતમાં માર્ચ, ૨૦૧૬માં ૧,૫૭૪ શહેરી અને ૯૩,૯૧૩ ગ્રામ્ય સહકારી બેંકો હતી.

ચરણ સિંઘ ઈન્ડિયન ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ મેનેજમેન્ટ, બેંગલોરમાં પૂર્ણ સમયના વિજિટીંગ ફેકલ્ટી તરીકે કામ કરે છે. તે રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાના ભૂતપૂર્વ રિસર્ચ ડિરેક્ટર, આઈએમએફ, વોશિંગ્ટન ડીસીના ભૂતપૂર્વ સિનિયર ઈકોનોમિસ્ટ, તથા ઈન્ડિયન ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ મેનેજમેન્ટ, બેંગલોરમાં ભૂતપૂર્વ આરબીઆઈ ચેર પ્રોફેસર તરીકે કામ કરી ચૂક્યા છે.

E-mail:
charansingh@iimb.ac.in

શિવકુમાર રેડ્ડી આઈઆઈએમ બેંગલોરમાં સિસર્ચ એનાલિસ્ટ છે.

E-mail:
shivakumara.reddy@iimb.ac.in

ભારતમાં ગ્રામીણ બેંકિંગની સમસ્યાઓ અને પડકારો

મંજુલા વાધવા

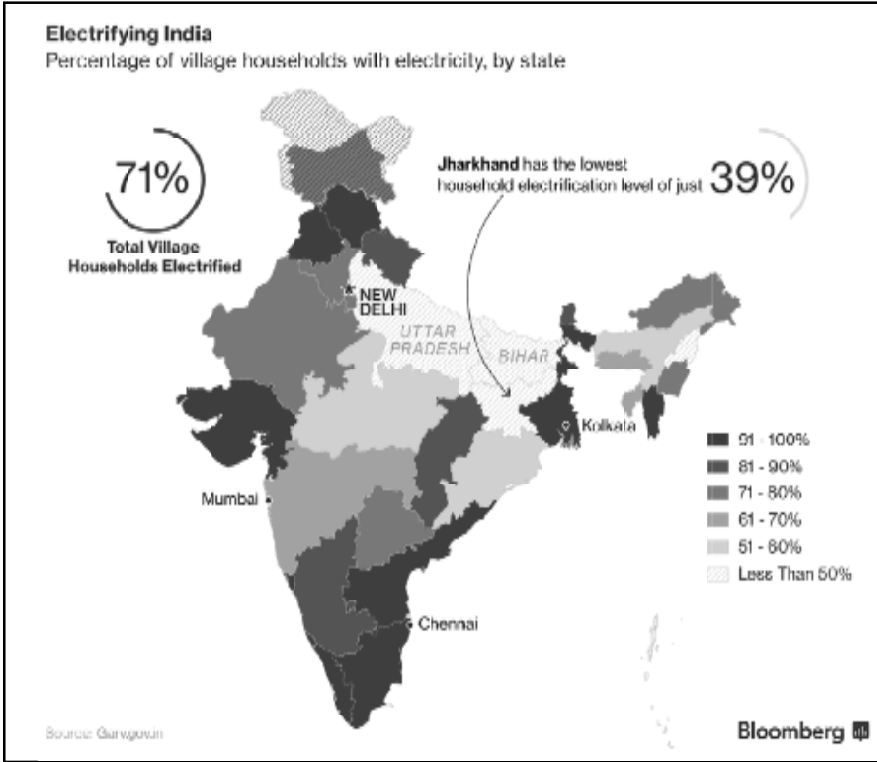
નવું ગ્રામીણ ધિરાણ એવાં વિસ્તાર પર આધારિત હોવાની જરૂર છે, જેમાં ગ્રામીણ લોકો બેંકની સુવિધાઓનો ઉપયોગ કરવા સક્ષમ હોય અને ગ્રામીણ ગ્રાહકો ખેડૂતો અને અભણ લોકો પૂરતાં મર્યાદિત ન હોય, પણ તેમાં ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ અને સ્વીકાર કરી શકે એવી પેઢી પણ સામેલ હોય, જેનાં પરિણામે અત્યારે ગ્રામીણ વિસ્તારમાં વિવિધ પ્રકારનાં ગ્રાહકોને સેવા આપવા સ્થાયી સંસ્થાઓ ધરાવતાં સર્વસમાવેશક નાણાકીય ક્ષેત્ર મારફતે વિવિધ નાણાકીય ઉત્પાદનો અને સેવાઓની માગ-સંચાલિત ડિઝાઇન અને કાર્યદક્ષ જોગવાઈની તાતી જરૂર છે. પરિણામે સર્વસમાવેશક છતાં સ્થાયી ગ્રામીણ ધિરાણ વ્યવસ્થા વિકસાવવી અતિ પડકારજનક છે અને તેમાં અનેક પૂરક મુદ્દાઓની વિસ્તૃત સમજણ સંકળાયેલી છે, જેને ૦૭ વિસ્તૃત કેટેગરીમાં વહેંચી શકાશે.

૨૯ શના રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધીએ કહ્યું હતું કે, “સાચું ભારત ગામડાઓમાં વસે છે.” આ દ્રષ્ટિએ જોઈએ તો ભારતના સંપૂર્ણ વિકાસ માટે ગ્રામીણ વિકાસ અનિવાર્ય છે. આઝાદી પછી અત્યાર સુધી આપણા નીતિ નિર્માતાઓએ ભારતના ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં સમૃદ્ધિ લાવવા પર સતત ભાર મૂક્યો છે. છેલ્લાં ૭૦ વર્ષ દરમિયાન આઝાદી મળી પછી સહકારી ધિરાણ માળખા સાથે શરૂઆત કર્યા બાદ બેંકોનું રાષ્ટ્રીયકરણ અને ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં તેની શાખાઓનું વિસ્તરણ કરવામાં આવ્યું હતું. પછી ૧૯૭૬માં પ્રાદેશિક ગ્રામીણ બેંકો સ્થાપિત કરવામાં આવી હતી. આ રીતે ઔપચારિક ગ્રામીણ સંસ્થાકીય માળખામાં અનેકગણો વધારો થયો છે. કમનસીબે આ વિસ્તરણ કાર્યક્રમોનો અમલ થવા છતાં આપણી ગ્રામીણ વસતિનો મોટો ભાગ હજુ પણ ઔપચારિક ધિરાણથી વંચિત છે અને શાહુકારોના દબાણ હેઠળ જીવે છે. આ બાબત ખરેખર ચિંતાજનક બાબત છે.

અત્યારે પણ વિશ્વમાં બેંકની સુવિધાથી વંચિત ૨૪ ટકા લોકો અને દક્ષિણ એશિયાનાં બે તૃતિયાંશ લોકો વસે

છે. આશરે ૩૧ કરોડ સંભવિત બેંકની સુવિધા ધરાવતાં ગ્રામીણ ભારતીયો માટે ઔપચારિક બેંકિંગ સેવાઓ સુલભ નથી. એસએલબીસીનાં રિપોર્ટ મુજબ, ૩૦ જૂન, ૨૦૧૬ સુધી ભારતના ૬,૦૦,૦૦૦ ગામડાઓમાંથી ૪,૫૨,૧૫૧ ગામડાઓમાં બેંકિંગ સેવાઓ પ્રદાન કરવામાં આવે છે, જે માટે ૧૪,૯૭૬ શાખાઓ, ૪,૧૬,૬૩૬ બીસી તથા એટીએમ, મોબાઇલ વાન વગેરે ૨૦,૫૩૮ અન્ય માધ્યમોનો ઉપયોગ થાય છે. ઉપરાંત નબળું ભૌતિક અને સામાજિક માળખું પણ નાણાકીય સેવાઓની સુલભતાને અસર કરે છે. અહીં ગ્રામીણ ભારતના વીજળીકરણની વાસ્તવિકતા રજૂ કરવામાં આવી છે:

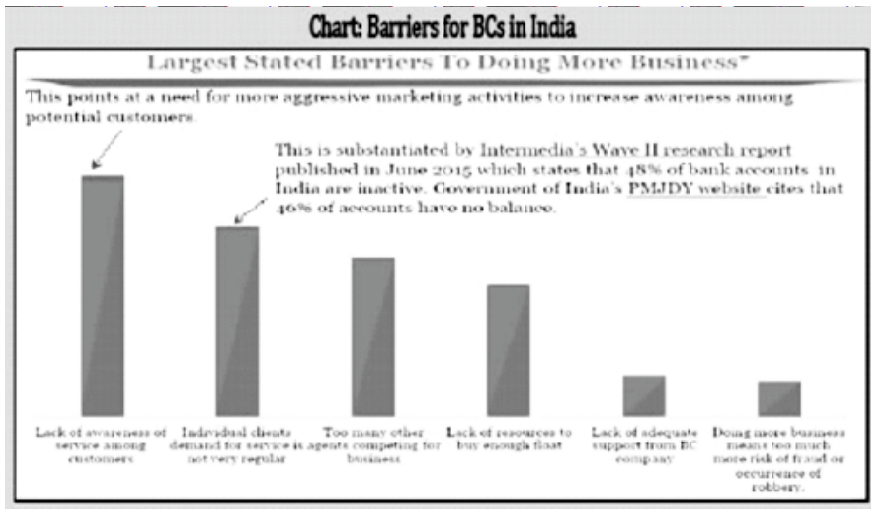
સરેરાશ ૭૧ ટકા ગ્રામીણ સાક્ષરતાના દર સાથે મોટા ભાગના ગ્રામીણ ભારતીયોને બેંકની શાખાની મુલાકાત લેવા આખા દિવસનું વેતન છોડવું પડે છે. આ શાખાઓ સવારે ૧૦.૦૦થી સાંજનાં ૫.૦૦ સુધી કામ કરે છે. બેંકો ધિરાણ અને બચતની સુવિધાઓ વધારવા એનજીઓ, સ્વયંસહાય જૂથો, માર્કેટ ફાઇનાન્સ ઇન્સ્ટિટ્યૂશન (એમએફઆઈ), બેંકિંગ કરસ્પોન્ડન્ટ

અને બિઝનેસ ફેસિલિટેટર્સ જેવી અર્ધ-ઔપચારિક ડિલિવરી ચેનલ્સ જેવા મધ્યસ્થીઓનો ઉપયોગ કરે છે. જોકે વર્તમાન સ્વરૂપે આ માધ્યમો મર્યાદિત સેવાઓ પૂરી પાડે છે અને ઘણાં લોકો તેનાથી વંચિત છે.

આ ઉપરાંત ઘણી બેંકો ગ્રામીણ બજારને આર્થિક તકને બદલે નિયમનકારી

જરૂરિયાત સ્વરૂપે જુએ છે. આ માટે કેટલાંક ચોક્કસ કારણો છે, જેમ કે ગ્રામીણ કુટુંબોની આવકમાં અનિયમિતતા અને ખર્ચની પેટર્ન. વળી બેંકો ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ઊંચી બિન-કાર્યક્ષમ અસ્કયામતો ધરાવે છે. ચોમાસાની અનિયમિતતાના કારણે ગ્રામીણ અર્થતંત્ર પરની નિર્ભરતાથી આ સમસ્યામાં વધારો

થયો છે.

રાજકીય એજન્ડાથી પ્રેરિત લોન માફી યોજનાઓએ બેંકોની ચિંતામાં વધારો કર્યો છે. ગામડાઓમાં થાપણનાં વ્યવહારો અને ધિરાણનાં વ્યવહારો એમ બંનેનું સરેરાશ સ્તર ઓછું છે, જેનો અર્થ એ છે કે બેંકોને શાખાદીઠ વધારે ગ્રાહકોની જરૂર છે કે બ્રેક-ઇવન પર પહોંચવાની જરૂર છે. ઘણાં ગ્રામીણજનો અભણ હોવાથી ટેકનોલોજી-સંચાલિત એટીએમ, ફોન બેંકિંગ કે ઇન્ટરનેટ બેંકિંગ જેવા માધ્યમોનો ઉપયોગ કરવા સક્ષમ નથી એટલે મોટા ભાગે બેંકની શાખાઓ પર નિર્ભર છે, જે બેંકને સેવાના ઊંચા ખર્ચ તરફ દોરી જાય છે. આવકનો અતિ અનિયમિત પ્રવાહ અને મેડિકલ કે સામાજિક પ્રસંગો પાછળ થતો બિનઆયોજિત ખર્ચ બેંકો માટે ધિરાણના જોખમમાં વધારો કરે છે. જ્યારે અતિ ગરીબ જૂથોને મૂળભૂત બચત સેવાઓ અને ઉત્પાદન ખર્ચ આવરી લેવા અને તાત્કાલિક ખર્ચો પૂર્ણ કરવા સૂક્ષ્મ-ધિરાણની જરૂર પડી શકે છે, ત્યારે ખેડૂતો અને ખેડૂત સંગઠનોને જીવન અને મિલકતના નુકસાન માટે વીમા જેવાં જોખમ નિવારણ ઉત્પાદનો સહિત ખેતીવાડીમાં ઉત્પાદન, આંતરિક ચીજવસ્તુઓ, પ્રક્રિયા અને માર્કેટિંગ માટે મોટાં ધિરાણની જરૂર છે.

નવું ગ્રામીણ ધિરાણ એવાં વિસ્તાર પર આધારિત હોવાની જરૂર છે, જેમાં ગ્રામીણ લોકો બેંકની સુવિધાઓનો ઉપયોગ કરવા સક્ષમ હોય અને ગ્રામીણ ગ્રાહકો ખેડૂતો અને અભણ લોકો પૂરતાં

મર્યાદિત ન હોય, પણ તેમાં ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ અને સ્વીકાર કરી શકે એવી પેઢી પણ સામેલ હોય, જેનાં પરિણામે અત્યારે ગ્રામીણ વિસ્તારમાં વિવિધ પ્રકારનાં ગ્રાહકોને સેવા આપવા સ્થાયી સંસ્થાઓ ધરાવતાં સર્વસમાવેશક નાણાકીય ક્ષેત્ર મારફતે વિવિધ નાણાકીય ઉત્પાદનો અને સેવાઓની માગ-સંચાલિત ડિઝાઇન અને કાર્યદક્ષ જોગવાઈની તાતી જરૂર છે. પરિણામે સર્વસમાવેશક છતાં સ્થાયી ગ્રામીણ ધિરાણ વ્યવસ્થા વિકસાવવી અતિ પડકારજનક છે અને તેમાં અનેક પૂરક મુદ્દાઓની વિસ્તૃત સમજણ સંકળાયેલી છે, જેને ૦૭ વિસ્તૃત કેટેગરીમાં વહેંચી શકાશે.

● **પ્રોડક્ટ સ્ટ્રેટેજી (ઉત્પાદનની વ્યૂહરચનાઓ):** ઓછી રકમના નાણાકીય વ્યવહારોની વિવિધ જરૂરિયાતો પૂર્ણ કરવા લવચિકતા સાથે સમાધાન કર્યા વિના, સતત ઉપલબ્ધતા આપીને વિવિધ પ્રકારના સુવિધાજનક ઉત્પાદનો અને સેવાઓ વિકસાવી શકાશે? કયા પ્રકારના નાણાકીય ઉત્પાદનો ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં વંચિત વર્ગોની ગરીબી ઘટાડવા અને વૃદ્ધિદર વધારવા અસર ધરાવે છે?

● **પ્રક્રિયાઓ:** કયા પ્રકારની વ્યાવસાય પ્રક્રિયાઓ બેંકોને વંચિત અને નબળાં વર્ગો સુધી પહોંચવામાં મદદરૂપ થઈ શકે તથા નાણાકીય વ્યવહારિકતાને જોખમમાં મૂક્યાં વિના ગ્રાહકોને તેમની આસપાસ સરળતાપૂર્વક સેવાઓ પ્રદાન કરી શકે? એજન્ટ-સંચાલિત શાખા વિનાની બેંકિંગમાં અવરોધો પાર પાડવા અસરકારક હબ એન્ડ સ્પોક મોડલ કેવી

યોજના જાન્યુઆરી - ૨૦૧૮

રીતે બનાવી શકાય?

● **જોડાણો:** વિવિધ પ્રકારના સર્વિસ પ્રોવાઇડર્સ પાસેથી નાણાકીય સેવાઓ મેળવવામાં બેંકની સુવિધાથી વંચિત અને ઓછી સુવિધા ધરાવતા લોકોને કેવા અવરોધોનો સામનો કરવો પડે છે? બિઝનેસ કરસ્પોન્ડન્ટ, એસએચજી, એમએફઆઈ વગેરે જેવી બેંક-નોન-બેંક જોડાણો નાણાકીય સેવાઓ સરળતાપૂર્વક ઉપલબ્ધ કરવા માટે અસરકારક કામ કરી શકે?

● **રક્ષણ:** આ પ્રકારની સેવાઓના દૂરુપયોગથી ગ્રામીણ ધિરાણ મેળવતાં અને આપતાં એમ બંને પક્ષોનું રક્ષણ કરવા કેવા પગલાં લેવાની અને વ્યવસ્થા સ્થાપિત કરવાની જરૂરી છે? આ ક્ષેત્રમાં ઊંચા જોખમને ધ્યાનમાં રાખીને ઋણધારકો માટે જોખમ ઘટાડવા માટેના પગલાં પર્યાપ્ત છે? ધિરાણકાર્યમાં અનિશ્ચિતતાના પ્રવાહ સામે ધિરાણકારોને રક્ષણ આપી શકાય?

● **નફાકારકતા:** ગ્રામીણ નાણાકીય સેવા પ્રદાતાઓ સ્થાયી ધોરણે નફો કરી શકે એવી સુનિશ્ચિતતાની સાથે ગ્રામીણ ગ્રાહકોને વાજબી અને સ્વીકાર્ય સેવાઓ આપી શકે તેવી વ્યાવસાયિક વ્યૂહરચનાઓ અને ડિલિવરી મોડલ ઊભા કરી શકાય? યોગ્ય પ્રાઈઝિંગ મોડલ મારફતે ચુકવણી કરવા ગ્રાહકની ઈચ્છાઓનો તાગ કેવી રીતે મળે?

● **ઉત્પાદકતા:** આપણે ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં નાણાકીય સેવાઓની ઉત્પાદકતા કેવી રીતે વધારી શકીએ? ધિરાણ સાથે અન્ય સ્ત્રોતોનો સમન્વય

કરવા (તમે તેને “કેડિટ પ્લસ” અભિગમ કહી શકો) કયા પ્રકારની વ્યૂહરચનાઓની જરૂર છે, જેથી નાણાકીય સેવાઓનો અતિ અસરકારક ઉપયોગ સુનિશ્ચિત કરી શકાય?

● **લોકો:** જાણકારી, કુશળતા અને અભિગમની દ્રષ્ટિએ નાણાકીય સર્વસમાવેશકતાની પ્રક્રિયાની જરૂરિયાતો પૂર્ણ કરવા ગ્રામીણ શાખાઓના કર્મચારીઓ સુસજ્જ છે? આ લોકો સંભવિત ગ્રાહકોની ઓળખ કરવાની ક્ષમતા અને કટિબદ્ધતા ધરાવે છે તથા તેમને સમયસર સલાહ અને વિવિધ બેંકિંગ સેવાઓ પૂરી પાડી શકે તેમ છે?

નેલ્સન મંડેલાના કહ્યાં મુજબ, “આપણી પ્રગતિની કસોટી આપણે ભદ્ર વર્ગની ભદ્રતામાં વધારો કરી શકીએ એમાં નથી, પણ ગરીબ અને વંચિતો માટે પર્યાપ્ત સ્ત્રોતો પૂરાં પાડી શકીએ એમાં છે”. એટલે હવે ચાલો આપણે આપણી સરકારે ગ્રામીણ બેંકિંગનાં પડકારો ઝીલવા હાથ ધરેલી વિવિધ પહેલો પર નજર નાંખીએ:

ભારતમાં નાણાકીય સર્વસમાવેશકતા માટે સૌપ્રથમ પહેલ વર્ષ ૨૦૦૫માં ઈન્ડિયા બેંકના ચેરમેન કે સી ચક્રવર્તી દ્વારા હાથ ધરવામાં આવી હતી. ભારતમાં મંગલમ ગામ પ્રથમ ગામડું બન્યું હતું, જ્યાં દરેક ઘરને બેંકિંગની સુવિધાઓ પ્રદાન કરવામાં આવી હતી. આરબીઆઈએ નવા ઉત્પાદનોની જોગવાઈઓ કરી, નિયમનકારી માર્ગદર્શિકાઓને હળવી બનાવી તથા સ્થિર અને સ્કેલેબલ નાણાકીય સર્વસમાવેશકતા હાંસલ કરવા અન્ય

સહાયક પગલાં સુધી વિવિધ વ્યૂહરચનાઓને સમન્વય કરીને યુદ્ધના ધોરણે નાણાકીય સર્વસમાવેશકતાની પહેલો હાથ ધરી છે. તેમાંથી કેટલાંક પગલાં છે: ઓછી થાપણો અને ધિરાણો માટે નો-ફિલ ખાતાઓની સુવિધા અને જનરલ કેડિટ કાર્ડ (જીસીસી)ની સુલભતા, રૂ. ૫૦,૦૦૦થી ઓછી વાર્ષિક ડિપોઝિટ સાથે ખાતું ખોલાવવા ઈચ્છતાં લોકો માટે નિયમોમાં છૂટછાટ. જીસીસી ગરીબો અને વંચિતોને ઈશ્યૂ થયા હતાં અને તેમને સરળ ધિરાણ સુલભ કરવામાં મદદ કરવાનો ઈરાદો હતો. ખેડૂતોને સરળ અને સમયસર ધિરાણ પ્રદાન કરવા સપ્ટેમ્બર, ૨૦૧૬ સુધી ૫૦ મિલિયનથી વધારે કિસાન કેડિટ કાર્ડ (કેસીસી) બેંકિંગ સિસ્ટમ દ્વારા ઈશ્યૂ થયાં છે. આરબીઆઈએ જાન્યુઆરી, ૨૦૦૬માં વાણિજ્યિક બેંકોને બિનસરકારી સંસ્થાઓ (એનજીઓ/એસએચજી),

માઈકો-ફાઈનાન્સ સંસ્થાઓ અને અન્ય નાગરિક સમાજ સંસ્થાઓને નાણાકીય અને બેંકિંગ સેવાઓ પ્રદાન કરવા મધ્યમસ્થી તરીકે કામ કરવાની છૂટ આપી હતી.

આ મધ્યસ્થીઓ વાણિજ્યિક બેંકો તરફથી બિઝનેસ સુવિધાકારો કે બિઝનેસ કરસ્પોન્ડેન્ટ તરીકે કામ કરે છે. આરબીઆઈએ વિવિધ વિસ્તારોમાં વાણિજ્યિક બેંકોને ૧૦૦ ટકા નાણાકીય સર્વસમાવેશકતા અભિયાનો શરૂ કરવાની સૂચના પણ આપી હતી, જેનાં પરિણામે પુડુચેરી જેવા કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો અને હિમાચલપ્રદેશ, કેરળ જેવા રાજ્યોએ તેમના તમામ જિલ્લાઓમાં ૧૦૦ ટકા નાણાકીય સર્વસમાવેશકતા હાંસલ થઈ હોવાની જાહેરાત કરી હતી. આરબીઆઈનું વર્ષ ૨૦૨૦ માટેનું વિઝન આશરે ૬૦૦ મિલિયન નવા ગ્રાહકોના ખાતાં ખોલવાનું અને તેમને આઈટીનો

ઉપયોગ કરીને વિવિધ માધ્યમો થકી સેવા પ્રદાન કરવાનું છે. જોકે નિરક્ષરતા અને ઓછી આવક, બચત અને ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં બેંક શાખાઓનાં અભાવ ઘણાં રાજ્યોમાં નાણાકીય સર્વસમાવેશકતાનાં માર્ગમાં અવરોધ બની રહેશે. વળી અપર્યાપ્ત કાયદેસર અને નાણાકીય માળખું પણ અવરોધરૂપ છે.

ચાલો, આપણે એક પછી એક સમસ્યાનું સમાધાન સમજવાનો પ્રયાસ કરીએ:

૧. ગરીબ ગ્રામીણજનો સુધી પહોંચવા બીસી મોડલ અસરકારક બને એ માટે નીચેની કામગીરી કરવાની જરૂર છે:

- બીસીને પર્યાપ્ત આવક થતી નથી, કારણ કે તેઓ ઓછી આવક ધરાવતાં ગ્રાહકોને ઓછા વોલ્યુમનાં વ્યવહારોની સેવા પ્રદાન કરે છે. બીસીનાં મહત્તમ

અસરકારક ઉપયોગ માટે બેંકોએ તેમને પર્યાપ્ત વળતર આપવાની જરૂર છે, જેથી તેમને ગ્રામીણજનોને તેમનાં ઘરઆંગણે બેંકિંગ સેવાઓ પ્રદાન કરવા પર્યાપ્ત પ્રોત્સાહન મળે.

- બીસીની કામગીરી પર અસરકારક રીતે નજર રાખવા અને કેશ મેનેજમેન્ટની સમસ્યાનું સમાધાન કરવા તેમજ ગ્રાહકની ફરિયાદોનું નિવારણ કરવા બેંકોએ વાજબી અંતરે નાની શાખાઓ ખોલવી જોઈએ.

- ઉપરાંત બેંકોએ બીસીની અસરકારક કામગીરી માટે અનુકૂળ તાલીમ અને કૌશલ્ય વિકાસ કાર્યક્રમો શરૂ કરવાની જરૂર છે.

૨. ગરીબ ગ્રામીણજનોની જરૂરિયાતો વાજબી દરે પૂર્ણ કરવા ઉચિત નવીન ઉત્પાદનો ડિઝાઇન કરવા જરૂરી છે.

- ગ્રામીણજનોને શાહૂકારોથી દૂર કરવા બેંકોએ ધિરાણ વિતરણ કરવા સરળ પ્રક્રિયાઓ વિકસાવવી જોઈએ અને આ પ્રક્રિયાઓમાં લવચિકતા પણ હોવી જોઈએ.

૩. આઈસીટી અનેબહુ વાતાવરણમાં ટેકનોલોજી વહેલામાં વહેલી તકે સર્વસમાવેશકતાનો લક્ષ્યાંક મુખ્ય પ્રેરકબળ છે.

- બેંકોને ગ્રામીણજનોને સેવા આપવા ગ્રામીણ અને બેંકની સુવિધાથી વંચિત વિસ્તારોમાં તેમનું એટીએમ નેટવર્ક વધારવાની જરૂર છે. આ સાથે સુરક્ષા માટે પર્યાપ્ત પગલાં અને નાણાકીય સાક્ષરતા લાવવા અભિયાનો હાથ ધરવાની જરૂર

છે.

- ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ઓછી રકમના વ્યવહારો સાથે સંપૂર્ણ વ્યવહાર ખર્ચ ઘટાડવા સ્થાનિક રુપે કાર્ડનો ઉપયોગ વધારી શકાય છે.

- આપણાં દેશની સર્વોચ્ચ કૃષિ અને ગ્રામીણ વિકાસ બેંક નાબાર્ડે કેસીસીને ઇલેક્ટ્રોનિક કાર્ડ અને રુપે કેસીસીમાં પરિવર્તિત કરવા નવા પગલાં લીધા છે, છતાં બેંકો બહુહેતુક કાર્ડો ઇશ્યૂ કરવાની સંભવિતતા ચકાસી શકે છે, જે ગ્રામીણ વિસ્તારોની જરૂરિયાતો મુજબ ડેબિટ કાર્ડ, કેસીસી અને જીસીસી તરીકે કામ કરી શકે છે.

- ગ્રામીણ ભારતમાં માર્ચ, ૨૦૧૭ સુધી ૫૦૬ મિલિયન મોબાઇલ સબસ્ક્રાઇબર હતાં. વિકલ્પોમાં એપ્લિકેશનનો ઉપયોગ કરીને એન્કીપ્ટેડ એસએમએસ આધારિત ફંડ – ટ્રાન્સફરની શક્યતા સામેલ છે. આ એપ્લિકેશન કોઈ પણ પ્રકારના હેન્ડસેટ પર ચાલી શકે છે.

- નાબાર્ડે તાજેતરમાં જાહેર કરેલા પરિપત્રની જોગવાઈ મુજબ, બેંકો પીએસીનો ઉપયોગ કરી શકે છે, જે બિઝનેસ કરસ્પોન્ડન્ટ તરીકે સહકારી બેંકોનું સૌથી મોટું ગ્રામીણ નેટવર્ક છે.

- વિદેશમાં રહેતાં લોકો માટે રેમિટન્સ સુવિધા અતિ મહત્વપૂર્ણ હોવાથી તેમને સરળ અને સસ્તી રેમિટન્સ સુવિધાઓ પ્રદાન કરવી આવશ્યક છે.

- ગરીબ ગ્રામીણજનો સાથે કામ પાર પાડવા બેંકોએ તેમનાં સ્ટાફ અને બીસીને બેંકિંગનાં માનવીય પાસાં સાથે સજ્જ

કરવા તાલીમ કાર્યક્રમો શરૂ કરવાની જરૂર છે.

- અર્થપૂર્ણ નાણાકીય સર્વસમાવેશકતા હાંસલ કરવા બેંકોએ ધિરાણ મંજૂરી કરતી વખતે મોટા ખેડૂતોની સરખામણીમાં નાનાં ખેડૂતોને પ્રાથમિકતા આપવાની જરૂર છે.

- બેંકોએ તેમનાં સીબીએસ પ્લેટફોર્મની સ્કેલેબિલિટી સુનિશ્ચિત કરવાની જરૂર છે.

- ગ્રામીણ બેંકિંગને પ્રોત્સાહન આપવા ઇલેક્ટ્રોનિક બેંકિંગ ટ્રાન્સફર સિસ્ટમને પ્રોત્સાહન આપવાની જરૂર છે.

- સરકાર/બેંકોએ રોજગારી અને અન્ય તકોને પ્રોત્સાહન આપીને ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ધિરાણ લેવાની ક્ષમતા વધારવા પગલાં લેવા જોઈએ.

- લેટેસ્ટ આંકડા દર્શાવે છે કે ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં બેંકની શાખાઓની સંખ્યા માર્ચ, ૨૦૧૦માં ૩૩,૩૭૮થી વધીને માર્ચ, ૨૦૧૬માં ૫૧,૮૩૦ થઈ છે, ત્યારે ગ્રામીણ ભારતમાં શાખાવિહિન બેંકિંગ આઉટલેટની સંખ્યા માર્ચ, ૨૦૧૦માં ૩૪,૩૧૬થી વધીને માર્ચ, ૨૦૧૬માં ૫૩૪,૪૭૭ થઈ હતી. આ શાખાવિહિન બેંકિંગ મારફતે બેંકિંગ સેવાઓની પહોંચ દર્શાવે છે. ખાનગી ક્ષેત્રની બેંકોના કેસમાં હજુ માર્ચ, ૨૦૧૭માં કુલ શાખાઓમાં ગ્રામીણ શાખાઓનો હિસ્સો ફક્ત ૨૦ ટકા છે, જેથી ખાનગી બેંકો દ્વારા ગ્રામીણ શાખાઓની સંખ્યા વધારવાની જરૂર છે.

- ભારતમાં ૬ લાખ ગામડાઓમાંથી આશરે ૧૮૦૦૦ વીજળી ધરાવતાં નથી એટલે સરકારે ફિઝિકલ ડિજિટલ કનેક્ટિવિટી, વિક્ષેપ વિના વીજ પુરવઠો

વગેરે જેવું પર્યાપ્ત માળખું ઊભું કરવાનાં પ્રયાસો કરવાની જરૂર છે.

- તમામ બેંકિંગ સ્વરૂપોનું પ્રાદેશિક ભાષામાં રૂપાંતરણ જરૂરી છે, ખાસ કરીને મુખ્ય ભાષાઓમાં. નાણાકીય સાક્ષરતા અભિયાનના ભાગરૂપે બેંકોને સામાન્ય જનતાને અંગ્રેજી ફોનિયામાંથી બહાર કાઢવામાં મદદ કરવા સક્રિય પગલાં લેવાની જરૂર છે.

- ભારત દુનિયામાં સૌથી મોટું પોસ્ટ નેટવર્ક ૧,૫૪,૮૮૨ પોસ્ટ ઓફિસ ધરાવે છે, જેમાંથી ૧,૩૯,૧૮૨ (૮૯.૮૬ ટકા) ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં છે. આ પૃષ્ઠભૂમિમાં પોસ્ટ ઓફિસે તેનાં લાભને કારણે વધુ સક્રિય ભૂમિકા ભજવે એવી સુનિશ્ચિતતા કરવી પડશે. ભારત સરકાર દ્વારા ઈન્ડિયા પોસ્ટ બેંકની શરૂઆત આ દિશામાં નોંધપાત્ર પગલું છે.

- નાબાર્ડની એસએચજી-બેંક લિન્કેજ પ્રોગ્રામ દુનિયાનો સૌથી મોટો માર્કેટ-કેડિટ પ્રોગ્રામ બન્યો છે, છતાં સૂક્ષ્મ ઉદ્યોગ સાહસિકતા સાથે સંબંધિત તેની સ્થિરતા અને ગ્રેજ્યુએશનની સમસ્યા હજુ યથાવત છે.

- બીસી સેવાઓ મેળવનાર મોટા ભાગે અભણ હોય છે અને ટેકનોલોજીથી અપરિચિત હોય છે, જેથી તેઓ બીસી દ્વારા ગેરમાર્ગે દોરાવાનું જોખમ છે.

સરકાર અને રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાએ તાજેતરમાં ઉપરોક્ત સમસ્યાઓનાં સમાધાન માટે વિવિધ પગલાં લીધા છે, જેમ કે:

૧. જન ધન યોજના હેઠળ આશરે ૨૬

કરોડ ખાતાઓ ખોલવાની મોટી સફળતા.

૨. અટલ પેન્શન યોજના, પ્રધાનમંત્રી સુરક્ષા બીમા યોજના અને પ્રધાનમંત્રી જીવન જયોતિ વીમા યોજના જેવી સામાજિક ક્ષેત્રની વિવિધ યોજનાઓ, જે સામાજિક સુરક્ષા પ્રદાન કરશે.

૩. સૂક્ષ્મ ધિરાણો પ્રદાન કરવા માઈક્રો યુનિટ ડેવલપમેન્ટ રિફાઈનાન્સ એજન્સી (મુદ્રા)ની સ્થાપના.

૪. બેંકિંગ કરસ્પોન્ડેન્ટ અને બિઝનેસ ફેસિલિટેટર્સ મારફતે બેંકિંગ સેવાઓ પ્રદાન કરવી.

૫. કેડિટ અને ડેબિટ વ્યવહારો પર છૂટછાટો આપવાની દરખાસ્ત.

૬. રોકડ વ્યવહારકોને બદલે આધાર અનેબલ્ડ માઈક્રો એટીએમ અને રુપે કાર્ડ

૭. ૧૧ પેમેન્ટ બેંકો અને ૧૦ લઘુ ધિરાણ બેંકોને નવા લાઈસન્સ મારફતે વિશિષ્ટ બેંકિંગને પ્રોત્સાહન.

- જોકે આ પહેલો કેટલાંક ચોક્કસ પડકારો ધરાવે છે: પીએમજેડીવાય ખાતાની બહુલતાની સમસ્યા ધરાવે છે. પીએમજેડીવાય હેઠળ મોટી સંખ્યામાં ખોલવામાં આવેલા ખાતા કોઈ નાણાં ધરાવતાં નથી અને નિષ્ક્રિય છે, જેનાથી આ ખાતા ચાલુ રાખવા બેંકો માટેનાં ખર્ચમાં વધારો જ થશે. ગરીબો આજીવિકામાંથી નિર્વાહ કરે છે. તેમની પાસે નિયમિત આવકનો સ્ત્રોત હોતો નથી. તેમની પાસે બેંકમાં બચત કરવા વધારાની રકમ હોતી નથી કે અન્ય કોઈ નાણાકીય માધ્યમમાં રોકાણ કરવાનો અવકાશ હોતો

નથી, પરિણામે નાણાકીય સર્વસમાવેશકતાનો કોઈ અર્થ નથી.

- જન ધન, આધાર અને મોબાઇલ (જેએએમ)નું લિન્કિંગ જેવી ટેકનોલોજી સક્ષમ સેવાઓ ધીમે ધીમે વેગ પકડી રહી છે. પેમેન્ટ બેંકો વ્યાપક પહોંચનો લાભ ધરાવશે, પણ તેમણે જટિલ યુઝર ઈન્ટરફેસ, ઈન્ટરનેટની પહોંચનાં અભાવ, ફરિયાદ નિવારણ વ્યવસ્થાનો અભાવ વગેરે જેવી સમસ્યાઓનું સમાધાન કરવું પડશે, જે યુઝર્સ માટે અવરોધરૂપ બની શકે છે. ઉપરાંત આરબીઆઈ નવી પેમેન્ટ બેંકો તરફ તેની વધતી જવાબદારી માટે ઉત્તરદાયિત્વ વધશે.

- બેંકનાં અધિકારીઓ લાભ આપવામાં વિલંબ કરતાં/ઈન્કાર કરતાં પ્રત્યક્ષ લાભ હસ્તાંતરણ (ડીબીટી)માં અગાઉના વચેટિયા ફરી પગપેસરો કરી શકે છે.

- પેમેન્ટ બેંકોનાં પ્રસારથી નિયમિત બેંકોને ગ્રાહકો પાસેથી થતી ફીની આવકમાં ઘટાડો થઈ શકે છે, જે તેમને રિમાન્ડ ડ્રાફ્ટ, રોકડ હસ્તાંતરણ, રેમિટન્સ, ચેક મારફતે ઉપાડ અને એટીએમ વ્યવહારની ફી સ્વરૂપે મળે છે.

- પીએમજેએબીવાય, પીએમએસબીવાય, એપીવાય વગેરેની સફળતાનો મુખ્ય આધાર ગરીબો સુધી બેંકિંગ સેવાઓ પહોંચવા પર છે અને જ્યારે લોકોને પેન્શન કે વીમા ઉત્પાદનો અંગે જાણકારી ન હોય, ત્યારે વસતિના મોટાં વર્ગને આ સેવા પૂરી પાડવી લોઢાનાં યજ્ઞા ચાવવા જેવું કામ છે.

● થોડાં કિસ્સાઓમાં બિઝનેસ કરસ્પોન્ડેન્ટે નાણાંની ઉચાપત કરી હોવાનો આરોપો મૂકાયાં છે

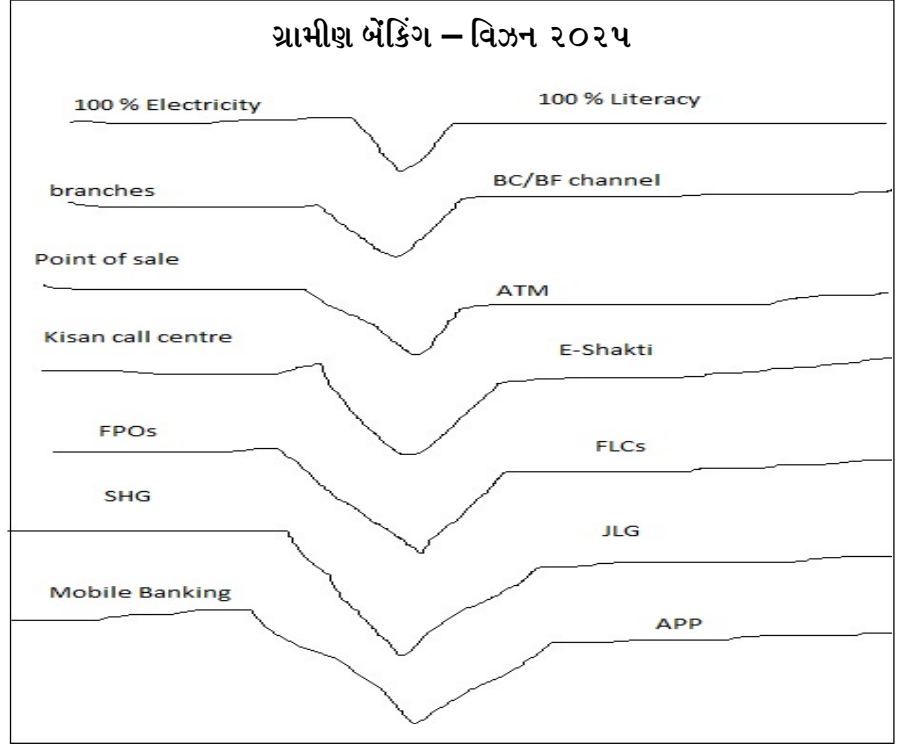
● ગોટાળા સાથે સંબંધિત બેંકિંગ ટેકનોલોજીમાં વધારો થઈ રહ્યો છે

● ગ્રામીણ અને અંતરિયાળ વિસ્તારમાં મોબાઈલ કનેક્ટિવિટી હજુ પણ નબળી છે.

● પ્રાથમિક ક્ષેત્રનાં ધિરાણનાં લક્ષ્યાંકો લાયક લાભાર્થીઓ સુધી ન પહોંચે એવું બની શકે છે, કારણ કે ઘણી બેંકો ગરીબોને ધિરાણ કરવાનું ટાળી રહી છે. એટલે તે લક્ષ્યાંક પાર પાડવા લાયક ન ધરાવતાં હોય તેવા લોકોને લોન આપે છે, જેઓ આ માટે ખોટાં દસ્તાવેજો ઊભાં કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે, ગોલ્ડ લોન ખેડૂતો માટે ઓછા વ્યાજદરે ઉપલબ્ધ છે. પણ ખેતીવાડી ન કરતાં લોકો પણ આ લોન મેળવે છે અને આ માટે તેઓ બેંકોમાં તેમનાં સંપર્કનો ઉપયોગ કરે છે. એટલે અહીં પ્રાથમિક ક્ષેત્રનું ધિરાણ લાયકાત ધરાવતા લાભાર્થીને બદલે લાયકાત ન ધરાવતા લોકોને મળે છે. સરકારે આ સમસ્યા પર ધ્યાન આપવું જોઈએ અને સુનિશ્ચિત કરવું જોઈએ કે, લાયકાત ધરાવતા અરજદારોને લોન મળે તથા ગોટાળા ધરાવતા અરજદારો અને તેમને સાથસહકાર આપતાં અધિકારીઓ સામે કડક પગલાં લેવામાં આવે.

ચાલો, મને આશા છે કે રિઝર્વ બેંક અનુકૂળ નિયમનકારી વાતાવરણ ઊભું કરવાની કટિબદ્ધતા જાળવી રાખશે, જેમાં નાણાકીય સંસ્થાઓ નાણાકીય સ્થિરતા સાથે સમાધાન કર્યા વિના ગરીબોને સરળ

યોજના જાન્યુઆરી - ૨૦૧૮

નાણાકીય સેવાઓ મળે એવી સુનિશ્ચિતતા કરી શકશે. આ સંદર્ભમાં બેંકોને તેમની સંપૂર્ણ બિઝનેસ ફિલોસોફીના ભાગરૂપે નાણાકીય સર્વસમાવેશકતા માટે પોતાની વ્યૂહરચનાઓ બનાવવા માટે તથા તેની જોખમ ખેડવાની ક્ષમતા અને ઉત્પાદન સોફિસ્ટિકેશનને ધ્યાનમાં લઈને વાણિજ્યિક પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવાની સ્વતંત્રતા આપી શકાશે. એકથી બે નાણાકીય સેવા પ્રદાતાઓ અને ખાસ કરીને અગાઉના માર્કેટફાઈનાન્સ સેવા પ્રદાતાને બેંકો બનવાની છૂટ આપવામાં આવી છે અને પ્રાથમિક ક્ષેત્રની જરૂરિયાતોના સંદર્ભમાં વિદેશી બેંકોનાં પ્રવેશ ઉપરાંત લઘુ બેંકો અને પેમેન્ટ બેંકોનું લાઈસન્સ આપવાની સંભવિતતા સાથે આશા છે કે ગ્રામીણ નાણાકીય વ્યવસ્થાના કદ અને કામગીરીનું વિસ્તરણ થશે, જેનાં પરિણામે ગ્રામીણ ધિરાણના

નવા અને સાતત્યપૂર્ણ પડકારોને ઝીલી શકાશે, જેથી મોટી સંખ્યામાં ગ્રામીણજનોનાં જીવનની ગુણવત્તામાં સુધારો થશે. આપણે ગ્રામીણ બેંકિંગના વિઝનને વાસ્તવિકતામાં પરિવર્તિત થતું જોવા આતુર છીએ:

લેખિકા નાબાર્ડ, હરિયાણા રિજીયોનલ ઓફિસ, ચંદીગઢમાં આસિસ્ટન્ટ જનરલ મેનેજર છે. તેમને ૪૦૦થી વધુ પ્રકાશનોનું ગૌરવ પ્રાપ્ત થયું છે અને તે આકાશવાણી અને દૂરદર્શનના વિવિધ વાર્તાલાપ/ પેનલ ચર્ચામાં ભાગ લેતાં રહે છે. તેમણે જાહેર ક્ષેત્રની વિવિધ બેંકો દ્વારા આયોજિત રાષ્ટ્રીય સ્તરના પરિસંવાદોમાં અભ્યાસ લેખો રજૂ કર્યાં છે.

E-mail:
manjula.jaipur@gmail.com

ભારતનાં ક્રેડિટ રેટિંગમાં ઉચિત સુધારો

પ્રવકર સાહુ, ભાવેશ ગર્ગ

ભારતના સૂક્ષ્મ આર્થિક પરિભળો, ખાસ કરીને તેની રોકાણની સ્થિતિ અને ઋણ સંકેતો (આર્થિક વૃદ્ધિ, ચાલુ ખાતાનું બેલેન્સ, એફડીઆઈનો પ્રવાહ અને વિદેશી ડૂંડિયામણ)માં વર્ષ ૨૦૧૩થી અત્યાર સુધી સુધારો થયો છે. ભારતે સ્પષ્ટપણે તેની ઋણની પુનઃચુકવણી કરવાની ક્ષમતા પ્રદર્શિત કરી છે અને ચુકવણી કરવાની ઊંચી ઇચ્છાશક્તિ હંમેશા દર્શાવી છે; તેણે તેની જવાબદારીમાંથી ક્યારેય હાથ ઊંચા કર્યા નથી. ભારત મોટું ઋણ લેવાની ક્ષમતા ધરાવે છે અને સાથેસાથે સદ્ધરતા જાળવવાની સ્થિતિ સૂચવી શકે છે. તે સ્થિર છે અને દુનિયાભરમાં સૌથી વધુ ઝડપથી વિકસતાં અર્થતંત્રોમાં સામેલ છે તથા આ છેલ્લાં થોડાં વર્ષમાં રોકાણકાર માટે સકારાત્મક સેન્ટિમેન્ટ સૂચવે છે.

ચા લુ વર્ષની શરૂઆતમાં આર્થિક સર્વે ૨૦૧૬-૧૭માં આંતરરાષ્ટ્રીય ક્રેડિટ

રેટિંગ એજન્સીઓ (સીઆરએ) દ્વારા ભારતીય અર્થતંત્રને લઈને રાખવામાં આવતાં પૂર્વગ્રહ તરફ ધ્યાન દોરવામાં આવ્યું હતું. ભારતનું ક્રેડિટ રેટિંગ અપગ્રેડ કરવાને પાત્ર છે કે નહીં એની ચર્ચા ચાલતી હતી એ દરમિયાન મૂડીઝે છેવટે ભારતનું રેટિંગ Baa3થી વધારીને Baa2 કર્યું હતું તથા સંભવિતતા પોઝિટિવમાંથી સ્થિર વ્યક્ત કરી હતી. રેટિંગમાં સુધારો ૧૩ વર્ષ પછી થયો છે. મૂડીઝે આ માટે વિવિધ કારણો સૂચવ્યાં છે, જેમ કે વસ્તુ અને સેવા વેરા (જીએસટી)નાં અમલ સાથે કરવેરાની વ્યવસ્થામાં પરિવર્તન, નાદારીનાં કેસોનું સમાધાન કરવા નાદારી અને દેવાળિયાપણાની આચારસંહિતા, લેસ કેશ અર્થતંત્ર માટે ભારતનાં આક્રમક અભિગમ સ્વરૂપે સંસ્થાકીય સુધારો, વિવિધ ક્ષેત્રોમાં એફડીઆઈ ઇક્વિટીમાં વધારો, ભારતનાં રોડ અને પોર્ટ નેટવર્કને વધારવા જાહેર થયેલા વિવિધ નવા પ્રોજેક્ટ સાથે માળખાગત સુવિધાનાં વિકાસ પર ભાર મૂકવો તથા રાજકોષીય સંગઠિતતાનાં માર્ગે આગેકૂચ. વિશ્વ બેંકનાં વેપારવાણિજ્ય સરળ કરવાની યાદીમાં એક વર્ષમાં ભારતે ૩૦ સ્થાનની હરણફાળ ભરીને ૧૦૦મું સ્થાન મેળવ્યાં પછી

મૂડીઝનાં રેટિંગમાં સુધારો ભારતીય અર્થતંત્ર વિશે બીજા સારાં સમાચાર છે. તેનાથી વિપરિત અન્ય એજન્સી સ્ટાન્ડર્ડ એન્ડ પૂઅર (એસએન્ડપી)એ છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં ભારતીય અર્થતંત્રની સંપૂર્ણ સ્થિતિમાં નોંધપાત્ર સુધારો થયો હોવા છતાં ભારત માટે ક્રેડિટ રેટિંગમાં સુધારો કર્યો નથી. હકીકતમાં એસએન્ડપીએ વર્ષ ૨૦૦૭થી ભારત માટે સ્ટેબલ રેટિંગ જાળવી રાખ્યું છે.

ક્રેડિટ રેટિંગસનું મહત્ત્વ અને રેટિંગમાં સુધારાનાં ફાયદા

રોકાણનું રેટિંગ કરવા સીઆરએ ઋણધારક દેશમાં નાણાકીય, વિસ્તૃત આર્થિક અને નાણાકીય સૂચકાંકોનો તથા તેની ઋણ (અને તેની ડિફોલ્ટ કરવાની શક્યતા) ચુકવવાની ક્ષમતા અને ઇચ્છાશક્તિનો અંદાજ મેળવવા તેની આર્થિક સંભવિતતાનો વિચાર કરે છે. દુનિયાનાં બજારનું નિયમન મોટા ભાગે ત્રણ આંતરરાષ્ટ્રીય સીઆરએ કરે છે — સ્ટાન્ડર્ડ એન્ડ પૂઅર્સ (એસએન્ડપી), મૂડીઝ અને ફ્રિચ. તેમનાં જણાવ્યા મુજબ, ધિરાણનાં રેટિંગને ધિરાણની ગુણવત્તાની ગેરેન્ટી તરીકે ન લેવું જોઈએ, કારણ કે ભવિષ્યની સચોટ આગાહી ન કરી શકાય અને રેટિંગને બજારનાં સંકેત તરીકે જ લેવું જોઈએ. ઉપરાંત વિવિધ સીઆરએ

ધિરાણ રેટિંગ્સ પર નિર્ણય કરતાં અગાઉ સમાન માપદંડોનો ઉપયોગ કરતાં નથી. ખાસ કરીને એસ એન્ડ પી ઋણધારકોની શાખામાં સૌથી વધુ રસ ધરાવે છે, એટલે કે ડિફોલ્ટની સંભવિતતાને વધારે ધ્યાનમાં લે છે. બીજી તરફ, મૂડીઝ અપેક્ષિત નુકસાનને ચકાસે છે, જે ડિફોલ્ટની શક્યતાનો ભાગ છે. નાણાકીય કટોકટી પછી રેટિંગ એજન્સીઓની શાખ થોડી નબળી પડી છે, જેમાં AAA રેટિંગ રોકાણ ડિફોલ્ટ થયાં હતાં, છતાં તેમનું મહત્ત્વ ઓછું થયું નથી. કેડિટ રેટિંગ એજન્સીઓ નિયમ-આધારિત પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરતાં, પણ તેની અસર ઋણ લેવાનાં ખર્ચ અને આંતરરાષ્ટ્રીય મૂડી બજારોની સુલભતાને અસર કરે છે, જેથી તેમનું મહત્ત્વ જળવાઈ રહ્યું છે અને દેશોની રેટિંગ્સ પર નિર્ભરતા જળવાઈ રહી છે (કર્વર ૨૦૦૫).

આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાકીય બજારોમાં

મૂડી ઊભી કરવા અને વિદેશી રોકાણ આકર્ષવા ભારત જેવા વિકાસશીલ બજાર અર્થતંત્રો (ઈએમઈ)માં રોકાણ, સરકાર અને કંપનીઓને આકર્ષવા આંતરરાષ્ટ્રીય સીઆરએનાં રેટિંગ્સ પર નિર્ભર છે. એટલે આ કેડિટ રેટિંગ એજન્સીઓ રોકાણ મેળવવામાં મહત્ત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે અને જેથી દેશની આર્થિક વૃદ્ધિને વેગ મળે છે. રોકાણને રેટિંગ આપવા સીઆરએ કુલ અને બાહ્ય ડેટ-ટૂ-જીડીપી રેશિયો, જીડીપીમાં વૃદ્ધિ, માથાદીઠ જીડીપી, મૂડી અને એફડીઆઈનો પ્રવાહ, રાજકોષીય અને ચાલુ ખાતાની ખાધ તથા અર્થતંત્રની ડિફોલ્ટ હિસ્ટરી જેવા માપદંડોનો વિચાર કરે છે.

મૂડીઝ દ્વારા રેટિંગમાં સુધારો ભારતને અનેક રીતે લાભદાયક રહેશે. ભારત મૂડીની ખેંચ ધરાવતું અર્થતંત્ર છે અને રેટિંગમાં સુધારાને ધ્યાનમાં રાખીને તેને વિદેશમાંથી મૂડીનો પ્રવાહ મેળવવામાં

સરળતા રહેશે, જે આર્થિક વૃદ્ધિને વેગ મળશે. બે, અત્યારે રોકાણ ઓછા વ્યાજે મળી શકશે, કારણ કે કેડિટ પર રિસ્ક પ્રીમિયમ ઘટી જશે. ત્રણ, બાહ્ય ખાધને હવે સરળતાથી ધિરાણ પૂરું પાડી શકશે અને ઓછાં ખર્ચે અને રોકાણમાં વધારો થવાથી અર્થતંત્રની સ્ટોક માર્કેટની કામગીરી સુધારવામાં પણ મદદ મળશે.

૨. ભારતીય અર્થતંત્રની કામગીરી

ગત દાયકામાં ભારતીય અર્થતંત્રને પ્રમાણમાં સારી કામગીરી કરી છે. છેલ્લાં ૧૦ વર્ષમાં અર્થતંત્રની સરેરાશ ૭.૬૮ ટકાના દરે વૃદ્ધિ થઈ છે. હકીકતમાં વિકાસશીલ અર્થતંત્રોમાં ભારતે સૌથી વધુ ઝડપથી વૃદ્ધિ કરી છે અને નાણાકીય વર્ષ ૨૦૧૭-૧૮માં ૭.૨ ટકાના દરે વૃદ્ધિ કરે તેવી ધારણા છે તથા આ વૃદ્ધિ માટે મુખ્યત્વે નિકાસ અને સરકારી ખર્ચમાં વધારો જવાબદાર છે. ભારતે અન્ય વિકાસશીલ અને વિકસિત અર્થતંત્રોને પાછળ પાડી

ટેબલ ૧. ભારતીય અર્થતંત્રનાં વિસ્તૃત આર્થિક સૂચકાંકો

વર્ષ	ચાલુ ખાતાની ખાધ (જીડીપીની ટકાવારી સ્વરૂપે)	રાજકોષીય ખાધ (જીડીપીની ટકાવારી સ્વરૂપે)	એફડીઆઈનો પ્રવાહ (અબજ ડોલરમાં) સ્વરૂપે)	કુલ ઋણ (જીડીપીની ટકાવારી સ્વરૂપે)
૨૦૦૭	૧.૦	૫.૧	૨૨.૮૨૬	૭૪.૦૨૭
૨૦૦૮	૧.૩	૪.૦	૩૪.૮૪૪	૭૪.૫૩૬
૨૦૦૯	૨.૩	૮.૩	૪૧.૮૦૩	૭૨.૫૨૭
૨૦૧૦	૨.૮	૯.૩	૩૭.૭૪૫	૬૭.૪૫૮
૨૦૧૧	૨.૮	૬.૯	૩૬.૦૪૭	૬૯.૬૪૩
૨૦૧૨	૪.૨	૭.૮	૪૬.૫૫૧	૬૯.૧૦૫
૨૦૧૩	૪.૮	૬.૯	૩૪.૨૯૮	૬૮.૫૨૯
૨૦૧૪	૧.૭	૬.૭	૩૬.૦૪૭	૬૮.૫૭૬
૨૦૧૫	૧.૩	૬.૭	૪૫.૧૪૭	૬૯.૫૫૧
૨૦૧૬	૧.૧	૭.૫	૫૫.૫૫૮	૬૯.૫૩૭

સ્ત્રોત: આરબીઆઈ અને આઈએમએફ-આઈએફએસ

દીધા છે, જે ૪.૧ ટકાના દરે વૃદ્ધિ કરશે તેવી અપેક્ષા છે (વિશ્વ બેંક, ૨૦૧૭).

ટેબલ ૧ ભારતીય અર્થતંત્ર માટે મહત્વપૂર્ણ વિસ્તૃત આર્થિક સંકેતો પર આંકડા પ્રસ્તુત કરે છે. તેમાં સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે કે, વૈશ્વિક નાણાકીય કટોકટી પછી ચાલુ ખાતાની ખાધમાં નોંધપાત્ર વધારો થયો છે. ચાલુ ખાતાની ખાધ વર્ષ ૨૦૧૩માં જીડીપીના ૪.૮ ટકાના અભૂતપૂર્વ સ્તરે પહોંચી ગઈ હતી અને રાજકોષીય ખાધ જીડીપીની ૭ ટકા થઈ હતી, જેનાં પરિણામે અસ્થિરતાનો ડર પેદા થયો હતો. પ્રધાનમંત્રીના નેતૃત્વમાં સપ્ટેમ્બર, ૨૦૧૪માં ભારત સરકારે “મેક ઈન ઈન્ડિયા” કાર્યક્રમ શરૂ કર્યા પછી રોજગારીનાં સર્જન અને ઊંચી વૃદ્ધિ માટે ભારતમાં ઉત્પાદન ક્ષેત્રને પ્રોત્સાહન મળ્યું છે, ભારતીય અર્થતંત્ર ખાધનું ઊંચાં સ્તરને ઘટાડવામાં સફળ રહ્યું છે અને સ્થિર મૂડીપ્રવાહ મારફતે સુરક્ષિત ધિરાણ મેળવી રહ્યું છે. મૂડીપ્રવાહનું સૌથી સ્થિર સ્વરૂપે

એફડીઆઈનું રોકાણ બેગણું વધીને ૨૦૦૭માં ૨૨.૮૨૬ અબજ ડોલરથી વધીને વર્ષ ૨૦૧૬માં ૫૫.૫૫૮ અબજ ડોલર થઈ ગયું છે. ‘મેક ઈન ઈન્ડિયા’ કાર્યક્રમ વર્ષ ૨૦૨૦ સુધીમાં ભારતની જીડીપીમાં ઉત્પાદન ક્ષેત્રનો હિસ્સો ૨૫ ટકા કરવાનાં ઉદ્દેશ સાથે ૧૦૦ મિલિયન રોજગારીનું સર્જન કરવા ૨૫ સંભવિકત ક્ષેત્રો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. આ કાર્યક્રમ શરૂ થયો ત્યારથી ભારત સરકારે માળખાગત વિકાસ, પર્યાવરણલક્ષી મંજૂરીઓને સરળ બનાવવા, વેપારવાણિજ્યને સરળ કરવા, બૌદ્ધિક સંપત્તિનાં અધિકારોનું રક્ષણ કરવા, લઘુ અને મધ્યમ ઉદ્યોગસાહસોને પ્રોત્સાહનો આપવા, કરવેરાનું માળખું સરળ બનાવવા, શ્રમ કાયદા સુધારવા, એફડીઆઈનાં નિયમો સરળ બનાવવા અને વેપારી નીતિમાં અસરકારક સુધારા દ્વારા ઉદાર અર્થતંત્રને આગળ ધપાવવા સાથે સંબંધિત વ્યાપક સુધારા હાથ ધર્યા

છે. છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં ભારત સરકારની આર્થિક નીતિઓ સાતત્યપૂર્ણ અને પ્રગતિશીલ છે, જેથી સક્ષમ અને સ્થિર વ્યાવસાયિક વાતાવરણ ઊભું થયું છે. મૂડીપ્રવાહમાં વધારો દર્શાવે છે કે રોકાણ વધારે ચોક્કસ બન્યું છે અને એફડીઆઈના પ્રવાહે વૃદ્ધિ વધારવા અને રોજગારીનું સર્જન કરવા નોંધપાત્ર ભૂમિકા ભજવી હોવાથી છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં સકારાત્મક અસર જોવા મળી છે. રાજકોષીય સ્થિતિ થોડી નબળી પડી છે, પણ કેટલાંક પગલાંથી રાજકોષીય સંગઠિતતા સ્વરૂપે રાજકોષીય સંતુલન વધ્યું છે.

જીડીપીમાં કુલ ઋણનો રેશિયો દેશનાં રેટિંગ માટે અતિ મહત્વપૂર્ણ પરિબળોમાંનું એક છે. તે વર્ષ ૨૦૦૩માં ૮૪.૨ ટકા હતું અને દર વર્ષે ક્રમશઃ સુધર્યું છે તથા વર્ષ ૨૦૧૬માં ૬૯.૫ ટકા થયું છે. ભારતનાં કુલ ઋણ સરકારી ઋણ ફક્ત ૪૨ ટકા છે અને તેમાંથી મોટાભાગનું ઋણ

ટેબલ ૨. ભારતના મુખ્ય બાહ્ય ઋણ સંકેતો અને રેશિયો

વર્ષ	બાહ્ય ઋણ (અબજ ડોલરમાં)	જીડીપીમાં બાહ્ય ઋણ	કુલ બાહ્ય ઋણમાં લાંબાગાળાનું ઋણ	કુલ બાહ્ય ઋણમાં ટૂંકાગાળાનું ઋણ	ઋણ-સેવા રેશિયો
૨૦૦૭	૧૭૨.૩૬	૧૭.૫	૮૩.૭	૧૬.૩	૪.૭
૨૦૦૮	૨૨૪.૪૦૭	૧૮.૦	૭૯.૬	૨૦.૪	૪.૮
૨૦૦૯	૨૨૪.૪૯૮	૨૦.૩	૮૦.૭	૧૯.૩	૪.૪
૨૦૧૦	૨૬૦.૯૩૫	૧૮.૨	૭૯.૯	૨૦.૧	૫.૮
૨૦૧૧	૩૧૭.૮૯૧	૧૮.૨	૭૯.૬	૨૦.૪	૪.૪
૨૦૧૨	૩૬૦.૭૬૬	૨૧.૧	૭૮.૩	૨૧.૭	૬.૦
૨૦૧૩	૪૦૯.૩૭૪	૨૨.૪	૭૬.૪	૨૩.૬	૫.૯
૨૦૧૪	૪૪૬.૧૭૮	૨૩.૮	૭૯.૫	૨૦.૫	૫.૯
૨૦૧૫	૪૭૪.૬૭૫	૨૩.૮	૮૨.૦	૧૮.૦	૭.૬
૨૦૧૬	૪૮૫.૦૨૩	૨૩.૭	૮૨.૮	૧૭.૨	૮.૮

સ્ત્રોત: આરબીઆઈ

આંતરિક છે. વર્ષ ૨૦૦૭માં એસએન્ડપીએ ભારતનું રેટિંગ વધાર્યું ત્યારે જીડીપીમાં ઋણનો રેશિયો ૭૭.૧ ટકા હતો, જે ૨૦૧૬માં ઘટીને ૬૯.૫ ટકા થયો હતો.

ઉપરાંત રાજકોષીય જવાબદારી અને અંદાજપત્રીય વ્યવસ્થાપન (એફઆરબીએમ) સમિતિ વર્ષ ૨૦૨૩ સુધીમાં જીડીપીમાં ઋણનો રેશિયો ૬૦ ટકાથી નીચે લઈ જવા કટિબદ્ધ છે. હકીકતમાં જ્યારે ભારતના રાજકોષીય સંગઠિતતાના માર્ગે અગ્રેસર થવાની વાત આવે છે, ત્યારે રાજકોષીય કામગીરીનાં પગલાંને મુખ્ય ખાધ સારી રીતે પ્રતિબિંબિત કરશે. જોકે એફઆરબીએમ જણાવે છે કે વ્યાજની ચુકવણી મોટો હિસ્સો ધરાવે છે અને અર્થતંત્રની નાણાકીય સ્થિતિનું આકલન કરવા રાજકોષીય ખાધને વળગી રહેવામાં શાણપણ છે.

બાહ્ય ઋણના સંકેતોનાં સંબંધમાં કુલ બાહ્ય ઋણમાં આશરે ૮૩ ટકા લાંબાગાળાનું ઋણ છે, ત્યારે કુલ બાહ્ય ઋણમાં ટૂંકાગાળાનું ઋણ ૧૭ ટકા છે (ટેબલ ૨). ઋણ-સેવા રેશિયો વર્ષ ૨૦૧૪માં ૫.૯થી વધીને વર્ષ ૨૦૧૬માં ૮.૮ થયો હતો તથા આંશિક ચિંતાજનક બાબત બની શકે છે. જીડીપીમાં બાહ્ય ઋણનો રેશિયો વર્ષ ૨૦૦૭થી વર્ષ ૨૦૧૬ વચ્ચે આશરે ૬ ટકા રહ્યો છે. જોકે કુલ બાહ્ય ઋણમાં લાંબાગાળા અને ટૂંકા ગાળાનાં ઋણમાં સમાન ગાળામાં ૧ ટકાથી ઓછો ફેરફાર થયો છે તથા કુલ બાહ્ય ઋણમાં લાંબાગાળા અને ટૂંકાગાળાનાં ઋણનાં હિસ્સાનું વિશ્લેષણ દર્શાવે છે કે વાસ્તવિક આંકડા દર્શાવે છે એ મુજબ સ્થિતિસંજોગો થોડાં ચિંતાજનક છે. હકીકતમાં કુલ બાહ્ય ઋણમાં લાંબા

ગાળાનાં ઋણનો રેશિયો વર્ષ ૨૦૧૩થી ૨૦૧૬ વચ્ચે ૬ ટકા વધ્યો છે, જે બાહ્ય સ્થિરતા માટે ટૂંકાગાળામાં ઓછી ચિંતા સૂચવે છે.

કેડિટ રેટિંગમાં સ્થિરતા સાથે સંબંધિત અન્ય સંકેતો વિદેશી હૂંડિયામણ છે. ભારતનું વિદેશી હૂંડિયામણ વર્ષ ૨૦૦૭માં ૧૯૯.૧૭૯ અબજ ડોલરથી વધીને વર્ષ ૨૦૧૬માં ૩૬૦.૧૭૬ અબજ ડોલર થયું હતું, જે જો મૂડીપ્રવાહ અને વિનિમય દર પર નજીકનાં પ્રવાહમાં દબાણ ઊભું થાય તો પણ અનુકૂળ સ્થિતિ હોવાનું સૂચવે છે. વિદેશી હૂંડિયામણ સારું હોવાથી આયાત કવચ (મહિનાઓની દ્રષ્ટિએ) પણ વર્ષ ૨૦૧૭માં વધીને આશરે ૧૨ મહિના થયું છે. વર્ષ ૨૦૧૩માં વિદેશી હૂંડિયામણ ૭ મહિનાની નીચી સપાટીએ પહોંચ્યાં પછી વર્ષ ૨૦૧૭માં ૪૦૦ અબજ ડોલરને પાર કરી ગયું હતું.

સંપૂર્ણ વિસ્તૃત આર્થિક પરિબળોમાં સુધારો થવા ઉપરાંત રોકાણ અને વૃદ્ધિ માટે સરકાર દ્વારા આર્થિક સુધારા હાથ ધરવામાં આવ્યાં છે, જેમ કે માળખાગત ક્ષેત્રમાં વધારે સંસાધનોની ફાળવણી, ઘણાં મહત્વપૂર્ણ ક્ષેત્રોમાં એફડીઆઈમાં વધારો, ઝડપી મંજૂરીઓ માટે પારદર્શકતા, શ્રમ કાયદા હાથ ધરવા માટે રાજ્યોને પ્રોત્સાહન, વેપારવાણિજ્યમાં સરળતા લાવવા માટેનાં પગલાં, જેમાં નાદારી અને દેવાળિયાપણાની આચારસંહિતા તથા વસ્તુ અને સેવા વેરો સામેલ છે. સરકારે ઉત્પાદન ક્ષેત્રમાં રોજગારીનું વધારે સર્જન કરવા રોકાણને પ્રોત્સાહન આપવા ‘મેક ઇન ઇન્ડિયા’ જેવો મુખ્ય કાર્યક્રમ અને ‘સ્ટાર્ટ અપ ઇન્ડિયા’, ‘સ્કિલ ઇન્ડિયા’, ‘ડિજિટલ ઇન્ડિયા’ વગેરે પૂરક કાર્યક્રમો

શરૂ કર્યાં છે. નાદારી અને દેવાળિયાપણાની આચારસંહિતાનાં અમલથી રોકાણ રેટિંગમાં મદદ મળી છે. વળી તેનાં પગલે સ્થગિત પ્રોજેક્ટ્સ ફરી શરૂ થયા છે અને કોર્પોરેટ અને બેંકિંગ ક્ષેત્રની બેલેન્સ શીટની સમસ્યા હળવી કરવામાં મદદ મળી છે.

૩. પૂર્વગ્રહો: ચીન vs ભારત

ભારતમાં નીતિનિર્માતાઓ સીઆરએનાં ધારાધોરણો અસાતત્યપૂર્ણ હોવાનું માને છે, ખાસ કરીને ભારત અને ચીનનાં સંબંધમાં તથા કેડિટ રેટિંગ સાથે અસંમત છે (ભારત સરકાર, ૨૦૧૭). ચાલુ વર્ષની શરૂઆતમાં સ્ટાન્ડર્ડ એન્ડ પૂઅર્સ (એસએન્ડપી)એ ચીનનું રેટિંગ A+થી ઘટાડીને AA- કરીને ઘટાડ્યું હતું, જે સ્થિરમાંથી નકારાત્મક હતું, પણ ભારતમાં વિસ્તૃત આર્થિક પરિબળોમાં સુધારો થયો હોવા છતાં વધાર્યું નહોતું, ત્યારે આ ચર્ચાએ વેગ પકડ્યો હતો. ભારત સરકારનાં મુખ્ય આર્થિક સલાહકારે સીઆરએનાં ધારાધોરણો અસમાન હોવાનો મુદ્દો ઉઠાવ્યો હતો, ખાસ કરીને એસએન્ડપીનાં રેટિંગને ‘નબળું’ ગણાવ્યું હતું. વર્ષ ૨૦૦૭માં એસએન્ડપીએ ભારતનું કેડિટ રેટિંગ વધારીને BBB- કર્યું હતું. ત્યારબાદ છેલ્લાં ૧૦ વર્ષમાં અત્યાર સુધી એસએન્ડપીએ ચાર વખત (ફેબ્રુઆરી ૨૦૦૯, માર્ચ ૨૦૧૦, એપ્રિલ, ૨૦૧૨ અને સપ્ટેમ્બર ૨૦૧૪)માં ભારતનું રેટિંગ કર્યું હતું અને યથાવત્ રાખ્યું હતું. મૂડીએ પણ રેટિંગ સુધારવા માટે ૧૩ વર્ષ લીધા હતાં, જોકે નીતિગત વિશ્લેષણ અને બજારનાં નિષ્ણાતોનું માનવું છે કે હજુ સુધારેલ રેટિંગ ઉચિત નથી અને અગાઉ રેટિંગ સુધારવાની જરૂર હતી.

વેપારવાણિજ્ય સરળ કરવા માટે સરકારે તાજેતરમાં લીધેલા પગલાં

- વિવિધ પ્રકારની પૂર્વમંજૂરીઓ રદ કરવા નિષ્ણાત સમિતિની રચના કરવી.
- ૨૪ x ૭ ઈ-બિઝનેસ પોર્ટલ સ્થાપિત કરવી, જે એક જગ્યાએ ૧૪ નિયમનકારી મંજૂરીઓ આપે છે.
- આગામી ચાર વર્ષમાં કોર્પોરેટ કરવેરો ૩૦ ટકાથી ઘટાડીને ૨૫ ટકા કરવો
- વધુ બે વર્ષ માટે સાધારણ એન્ટિ-એવોઈડન્સ નિયમનો અમલ ટાળવો અને પશ્ચાતવર્તી કરવેરો લગભગ લાદવામાં નહીં આવે.
- રોકાણકારો માટે સરળતાથી રોકાણ બહાર ખેંચવા નવા નાદારી કાયદાની દરખાસ્ત. નાદારી આચારસંહિતા ૨૦૧૫ ઉપરાંત વર્ષ ૨૦૧૬માં વિસ્તૃત નાદારી કાયદો લાવવો.
- વાણિજ્યિક વિવાદોનું વહેલાસર નિવારણ કરવા નવી કાયદેસર વ્યવસ્થા સ્થાપિત કરવાની દરખાસ્ત.
- કરવેરાનાં વિવાદો માટે વન ટાઈમ સેટલમેન્ટ
- કંપની ધારામાં આશરે ૫૦ સુધારાની દરખાસ્ત
- એક દિવસમાં કંપનીની નોંધણી કરવાની દરખાસ્ત, જેમાં અત્યારે સરેરાશ ૧૫થી ૨૦ દિવસ લાગે છે.
- યુવા ભારતીયોને કૌશલ્ય પ્રદાન કરવા રાષ્ટ્રીય કૌશલ્ય વિકાસ પરિષદ ઉપરાંત ૧૫૦૦ બહુકૌશલ્ય તાલીમ સંસ્થાઓને વધારે ફાળવણી
- ૧ માર્ચ, ૨૦૧૬ પછી રજિસ્ટર્ડ નવી કંપનીઓ માટે કોર્પોરેટ કરવેરાનો દર ૨૫ ટકા અને સ્ટાર્ટઅપ્સ માટે પ્રથમ પાંચ વર્ષમાંથી ત્રણ વર્ષ ટેક્સ હોલિડે
- 'મેક ઈન ઈન્ડિયા' અને ઉત્પાદન વધારવા મધ્યસ્થી આંતરિક ચીજવસ્તુઓ અને ઘટકોની આયાત પર કરવેરા અને ડ્યુટીમાં કાપ
- એકિઝક્યુટિવ્સ અને ન્યાયતંત્રની જવાબદારી વધારવા ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ
- નિકાસ અને આયાત માટે દસ્તાવેજોની સંખ્યા ૧૧થી ઘટાડીને ૩
- સંરક્ષણ સાથે સંબંધિત ચીજવસ્તુઓનું ડિલાઈસન્સિંગ - ૫૬ ટકા ચીજવસ્તુઓને લાઈસન્સની જરૂરિયાતમાંથી મુક્તિ
- એનઆરઆઈ રોકાણને ભારતીય રોકાણ ગણવામાં આવશે.

અન્ય ઈએમઈની સરખામણીમાં એસએન્ડપીએ થોડાં અન્ય વિકાસશીલ બજારો (ઈએમઈ)ને રેટિંગ BBB- આપ્યું છે, પણ આ રેટિંગ ભારતીય અર્થતંત્રનાં સંબંધમાં યોગ્ય નહોતું. વર્ષ ૨૦૧૪થી વર્ષ ૨૦૧૬ દરમિયાન જીડીપીની દ્રષ્ટિએ હંગેરીમાં ૩.૦૬ ટકાનો, ઈન્ડોનેશિયામાં ૪.૯૬ ટકાનો, રશિયામાં -૦.૭૯ ટકા અને ઉરુગ્વેમાં ૧.૮૮ ટકાની વૃદ્ધિ થઈ હતી (તમામ ઈએમઈ જેને એસએન્ડપીએ BBB- રેટિંગ આપ્યું છે), પણ ભારતમાં જીડીપીમાં આશરે ૭.૩ ટકાની વૃદ્ધિ થઈ હતી. આ દર્શાવે છે કે ભારતે સમાન

રેટિંગ ધરાવતા અન્ય દેશોને જીડીપીમાં વૃદ્ધિની દ્રષ્ટિએ પાછળ રાખી દીધા છે. મોંઘવારીની દ્રષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો ભારતે ઈન્ડોનેશિયા, રશિયા અને ઉરુગ્વે કરતાં વધારે સારી કામગીરી કરી છે. જીડીપીમાં કુલ સરકારી ઋણનાં રેશિયોનાં સંબંધમાં હંગેરી (વર્ષ ૨૦૧૬માં ૭૪.૧૯) અને ઈટાલી (વર્ષ ૨૦૧૬માં ૧૩૨.૬૦) જેવા દેશોને ભારતે પાછળ રાખી દીધા છે. જોકે બાહ્ય ક્ષેત્રનાં મોરચે જોઈએ તો હંગેરી, ઈટાલી, રશિયા અને ઉરુગ્વે ચાલુ ખાતામાં સરપ્લસ ધરાવે છે. આ દ્રષ્ટિએ ભારતમાં વર્ષ ૨૦૧૬માં ચાલુ ખાતાની ખાધ ફક્ત ૧ ટકા છે, જે વર્ષ

૨૦૧૩માં ૪.૮ ટકા હતી, જે આ તમામ ઈએમઈની સરખામણીમાં છે. ભારતે તેની કટોકટીની સ્થિતિમાં પણ તેની જવાબદારીઓમાંથી ક્યારેય હાથ ઊંચા કર્યા નથી એને ધ્યાનમાં રાખીએ તો ભારત તેનું ઋણ પુનઃચુકવવાની ક્ષમતા પ્રદર્શિત થાય છે. ઉપરાંત ભારતે પ્રત્યક્ષ વિદેશી રોકાણ જેવા વધુ સ્થિર મૂડીપ્રવાહ સાથે તેનાં ધિરાણને સુરક્ષિત કરીને બાહ્ય ખાધને ધિરાણ કરવા તેની ક્ષમતા પ્રદર્શિત કરી છે.

એસએન્ડપીએ ચીનનાં ઋણમાં વધારાને કારણે તેનું રેટિંગ A+થી AA- ઘટાડીને સ્થિરમાંથી નકારાત્મક કર્યું હોવા

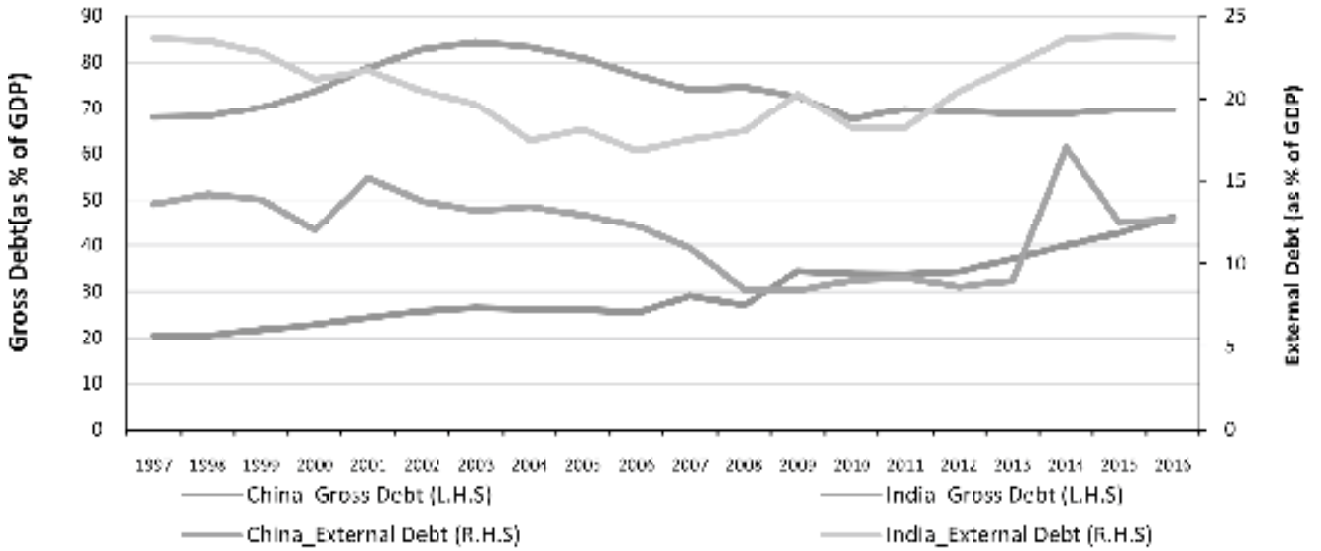
છતાં ભારતે તેનાં આર્થિક વૃદ્ધિદર, ચાલુ ખાતાની ખાધ, મૂડીપ્રવાહ, ઋણ રેશિયોમાં સુધારો દર્શાવ્યો હોવા છતાં ભારત માટે રેટિંગ યથાવત્ જાળવી રાખ્યું હતું. ભારત અને ચીન વિદેશી રોકાણ માટે મોટા વિકાસશીલ હરિફ દેશો છે, પણ તેમનાં વિસ્તૃત આર્થિક પરિભળો અને

આંતરરાષ્ટ્રીય રોકાણની સ્થિતિ એટલી હદે અલગ છે કે બંનેની સરખામણી કરવી ઉચિત નથી.

ચીનથી વિપરિત ભારત ઉદારીકરણ પછી આર્થિક વૃદ્ધિને વેગ આપવા બજાર-સંચાલિત વિનિમય દર વ્યવસ્થાને અનુસરે છે તથા ૧૯૯૦નાં

દાયકાની શરૂઆતથી અત્યાર સુધી મોટા ભાગનાં વર્ષો માટે રાજકોષીય અને ચાલુ ખાતાની ખાધને નિયંત્રણમાં કરવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો. એટલે અમે કેટલાંક મુખ્ય વિસ્તૃત આર્થિક સંકેતો પર તેની કામગીરી પર આધારિત રેટિંગને અપગ્રેડ કરવાની દલીલ મજબૂત હોવાની રજૂઆત કરી છે.

ફિગર ૧: કુલ ઋણ અને બાહ્ય ઋણમાં પ્રવાહો

સ્ત્રોત: સીઈઆઈસી

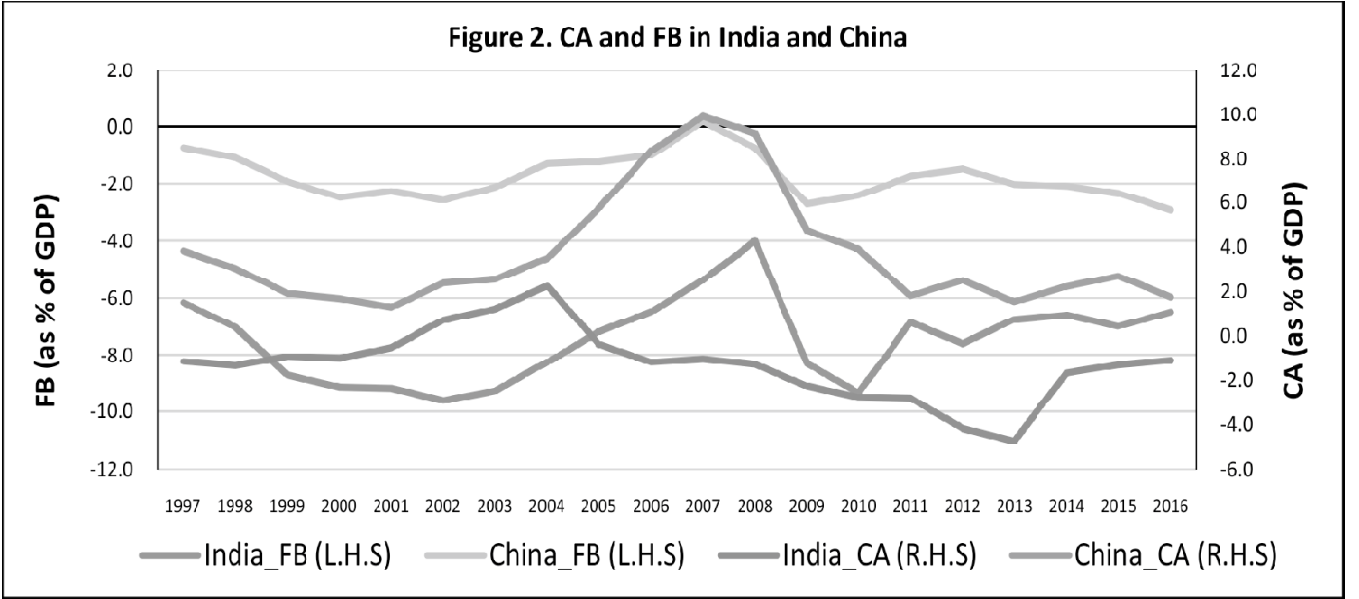
સૌથી મહત્વપૂર્ણ માપદંડમાંનો એક માપદંડ જીડીપીમાં કુલ ઋણના રેશિયો ઘણાં દેશોમાં વધ્યો છે. તે જાપાનમાં ૨૩૯.૨ ટકા, સિંગાપોરમાં ૧૧૨ ટકા, અમેરિકામાં ૧૦૭ ટકા અને સ્પેનમાં ૯૯ ટકા વધ્યો છે. પણ કેડિટ રેટિંગ એજન્સીઓ તેનાં પ્રત્યે આંખ આડા કાન કરે છે અને તેમનું રેટિંગ જાળવે છે. ભારતમાં જીડીપીમાં કુલ ઋણનો રેશિયો અન્ય દેશોની સરખામણીમાં નોંધપાત્ર રીતે ઓછો છે, પણ ચીનથી વધારે છે, જેને સીઆરએ ભારતના વર્તમાન રેટિંગને ઉચિત ગણાવવા આગળ ધરે છે (ફિગર ૧). પણ હકીકતમાં વિશ્વ બેંકનાં જૂથનું આંતરરાષ્ટ્રીય ઋણ આંકડાશાસ્ત્ર ૨૦૧૬માં વાસ્તવિક બાહ્ય

ઋણની દ્રષ્ટિએ ચીન અને બ્રાઝિલ પછી ભારતને સ્થાન આપે છે. જોકે ભારતે તેનાં રાજકોષીય કે બાહ્ય ઋણમાં ક્યારેય ડિફોલ્ટ કર્યું નથી, જે અપગ્રેડ માટે ઉચિત કારણ છે.

રાજકોષીય ખાધ અને ચાલુ ખાતાની દ્રષ્ટિએ સરખામણી કરીએ તો પણ છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં તફાવત ઘટ્યો છે, જે આ માપદંડોમાં સુધારો સૂચવે છે (ફિગર ૨). છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં સંયુક્તપણે કુલ રાજકોષીય ખાધ અને ચાલુ ખાતાની ખાધ ૧૦ ટકાનાં સાધારણ સ્તરથી ઓછો જળવાઈ રહ્યો છે, ત્યારે ચીનની ચાલુ ખાતાની સરખામણી વર્ષ ૨૦૦૭માં ૧૦ ટકાથી વર્ષ ૨૦૧૬માં ફક્ત ૨ ટકા રહી છે. ચીનને ભારત કરતાં વધારે સારું સ્થાન

આપવા છતાં ભારતીય અર્થતંત્રમાં ઘણી સકારાત્મક બાબતો જોવા મળી છે, જે કેડિટનાં અપગ્રેડેશન માટે પર્યાપ્ત છે. એફડીઆઈનો પ્રવાહ વર્ષ ૨૦૦૭માં ૨૩ અબજ ડોલરથી વધીને વર્ષ ૨૦૧૬માં ૫૬ અબજ ડોલર થયો હતો, જે કોઈ પણ વર્ષમાં પ્રાપ્ત થયેલ સૌથી વધુ એફડીઆઈ હતું. ભારતનાં કુલ ઋણમાં સરકારી ઋણ જીડીપીમાં ફક્ત ૪૨ ટકા હતું, જેમાં બાહ્ય ઋણ ફક્ત ૪ ટકા છે. ચીનમાં જીડીપીમાં ઋણનો રેશિયો વર્ષ ૨૦૧૦માં ૧૪૨ ટકાથી વધીને વર્ષ ૨૦૧૬માં ૨૦૫ ટકા થયો હતો, પણ ભારતમાં ૭૦ ટકા જેટલો નોંધપાત્ર રીતે નીચો હતો. આ રીતે આ બંનેની દેશોની સરખામણીમાં ગેરમાર્ગે

ફિગર ૨ : ભારત અને ચીનમાં સીએ અને એફબી

દોરી શકે છે.

૪. ઉપસંહાર

ભારતનાં સૂક્ષ્મ આર્થિક પરિબળો, ખાસ કરીને તેની રોકાણની સ્થિતિ અને ઋણ સંકેતો (આર્થિક વૃદ્ધિ, ચાલુ ખાતાનું બેલેન્સ, એફડીઆઈનો પ્રવાહ અને વિદેશી હૂંડિયામણ)માં વર્ષ ૨૦૧૩થી અત્યાર સુધી સુધારો થયો છે. ભારતે સ્પષ્ટપણે તેની ઋણની પુનઃચુકવણી કરવાની ક્ષમતા પ્રદર્શિત કરી છે અને ચુકવણી કરવાની ઊંચી ઇચ્છાશક્તિ હંમેશા દર્શાવી છે; તેણે તેની જવાબદારીમાંથી ક્યારેય હાથ ઊંચા કર્યા નથી. ભારત મોટું ઋણ લેવાની ક્ષમતા ધરાવે છે અને સાથેસાથે સદ્વર્તમા જાળવવાની સ્થિતિ સૂચવી શકે છે. તે સ્થિર છે અને દુનિયાભરમાં સૌથી વધુ ઝડપથી વિકસતાં અર્થતંત્રોમાં સામેલ છે તથા આ છેલ્લાં થોડાં વર્ષમાં રોકાણકાર માટે સકારાત્મક સેન્ટિમેન્ટ સૂચવે છે.

અત્યાર સુધી આંતરરાષ્ટ્રીય રેટિંગ્સ એજન્સીઓએ ભારત સાથે અનુચિત વ્યવહાર કર્યો છે અને મૂડી દ્વારા રેટિંગમાં વર્તમાન સુધારો ભારતીય અર્થતંત્રમાં સ્થિરતા તથા સ્થિર રાજકીય વાતાવરણ સાથે રોકાણકારોનું

સકારાત્મક સેન્ટિમેન્ટ સૂચવે છે. એસએન્ડપીએ આ સુધારાની અવગણના કરી હતી અને ભારતનાં કેડિટ રેટિંગનાં સંબંધમાં રેટિંગ યથાવત્ જાળવી રાખ્યું હતું. એટલે સીઆરએ ભારત સામે પૂર્વગ્રહ રાખે છે એ ચિંતા ઉચિત છે. આ પૂર્વગ્રહથી ભારતને નુકસાન થાય છે, કારણ કે તેનું અર્થતંત્ર વિકસી રહ્યું છે તથા બાહ્ય ક્ષેત્રની સદ્વર્તમા અને સંબંધિત જોખમો વિશે ચિંતા કર્યા વિના ઊંચી વૃદ્ધિ હાંસલ કરવા વિદેશી રોકાણને આકર્ષી રહ્યું છે. અન્ય કેડિટ રેટિંગ એજન્સીઓ દ્વારા કેડિટ રેટિંગમાં ઉચિત સુધારાથી ભારતને પ્રમાણમાં દુર્લભ મૂડી ઊભી કરવામાં મદદ મળી શકે છે. સ્થિર બાહ્ય ક્ષેત્ર અને મોંઘવારીનાં લક્ષ્યાંક સાથે આર્થિક વૃદ્ધિમાં વધારાને ધ્યાનમાં રાખીને ભારત તેની પોતાની લાયકાત તેમજ અન્ય દેશોની સરખામણી એમ બંને દ્રષ્ટિએ રેટિંગમાં સુધારાને લાયક છે.

સંદર્ભ

- ભારત સરકાર (૨૦૧૭). આર્થિક સર્વે ૨૦૧૬-૧૭. નાણાં મંત્રાલય. નવી દિલ્હી.
- કર્વર, ડી. (૨૦૦૫), હોલિંગ ગ્લોબલ રેગ્યુલેટર્સ એકાઉન્ટેબલ: ધ કેસ ઓફ કેડિટ રેટિંગ એજન્સી. ગવર્નન્સ, 18: 453–

475. doi:10.1111/j.1468-0491.2005.00284.x

● વર્લ્ડ બેંક ગ્રૂપ. (૨૦૧૬). આંતરરાષ્ટ્રીય ઋણ આંકડાશાસ્ત્ર ૨૦૧૬. વોશિંગ્ટન, ડીસી. DOI:10.1596/978-1-4648-0681-0

● વર્લ્ડ બેંક ગ્રૂપ. (૨૦૧૭). ગ્લોબલ ઇકોનોમિક પ્રોસ્પેક્ટ્સ, જૂન ૨૦૧૭: એ ફેગાઈલ રિકવરી. વોશિંગ્ટન, ડીસી: વર્લ્ડ બેંક. © વર્લ્ડ બેંક. <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/26800> License: CC BY 3.0 IGO.

પ્રવાકર સાહુ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ઇકોનોમિક ગ્રોથ (IEG), દિલ્હી ખાતે એસોસિએટ પ્રોફેસર છે.

E-mail:

pravakarfirst@gmail.com

ભાવેશ ગર્ગ ઈન્ડિયન ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ટેકનોલોજી, (IIT), હૈદરાબાદ ખાતે ડોક્ટરલ સ્કોલર છે.

E-mail:

pravakarfirst@gmail.com

ડિજિટલાઈઝેશન અને ઓછી રોકડ સાથેની અર્થવ્યવસ્થા

આર. સુબ્રમનિયન કુમાર

સાઈબર સુરક્ષાને મજબૂત બનાવવા માટે આ તમામ પગલાઓ સાથે, આપણો દેશ સંપૂર્ણ સાઈબર સુરક્ષા માળખું ઉપલબ્ધ કરાવી શકશે, જે ડિજિટલ નાણાકીય વ્યવહાર માટે સુરક્ષિત અને ટકાઉ હોય. જોકે, તેને સતત અપગ્રેડ કરાતી રહેવી જોઈએ, કારણ કે નવા ખતરા સામે આવતા રહે છે. સુરક્ષા એ એક યાત્રા છે. જાગૃતિ ખતરા કે જોખમનો સામનો કરવો અને તેનો અંત લાવવામાં સમર્થ બનાવશે.

જો થર્ડ પાર્ટી દ્વારા નુકશાન થયું હોય, તો તેવા કેસમાં ગ્રાહક જો તેને બેન્ક એલર્ટ મળે, તેના ૪-૭ દિવસની અંદર જ છેતરપિંડીની સૂચના બેન્કને આપવામાં નિષ્ફળ રહે, તો ટ્રાન્ઝેક્શન મૂલ્યની ચૂકવણી માટે ગ્રાહક જવાબદાર રહેશે. જો એલર્ટ મળવાના ૪-૭ દિવસની અંદર જ બેન્કને છેતરપિંડીની સૂચના આપી દેવામાં આવી હોય, તો તેવા કેસમાં ગ્રાહકની મહત્તમ જવાબદેયિતા ૫૦૦૦થી માડી ૨૫,૦૦૦ રૂપિયા સુધીની રહેશે, જે ખાતાના પ્રકાર અને કેડિટ લિમિટ પર આધારિત રહેશે.

ડિજિટલાઈઝેશન એ ડિજિટલ નાણાકીય વ્યવહારમાં વૃદ્ધિ છે, જ્યાં ગ્રાહકો, વેપારીઓ, ઉદ્યોગ અને અન્ય હિતધારકો એક સ્વતંત્ર નાણાકીય સિસ્ટમ નેટવર્કની રચના કરે છે. ડિજિટલાઈઝેશન એક બેંકિંગ ઉદ્યોગ માટે એક વિકલ્પ નથી, બલકે તે તેની માટે અપરિહાર્ય છે કારણ કે આજે પ્રત્યેક ઉદ્યોગનું ડિજિટલાઈઝેશન થઈ રહ્યું છે અને બેંકિંગ સેક્ટરમાં તેમાંથી અપવાદ નથી.

ડિજિટલાઈઝેશન

બેંકિંગ અને નાણાકીય લેવડ-દેવડ આપણા રોજિંદા જીવનમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. આપણા પૈકીના ઘણા બધા લોકો માટે, દિવસમાં ઓછામાં ઓછો એક નાણાકીય વ્યવહાર વેપારીને ત્યાં અથવા બેન્કમાં કર્યા વિના પૂરો નથી થતો. તેથી નાણાકીય સંસ્થાનો હંમેશા આધુનિક ટેકનિકનો સ્વીકાર કરવા અને ગ્રાહકોના અનુભવને વધારવા માટે મોખરે રહેવી જોઈએ, અને આમ કરીને ગ્રામીણ અને શહેરી વચ્ચેનું અંતર ઘટાડવું જોઈએ.

નીચેના પરિબળો બેંકિંગ ક્ષેત્રે ડિજિટલાઈઝેશન પર અસર કરે છે.

- ડિજિટલાઈઝેશનની તરફેણમાં

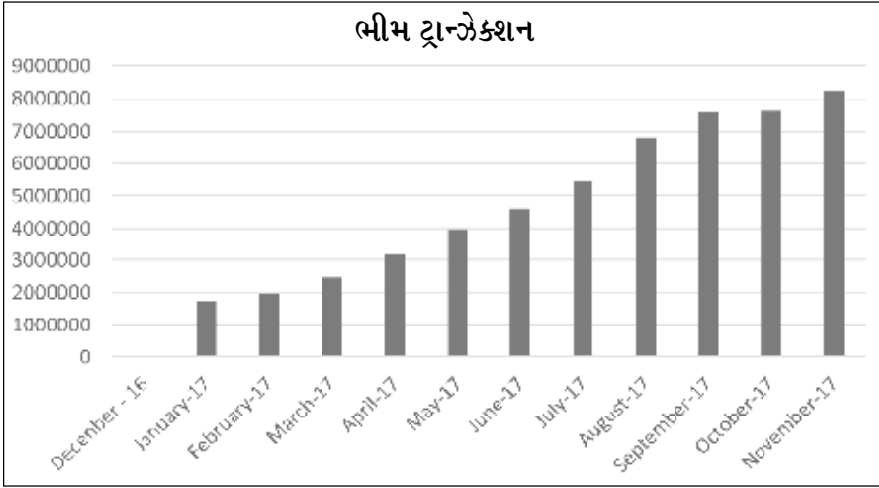
ગ્રાહકોનું બદલાઈ રહેલું વલણ

- નાણાકીય સમાવેશન અને સરકારી પગલાઓ
- સ્માર્ટફોનના ઉપયોગમાં વૃદ્ધિનો ફાયદો અને મોબાઈલનો પ્રસાર

લેસ-કેશ (ઓછી રોકડ ધરાવતી) અર્થવ્યવસ્થા, એક એવી અર્થવ્યવસ્થા છે, જેમાં ઘણા બધા નાણાકીય વ્યવહારો ડિજિટલ રીતે કરવામાં આવે છે. તેમાં વિભિન્ન રીતો સામેલ છે, જેમ કે ઈન્ટરનેટ બેંકિંગ, મોબાઈલ બેંકિંગ, ડેબિટ અને કેડિટ કાર્ડ્સ, કાર્ડ સ્વાઈપ અથવા પોઈન્ટ ઓફ સેલ્સ (પીઓએસ) મશીનો, યૂનિફાઈડ પેમેન્ટ ઈન્ટરફેસ (યૂપીઆઈ) - ભીમ એપ, ક્યૂઆર કોડ (ક્વિક રિસ્પોન્સ) આધારિત નાણાકીય વ્યવહાર, તેમજ ટચ-એન્ડ-ગો કાર્ડ્સ.

ભીમ યૂપીઆઈ - ભારત ઈન્ટરફેસ ફોર મની - યૂનિફાઈડ પેમેન્ટ્સ ઈન્ટરફેસ

ભીમ યૂપીઆઈ એ ભારતમાં શરૂ કરવામાં આવેલી એક ક્રાંતિકારી પેમેન્ટ (ચૂકવણી) સિસ્ટમ છે, જે સમગ્ર વિશ્વમાં પોતાની રીતની પહેલી સિસ્ટમ છે. સાઈઠ બેન્કો જેનો ભાગ છે, તે ભીમ યૂપીઆઈ ને ૨.૧૦ કરોડ લોકો ડાઉનલોડ કરી

ચૂક્યા છે. દર મહીને લગભગ ૮૨ લાખ નાણાકીય વ્યવહારો ભીમ પ્લેટફોર્મ પર થઈ રહ્યા છે.

ડિસેમ્બર ૨૦૧૬ના મહિનામાં ભીમ એપને લોન્ચ કરવામાં આવી, તે બાદથી નાણાકીય વ્યવહારમાં એકદમ ઝડપી રીતે ૨૦૦ ગણો વધારો જોવા મળ્યો છે અને તે માસિક લગભગ ચાલીસ હજારથી વધીને બ્યાંસી લાખ સુધી પહોંચી ગયું છે.

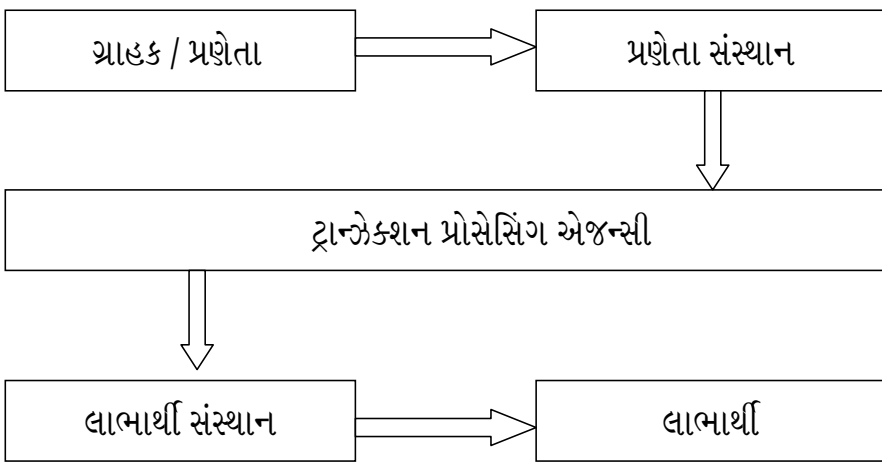
ભીમ આધાર એ ડિજિટલ રીતે રકમની ચૂકવણીને સ્વીકારવા માટેનું સમાધાન છે, જેનાથી વેપારીઓ કાઉન્ટર પર ગ્રાહકો પાસેથી આધાર પ્રમાણીકરણ મારફત ડિજિટલ રીતે પેમેન્ટ સ્વીકારી

શકે છે. ગ્રાહકો પોતાનો આધાર નંબર અને બાયોમેટ્રિક ઓથોન્ટિકેશન (પ્રમાણીકરણ) આપીને નાણાકીય વ્યવહાર કરી શકે છે.

સાઈબર સુરક્ષા

બેંકિંગ ઉદ્યોગમાં ડિજિટલાઈઝેશનના ભારે પ્રમાણમાં થયેલા પગપેસારાએ ડિજિટલ પ્લેટફોર્મમાં સાઈબર સુરક્ષાને અમલ બનાવવા પર વધારે જોર આપ્યું છે. ડિજિટલાઈઝેશનના સમગ્ર પર્યાવરણમાં નીચેના હિતધારકો સામેલ હોય છે

- ગ્રાહક / પ્રણેતા
- પ્રણેતા સંસ્થાન
- પ્રોસેસિંગ એજન્સી

- લાભાર્થી સંસ્થાન
- લાભાર્થી

ડિજિટલ ટ્રાન્ઝેક્શન અથવા તો નાણાકીય વ્યવહારના દરેક ટચ પોઈન્ટ્સની સુરક્ષા સુનિશ્ચિત થવી જ જોઈએ. તમામ પ્રકારના ડિજિટલ વ્યવહારો નિર્બાધ રીતે થઈ શકે તે માટે અસ્વીકાર્ય બાબતો સાથે ત્રિકોણિય સુરક્ષાને અનુસરતા સમગ્ર ઈકો-સિસ્ટમને સાઈબર-સેનિટાઈઝ્ડ કરવાની રહેશે.

- ગોપનિયતા
- અખંડતા
- ઉપલબ્ધતા

આપણે જોઈએ કે તમામ સ્ટેકહોલ્ડર્સ અથવા હિતધારો તેમણે કરેલા ડિજિટલ રીતે કરાયેલ નાણાકીય વ્યવહાર, તેની સમગ્ર યાત્રા દરમિયાન કેવી રીતે વણસ્પર્શ્યા રહે તે સુનિશ્ચિત કરી શકે છે.

ગ્રાહક / પ્રણેતા

કોઈપણ વ્યવહારના પ્રણેતાએ સુનિશ્ચિત કરવું જોઈએ કે જે ઉપકરણમાંથી તે વ્યવહાર કરવા જઈ રહ્યા છે, તે ડિવાઈસ સંપૂર્ણપણે સાઈબર-સેનિટાઈઝ્ડ (સુરક્ષિત) હોવું જોઈએ. તે ઉપકરણ નવીનતમ એન્ટી-વાઈરસ સોફ્ટવેર ધરાવતા હોવા જોઈએ. જો નાણાકીય વ્યવહાર ઓનલાઈન હોય, તો તેમણે વેબસાઈટના એડ્રેસને ટાઈપ કરવામાં સાવધતા દાખવવી જોઈએ અને ક્યારેય ઈ-મેલમાંથી એડ્રેસ ક્લિક ના કરવું જોઈએ.

નો લંચ ઈઝ ફી લંચ - કોઈપણ મોબાઈલ/ઓનલાઈન ટૂલ જે કંઈ મફતમાં

આપવા પ્રસ્તાવ કરતા હોય અથવા મફત અપાયુ હોય, તો તેની સાથે ખુબ જ વિશેષ સાવધાની દાખવીને કામ કરવું જોઈએ. પ્રણેતા કે ગ્રાહક દ્વારા ઉપયોગમાં લેવામાં આવતા પાસવર્ડ / પીનને ગુપ્ત રાખવો જોઈએ અને કોઈ પણ વ્યક્તિ અથવા ઓનલાઈન લિંક પર તેને ક્યારેય શેર ના કરાવો જોઈએ. આમ કરવાથી ટ્રાન્ઝેક્શન પ્રોસેસિંગ , ટ્રાન્ઝેક્શનની ગુપ્તતાને અનુમોદિત કરવા સમર્થ બનશે.

પ્રણેતા / લાભાર્થી સંસ્થાન

ટ્રાન્ઝેક્શન તેના પ્રણેતાથી અસલ સંસ્થાનથી પસાર થાય છે, જે કોઈપણ નાણાકીય સંસ્થાનની આઈટી સિસ્ટમ હોઈ શકે છે. કોઈપણ ગૃહ, ચાહે તે ઝુંપડી હોય કે વૈભવી બંગલો હોય, તે તાળુ-ચાવી ધરાવતા હોવા જોઈએ. તેવી જ રીતે કોઈપણ આઈટી સિસ્ટમ, જે આધુનિકતમ અથવા ટેકનોલોજીનો વારસો ધરાવતી હોય, તે કડક સુરક્ષા નિયંત્રણોથી સુરક્ષિત હોવી જોઈએ. સુરક્ષિત નિયંત્રણો ટ્રાન્ઝેક્શન (વ્યવહાર)ની સાઈકલની અખંડિતતા સુનિશ્ચિત કરશે.

અખંડતા ડેટાની તેની સંપૂર્ણ સાઈકલ દરમિયાન તેની, સાતત્યતા, સચોટતા અને વિશ્વસનિયતાની જાળવણી સુનિશ્ચિત કરશે. ટ્રાન્ઝિટ દરમિયાન ડેટા બદલાવો ના જોઈએ અને આ સુનિશ્ચિત કરાવાના પગલા લેવા જોઈએ કે કોઈપણ પ્રકારે ખોટી કે ગેરકાયદે રીતે ડેટા સાથે ચેડા ના કરવામાં આવે.

પ્રોસેસિંગ એજન્સી

મોટાભાગના ડિજિટલ ટ્રાન્ઝેક્શન કેન્દ્રીય નોડલ એજન્સી

યોજના જાન્યુઆરી - ૨૦૧૮

મારફત પસાર થતા હોય છે, જે એનપીસીઆઈ, મુંબઈ-નેશનલ પેમેન્ટ કોર્પોરેશન ઓફ ઇન્ડિયા અથવા આઈડીઆરબીટી, હૈદરાબાદ - ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ફોર ડેવલપમેન્ટ એન્ડ રિસર્ચ ઇન બેંકિંગ ટેકનોલોજી, મારફત હોઈ શકે છે.

નાણાકીય સંસ્થાનનું આઈટી માળખું, જે આ સિસ્ટમ સાથે કામ કરતું હોય છે, તે આ નોડલ એજન્સીઓ દ્વારા નિર્ધારિત અને નક્કી કરાયેલા માપદંડો અને પ્રક્રિયાઓ અનુસારના હોવા જોઈએ. આ પાર્ટીઓ પાસે સિસ્ટમોની ઉપલબ્ધતા નોડલ એજન્સી દ્વારા સુનિશ્ચિત કરવામાં આવે છે.

લાભાર્થી

લાભાર્થીઓ સાઈબર સુરક્ષા માટે પ્રમાણમાં ઓછા જવાબદાર હોય છે, કારણ કે આ એકમ ભંડોળ મેળવતી હોય છે. લાભાર્થીઓ દ્વારા દાખવવાની એકમાત્ર સાવધાની આ છે કે તેમણે પ્રણેતા સાથે સાચો ખાતા નંબર/આઈએફએસસી કોડ અથવા વીપીએ (વર્ચુઅલ પેમેન્ટ એડ્રેસ) શેર કરવાનો રહેશે.

અહીં નીચે તેવા પગલાઓની ચર્ચા કરવામાં આવી છે, જે પગલા ભારત સરકાર દ્વારા સંપૂર્ણ ડિજિટલ ઇકો-સિસ્ટમની સાઈબર સુરક્ષાને મજબૂત બનાવવા માટે સતત ભરવામાં આવી રહ્યા છે.

નેશનલ સાઈબર સિક્યુરિટી પોલિસી, ૨૦૧૩ (એનસીએસપી)

વર્ષ ૨૦૧૩માં કેન્દ્રીય કમ્યુનિકેશન એન્ડ ઇન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજી મંત્રાલય દ્વારા ઇલેક્ટ્રોનિક્સ

એન્ડ ઇન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજી વિભાગ હેઠળ સાઈબર સુરક્ષાની દિશામાં એક સત્તાવાર પગલાના ભાગ રૂપે નેશનલ સાઈબર સિક્યુરિટી પોલિસી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી હતી.

આ પોલિસી (નીતિ)ની રચના, સંસ્થાગત માળખા, જનતા, પ્રક્રિયાઓ અને ટેકનોલોજીના સમન્વિત પ્રયાસો મારફત દેશના નાગરિકો, બિઝનેસ અને સરકારને એક સુરક્ષિત અને સ્થિતિસ્થાપક સાઈબર સ્પેસ ઉપલબ્ધ કરાવવા માટે કરવામાં આવી હતી. આ પોલિસીનો ધ્યેય સાઈબર સ્પેસ ઇન્ફોર્મેશન અને માળખાની રક્ષા કરવાનું અને સાઈબર હુમલાઓને નિવારવા અને તેનો જવાબ વાળવો તેમજ તેના કારણે થતા નુકશાનને એકદમ ઘટાડવાની ક્ષમતાનું નિર્માણ કરવાનો હતો.

પોલિસી (નીતિ)માં સ્વીકારવામાં આવેલી કેટલીક રણનીતિઓમાં નીચેની બાબતો સામેલ છે:

- નેશનલ નોડલ એજન્સી, સંગઠનો કે સંસ્થાનોને મેનેજમેન્ટના સિનિયર સભ્યને ચીફ ઇન્ફોર્મેશન સિક્યોરિટી અધિકારી તરીકે નિયુક્ત કરવા માટે તેમજ ઇન્ફોર્મેશન સુરક્ષા નીતિઓ વિકસિત માટે પ્રોત્સાહિત કરવા જેવા પગલાઓ મારફત સુરક્ષિત સાઈબર ઇકોસિસ્ટમની રચના કરવી.
- આઈટી અને સુરક્ષા માટે ખાતરી આપતા માળખા કે રૂપરેખાની રચના કરવી
- મુક્ત માપદંડોને પ્રોત્સાહન આપવું
- નિયત સમયાંતરે સમીક્ષા, આંતરરાષ્ટ્રીય ધારાધોરણોને સુસંગત

રહેવું અને કાનૂની માળખા પ્રત્યે જાગૃતિ ફેલાવવી જેવા, પ્રયાસો સાથે નિયામક માળખાને મજબૂત બનાવવું

- નેશનલ સિસ્ટમ અને પ્રક્રિયા મારફત સુરક્ષા સામેના જોખમો કે પડકારો અને તેનો નિવેડો લાવવા માટેના પ્રયાસો માટે મિકેનિઝમ (તંત્ર)ની રચના કરવી

- તમામ સાઈબર સુરક્ષા પ્રયાસો, ઈમરજન્સી રિસ્પોન્સ (પ્રતિભાવ) અને કાઈસિસ મેનેજમેન્ટના સમન્વય માટે નેશનલ કમ્પ્યુટર ઈમરજન્સી રિસ્પોન્સ ટીમ (સીઈઆરટી-ઈન) નોડલ એજન્સી તરીકે કામ કરે છે.

- વિશ્વસ્તરે પ્રવર્તમાન શ્રેષ્ઠતમ રીતોને અમલમાં મુકીને તેમજ જાહેર ક્ષેત્રના મહત્વપૂર્ણ માળખાનો ઉપયોગ કરીને ઈ-ગવર્નન્સ લાગુ કરવું

- મહત્વપૂર્ણ ઈન્ફોર્મેશન માળખાનું સંરક્ષણ અને તેના સંગ્રહણ અને સ્થાપકતા માટે નેશનલ ક્રિટિકલ ઈન્ફોર્મેશન ઈન્ફાસ્ટ્રક્ચર પ્રોટેક્શન સેન્ટર (એનસીઆઈપીસી) નોડલ એજન્સી તરીકે કામ કરે છે.

- સાઈબર સુરક્ષા ટેકનોલોજીમાં આધુનિકતમ રિસર્ચ એન્ડ ડેવલપમેન્ટને પ્રોત્સાહન આપવું

- ક્ષમતા નિર્માણ માટે શિક્ષણ અને તાલીમ કાર્યક્રમો મારફત માનવ સંસાધનનો વિકાસ

સાઈબર સ્વચ્છતા કેન્દ્ર (બૉટનેટ ક્લિનિંગ એન્ડ માલવેર એનાલિસિસ સેન્ટર):

સાઈબર સુરક્ષાના ભંગ સામે લડવા અને તેવા બનાવોને નિવારવા

માટે ભારત સરકારની એજન્સી કમ્પ્યુટર ઈમરજન્સી રિસ્પોન્સ ટીમ (સીઈઆરટી-ઈન) એ ફેબ્રુઆરી, ૨૦૧૭માં સાઈબર સ્વચ્છતા કેન્દ્ર (બૉટનેટ ક્લિનિંગ એન્ડ માલવેર એનાલિસિસ સેન્ટર)નો પ્રારંભ કર્યો હતો. આ કેન્દ્રને સાઈબર સુરક્ષા માટે નવા ડેસ્કટૉપ અને મોબાઈલ સુરક્ષા સમાધાન માટે ડિઝાઈન કરાયા હતા.

આ કેન્દ્રને સીઈઆરટી-ઈન દ્વારા ઈન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજી એક્ટ, ૨૦૦૦ હેઠળ સંચાલિત કરવામાં આવે છે. ઈલેક્ટ્રોનિક્સ એન્ડ ઈન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજી મંત્રાલયના, ડિજિટલ ઈન્ડિયા પગલાના ભાગરૂપે શરૂ કરાયેલું આ સમાધાન ભારતમાં બૉટનેટ ઈન્ફેક્શનને ઝડપી પાડશે અને તેના વધુ પ્રસારને, તમામ એન્ડ-યૂઝર્સને તેની જાણકારી આપી, તેની સફાઈ સમર્થ બનાવી અને સિસ્ટમની સુરક્ષા કરશે. તે બીઓટીએસ / માલવેરની લાક્ષણિકતાઓ ચકાસવી, માહિતી પૂરી પાડવી અને નાગરિકોને બીઓટીએસ / માલવેરને દૂર કરવા સમર્થ બનાવવા તેમજ નાગરિકોમાં તેમના ડેટા, કમ્પ્યુટર્સ, મોબાઈલ ફોન અને હોમ રાઉટર્સ જેવા ઉપકરણોને સુરક્ષિત કરવા માટે જાગૃતિ ફેલાવવાનું કામ કરે છે.

સાઈબર સ્વચ્છતા કેન્દ્રએ, દેશની નેશનલ સાઈબર સિક્યુરિટી પોલિસીમાં જેની પરિકલ્પના કરવામાં આવી છે, તેમ દેશમાં સુરક્ષિત સાઈબર ઈકોસિસ્ટમ તૈયાર કરવા માટેની દિશામાં ભરાયેલું પગલું છે.

કેન્દ્ર નીચેના સુરક્ષા અને સંરક્ષણાત્મક પગલાઓ ઉપલબ્ધ કરાવે છે:

- યૂએસબી પ્રતિરોધનો પ્રારંભ સરકાર દ્વારા કરાયો હતો, જેનો આશય માનનીય કેન્દ્રીય આઈટી અને ઈલેક્ટ્રોનિક્સ રાજ્ય પ્રધાન રવિશંકર પ્રસાદના જણાવ્યા પ્રમાણે પેન ડ્રાઈવ, એક્સટર્નલ હાર્ડ ડ્રાઈવ્સ અને યૂએસબી સપોર્ટેડ માસ સ્ટોરેજ ડિવાઈસ જેવા રિમૂવેબલ યૂએસબી સ્ટોરેજ મીડિયા ડિવાઈસના માન્ય ન હોય તેવા ઉપયોગને નિયંત્રણમાં લેવાનો છે.

- સંવિદ નામની એક એપ પણ લોન્ચ કરવામાં આવી છે. તે ડેસ્કટોપ આધારિત એપ્લિકેશન છે, જે વિન્ડોસ ઑપરેટિંગ સિસ્ટમને વ્હાઈટલિસ્ટિંગ સમાધાન ઉપલબ્ધ કરાવે છે. તે માત્ર પૂર્વ નિર્ધારિત એક્ઝિક્યુટેબલ ફાઈલ્સના એક્ઝીક્યુશનને મંજૂરી આપે છે અને ડેસ્કટૉપને શંકાસ્પદ એપ્લિકેશનના રનિંગ સામે બચાવે છે.

- એમ-કવચ નામક એક ડિવાઈસ એન્ડ્રોઈડ મોબાઈલ ઉપકરણોની રક્ષા માટે વિકસિત કરાયુ છે, તે અંગત ડેટા અને જાણકારીની ચોરી કરતા માલવેર, વાઈફાઈ અને બ્લૂટૂથ સંસાધનોના દુરઉપયોગ, ખોવાઈ ગયેલા કે ચોરાઈ ગયેલા મોબાઈલ ડિવાઈસ, સ્પામ એસએમએસ, પ્રીમિયમ રેટ એસએમએસ અને અનિચ્છનિય / અવાંછિત ઈનકમિંગ કોલ્સ જેવા મુદ્દાઓ સામે સંરક્ષણ પૂરું પાડે છે.

- બ્રાઉઝર જેએસ ગાર્ડ, એક એવું સાધન છે જે બ્રાઉઝર એક્સટેન્શન તરીકે કામ કરે છે જે હ્યુરિસ્ટિક આધારિત વેબ બ્રાઉઝર થકી થતાં શંકાસ્પદ એયટીએમએલ અને

જાવાસ્ક્રિપ્ટ હુમલાઓને પકડી પાડીને તેની સામે સંરક્ષણ પૂરું પાડે છે. યૂઝર જ્યારે શંકાસ્પદ વેબપેજની વિઝિટ લે છે, ત્યારે તે યૂઝરને તરત જ તેની એલર્ટ આપે છે અને તે વેબપેજના જોખમનો વિગતવાર વિશ્લેષણ રિપોર્ટ પૂરો પાડે છે.

ઈન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજી એક્ટ, ૨૦૦૦, ૨૦૦૮

આઈટી એક્ટ, ૨૦૦૦ એ ભારતમાં સાઈબર ક્રાઈમ અને ઇલેક્ટ્રોનિક કોમર્સના ક્ષેત્રે વ્યવહાર કરતો પ્રાથમિક કાયદો હતો, જેમાં વર્ષ ૨૦૦૮માં પછી સુધારો કરવામાં આવ્યો હતો.

આઈટી એક્ટમાં નીચેની બાબતોને આવરી લેવામાં આવી હતી

- ડિજિટલ અને ઇલેક્ટ્રોનિક સિગ્નેચર (હસ્તાક્ષર)

- ઇલેક્ટ્રોનિક ગર્વનન્સ

- એટ્રિબ્યુશન, એકનોલોજમેન્ટ ડિસ્પેચ ઓફ ઇલેક્ટ્રોનિક રેકોર્ડ્સ

- ઇલેક્ટ્રોનિક્સ રેકોર્ડ્સને સુરક્ષિત બનાવવા અને ડિજિટલ હસ્તાક્ષરને સુરક્ષિત બનાવવા

- સર્ટિફાઈંગ ઓથોરિટીનું નિયમન

- ઇલેક્ટ્રોનિક હસ્તાક્ષર પ્રમાણપત્ર

- ઇલેક્ટ્રોનિક ગુનાઓનું વિવરણ અને તેની સજાનું વિવરણ આઈટી એક્ટમાં વિગતવાર આપેલું છે, ગુનાની યાદી નીચે પ્રમાણે છે:

- કમ્પ્યુટર સોર્સ દસ્તાવેજ સાથે ચેડા કરવા

- કમ્પ્યુટર સિસ્ટમને હેક કરવી

યોજના જાન્યુઆરી - ૨૦૧૮

- ચોરાયેલા કમ્પ્યુટર અથવા કમ્યુનિકેશન ઉપકરણ મેળવવા

- અન્ય વ્યક્તિના પાસવર્ડનો ઉપયોગ કરવો

- કમ્પ્યુટર સ્ત્રોતનો ઉપયોગ કરીને છેતરપિંડી કરવી

- સાઈબર આતંકવાદનું કૃત્ય

- રેકોર્ડ જાળવવામાં નિષ્ફળતા

- આદેશોનું પાલન કરવામાં નિષ્ફળતા / ઈનકાર

- ડેટા ડિક્રિપ્ટ કરવામાં નિષ્ફળતા / ઈનકાર

- સંરક્ષિત સિસ્ટમ એસેસ કરવી અથવા તો તેના સુધી પહોંચ કરવાનો પ્રયાસ કરવો

- ખોટું અર્થઘટન

ઓનલાઈન ફ્રોડ (છેતરપિંડી) અને આઈટી એક્ટ

આઈટી કાયદામાં વિભિન્ન સાઈબર ક્રાઈમ વિશે વિગતવાર જણાવાયું છે અને તેમાં ઓનલાઈન રીતે છેતરપિંડી કરનારા લોકોને થતી સજાની પણ સ્પષ્ટ રીતે માહિતી આપવામાં આવી છે. ફિશિંગ એ ઓનલાઈન રીતે કરાતી સૌથી સામાન્ય બેંકિંગ છેતરપિંડી છે.

ફિશિંગ

ફિશિંગ એ એક પ્રકારનો સોશિયલ એન્જિનિયરિંગ હુમલો છે, જેનો ઉપયોગ મોટાભાગે યૂઝરના લોગઈન ક્રિડેન્શિયલ્સ અને ક્રેડિટ કાર્ડના નંબર સહિતના ડેટાની ચોરી કરવા માટે કરવામાં આવે છે. આ હુમલો ત્યારે થાય

છે, જ્યારે હુમલાખોર વ્યક્તિ એક વિશ્વસનિય એકમ તરીકે પોતાને રજૂ કરીને પીડિતને ઇમેલ કે ઇન્સ્ટન્ટ મેસેજ અથવા ટેક્સ્ટ મેસેજ ખોલવા પ્રેરિત કરીને તેને છેતરે છે.

ઈન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજી એક્ટ, ૨૦૦૦ની નીચેની કલમો ફિશિંગ ફ્રોડ (છેતરપિંડી)ને લાગુ પડે છે.

કલમ ૬૬ - કમ્પ્યુટર સિસ્ટમ હેક કરવી

જો કોઈ વ્યક્તિ નુકશાનના આશયથી અથવા આજ્ઞાતા હોવા છતાં, કે તેના કૃત્યથી જનતાને ખોટી રીતે નુકશાન થઈ શકે છે, અથવા કોઈપણ વ્યક્તિ જે કમ્પ્યુટર સંસાધનમાં રહેલી કોઈપણ પ્રકારની માહિતીનો નાશ કરે અથવા તેને ડીલીટ કરી નાખે અથવા તેમાં ચેડા કરે અથવા તેના મૂલ્યને કે ઉપયોગિતાને ઘટાડે અથવા તેને કોઈપણ પ્રકારે પ્રભાવિત કરે, તો તે હેકિંગ કરે છે.

આ કલમ હેઠળ ત્રણ વર્ષ સુધીની સજા અથવા /અને ૫૦,૦૦૦ રૂપિયા સુધીના દંડની જોગવાઈ છે.

કલમ ૬૬બી- ચોરાયેલા કમ્પ્યુટર અથવા કમ્યુનિકેશન ઉપકરણ ખરીદવા કે મેળવવા

જો કોઈ વ્યક્તિ ચોરાયેલા હોય, અથવા તે ચોરાયેલા માનવાના પૂરતા કારણ હોય તેવા કમ્પ્યુટર રિસોર્સ અથવા કમ્યુનિકેશન ઉપકરણને મેળવે કે પોતાની પાસે રાખે.

આ ગુના હેઠળ દોષીને ત્રણ વર્ષ સુધીની જેલની સજા અથવા / અને

૧,૦૦,૦૦૦ રૂપિયા સુધીના દંડની જોગવાઈ છે.

કલમ ૬૬ સી – અન્ય વ્યક્તિના પાસવર્ડનો ઉપયોગ કરવો

કોઈ વ્યક્તિ જે ગેરકાયદે અને ખોટી રીતે છેતરપિંડી કરતા અન્ય વ્યક્તિના પાસવર્ડ, ડિજિટલ સિગ્નેચર અથવા અન્ય યુનિક આઈડેન્ટિફિકેશનનો ઉપયોગ કરે. આ ગુના બદલ દોષીને ત્રણ વર્ષ સુધીની જેલની સજા અથવા /અને રૂપિયા ૧,૦૦,૦૦૦ સુધીના દંડની જોગવાઈ છે.

કલમ ૬૬ડી – કમ્પ્યુટર સંસાધનનો ઉપયોગ કરીને છેતરપિંડી કરવી

જો કોઈ વ્યક્તિ કમ્પ્યુટર સંસાધન અથવા કમ્પ્યુનિકેશન ડિવાઈસનો ઉપયોગ કરીને અન્ય વ્યક્તિને છેતરે. તે ગુના બદલ દોષી વ્યક્તિને ત્રણ વર્ષ સુધીની જેલની સજા અથવા / અને રૂપિયા ૧,૦૦,૦૦૦ સુધીના દંડની જોગવાઈ છે.

ક્રેડિટ કાર્ડ છેતરપિંડી

ક્રેડિટ કાર્ડ છેતરપિંડીએ એક અન્ય

પ્રકારની ઓનલાઈન બેંકિંગ છેતરપિંડી છે, જ્યાં ગ્રાહકના કાર્ડની વિગતો ઉડાવી લેવામાં આવે છે અને તેનો ઓનલાઈન ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આ પ્રકારની છેતરપિંડીમાં આઈટી એક્ટ અને ભારતીય દંડ સંહિતા, બંને પીડિતને બચાવે છે અને છેતરપિંડી કરનારને સજા અને દંડ થાય તેની ખાતરી આપે છે.

આ પ્રકારની છેતરપિંડીમાં આઈટી એક્ટની નીચેની કલમો લાગુ પડે છે

- કલમ ૬૬ – કમ્પ્યુટર સિસ્ટમને હેક કરવી
- કલમ ૬૬સી – અન્ય વ્યક્તિના પાસવર્ડનો ઉપયોગ કરવો
- કલમ ૬૬ડી – કમ્પ્યુટર સંસાધનનો ઉપયોગ કરીને છેતરપિંડી કરવી

ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૪૨૦ પણ ક્રેડિટ કાર્ડ છેતરપિંડીમાં લાગુ પડે છે, આ કલમ પ્રોપર્ટીની ડિલીવરી સહિત છેતરપિંડી અને અપ્રમાણિકતાને લગતી છે. આ ગુનામાં દોષીને ફટકારી શકાતી મહત્તમ સજા સાત વર્ષ અને આર્થિક દંડ છે.

ગ્રાહકોને આઈટી એક્ટ ૨૦૦૦ /૨૦૦૮ હેઠળ ઉપર પ્રમાણે સંરક્ષણ ઉપલબ્ધ કરાવાયેલું છે, છતાં આરબીઆઈએ દેશની તમામ બેન્કોને સ્પષ્ટ રીતે નિર્દેશ આપ્યા છે કે તેઓ સાઈબર છેતરપિંડી સામે સંરક્ષણની પુનઃબાહેંધરી આપે.

આરબીઆઈના નિર્દેશ

ભારતીય રિઝર્વ બેન્કે ગ્રાહક સંરક્ષણ – અનઓથોરાઈઝ્ડ ઇલેક્ટ્રોનિક બેંકિંગ ટ્રાન્ઝેક્શનમાં ગ્રાહકોની જવાબદેયિતાને મર્યાદિત કરવી, પરિપત્રમાં બેન્કોને ગ્રાહકોના હિતોની સુરક્ષા કરવા માટેના નિર્દેશ આપ્યા છે.

આરબીઆઈએ, બેન્કના ગ્રાહકો સાથે કોઈપણ છેતરપિંડીમાં ગ્રાહકોની શૂન્ય જવાબદેયિતા અને મર્યાદિત જવાબદેયિતા પર ભાર આપ્યો છે, જો ગ્રાહકે તાકીદે તેની જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવી હોય.

જો બેન્કની બેદરકારી હોય અથવા કન્ટ્રીબ્યુટરી ફોંડ હોય, તો છેતરપિંડી યુક્ત ટ્રાન્ઝેક્શનમાં ગ્રાહકની શૂન્ય જવાબદેયિતા રહેશે. સાથે જ જો થર્ડ પાર્ટી દ્વારા, બેન્કની સંલિપતા વિના, થર્ડ પાર્ટી દ્વારા ભંગ કરાયો હોય અને આવા ગેરકાયદે ટ્રાન્ઝેક્શનને લગતી માહિતી મળવાના દિવસથી કામકાજના ત્રણ દિવસમાં બેન્કને તેની સૂચના આપી દેવામાં આવી હોય, તો પણ ગ્રાહકને જવાબદેય નહીં મનાય. એટલું જ નહીં, છેતરપિંડી કરીને પડાવાયેલી રકમ સંબંધિત ગ્રાહકના ખાતામાં ૧૦ દિવસમાં ફરીવાર જમા કરાવી દેવામાં આવશે.

આરબીઆઈએ તમામ બેન્કો

એસએમએસ એલર્ટ મેળવ્યું

નાણાં ગુમાવ્યા?

બેંકને તાત્કાલિક જાણ કરો

માટે, પોતાના ગ્રાહકોની ટેક્સ્ટ મેસેજ એલર્ટ માટે નોંધણી કરવાનું ફરજિયાત કર્યું છે અને સાથે જ ગ્રાહકોને અનઓથોરાઇઝ્ડ ટ્રાન્ઝેક્શનની માહિતી વિશે એલર્ટ મેસેજના જવાબમાં રિપોર્ટ કરવાની મંજૂરી આપી છે. આનાથી ગ્રાહકોને તાત્કાલિક છેતરપિંડીની એલર્ટ મળી જશે.

બેન્કોએ અનઓથોરાઇઝ્ડ ટ્રાન્ઝેક્શનનું રિપોર્ટિંગ તેમની વેબસાઇટ પર કરવાની સુવિધા આપવી જોઈએ જેથી ગ્રાહકની ફરિયાદનું સરળતાથી નિરાકરણ આવી શકે. ગ્રાહકો ફોન બેંકિંગ, એસએમએસ, ઇમેલ, કોલ સોન્ટર અને ઇન્ટરએક્ટિવ વોઇસ રિસ્પોન્સ સિસ્ટમ સહિત કોઈપણ ચેનલની મદદથી છેતરપિંડીની સૂચના આપી શકશે.

જોકે, ગ્રાહકની બેદરકારીને કારણે નુકશાન થયું, હોય, તેવા કેસમાં, જ્યાં

સુધી તેઓ બેન્કને આવા અનઓથોરાઇઝ્ડ ટ્રાન્ઝેક્શનની સૂચના ના આપે ત્યાં સુધી તેમણે જ સમગ્ર નુકશાન વેઠવું પડશે.

જો થર્ડ પાર્ટી દ્વારા નુકશાન થયું હોય, તો તેવા કેસમાં ગ્રાહક જો તેને બેન્ક એલર્ટ મળે, તેના ૪-૭ દિવસની અંદર જ છેતરપિંડીની સૂચના બેન્કને આપવામાં નિષ્ફળ રહે, તો ટ્રાન્ઝેક્શન મૂલ્યની ચૂકવણી માટે ગ્રાહક જવાબદાર રહેશે. જો એલર્ટ મળવાના ૪-૭ દિવસની અંદર જ બેન્કને છેતરપિંડીની સૂચના આપી દેવામાં આવી હોય, તો તેવા કેસમાં ગ્રાહકની મહત્તમ જવાબદેયિતા ૫૦૦૦થી માડી ૨૫,૦૦૦ રૂપિયા સુધીની રહેશે, જે ખાતાના પ્રકાર અને કેડિટ લિમિટ પર આધારિત રહેશે.

ઉપસંહાર

સાઇબર સુરક્ષાને મજબૂત બનાવવા માટે આ તમામ પગલાઓ

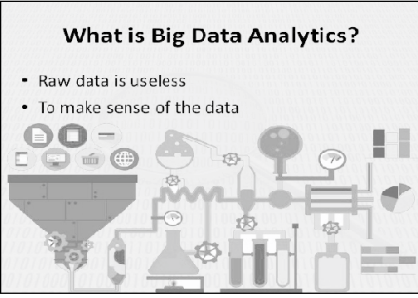
સાથે, આપણો દેશ સંપૂર્ણ સાઇબર સુરક્ષા માળખું ઉપલબ્ધ કરાવી શકશે, જે ડિજિટલ નાણાકીય વ્યવહાર માટે સુરક્ષિત અને ટકાઉ હોય. જોકે, તેને સતત અપગ્રેડ કરાતી રહેવી જોઈએ, કારણ કે નવા ખતરા સામે આવતા રહે છે. સુરક્ષા એ એક યાત્રા છે. જાગૃતિ ખતરા કે જોખમનો સામનો કરવો અને તેનો અંત લાવવામાં સમર્થ બનાવશે.

લેખક ઇન્ડિયન ઓવરસીઝ બેંકના મેનેજિંગ ડિરેક્ટર અને ચીફ એકિઝક્યુટિવ ઓફિસર છે. ટેકનો બેંકર હોવાને કારણે તે ઇન્ડિયન બેંક એસોસિએશન (IBA) અને ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ડેવલપમેન્ટ એન્ડ રિસર્ચ બેંકિંગ (IDRBT)ની ટેકનિકલ અને નાણાકીય સમાવેશ અંગેની વિવિધ સમિતિઓમાં યોગદાન આપી ચૂકેલા છે. તે સ્માર્ટ કાર્ડ અને માઈક્રો એટીએમ સ્ટાન્ડર્ડ કમિટીના મુખ્ય સભ્ય હતા.

E-mail: mdsec@job.in

બેંકિંગ ઉદ્યોગમાં વ્યાપક ડેટા વિશ્લેષણ

ચતુર્ભૂજ બારિક, શ્રીકાંત શર્મા

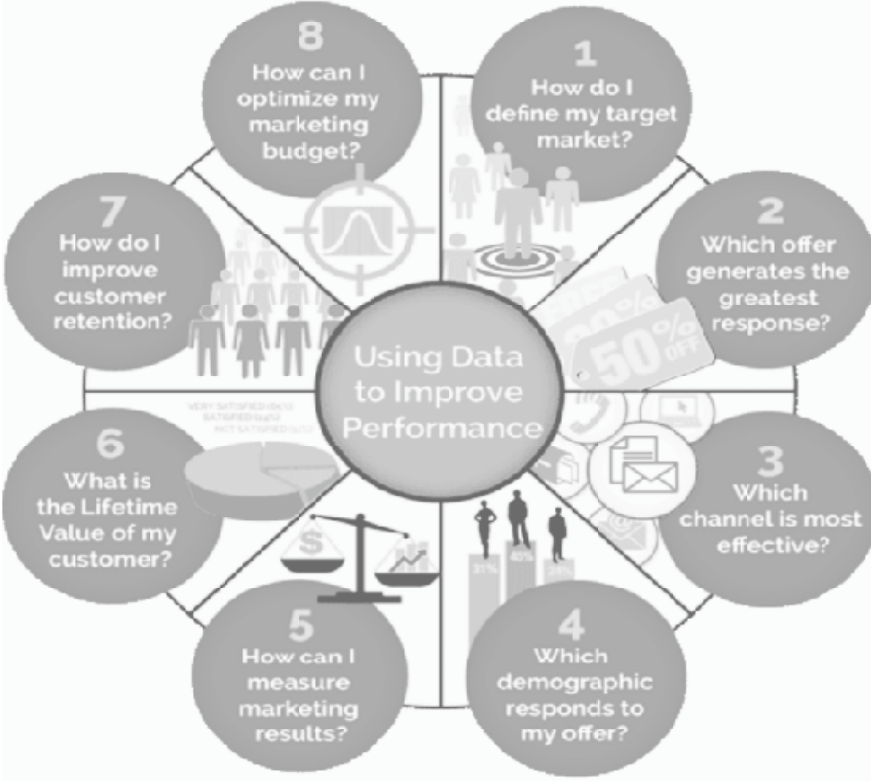
બીગ ડેટાનો ઉપયોગ ગ્રાહકોના વર્તન અને અગ્રતાઓને વધુ સારી રીતે સમજવા માટે થાય છે. કંપનીઓ તેમના ગ્રાહકોનું સંપૂર્ણ ચિત્ર મેળવવા માટે સામાજિક મીડિયા ડેટા, બ્રાઉઝર લોગ્સ તેમજ ટેક્સ્ટ એનાલિટિક્સ અને સેન્સર ડેટા સાથે તેમનો પરંપરાગત ડેટા વિસ્તૃત કરવા આતુર છે. બીગ ડેટા એનાલિટિક્સ મોટા અને વૈવિધ્યસભર ડેટાનું વિશ્લેષણ કરવાની એક પ્રક્રિયા છે, જે ગુપ્ત પેટર્ન્સ, અજાણ્યા સહસંબંધો, બજારના ટ્રેન્ડ્સ, ગ્રાહકોની અગ્રતાઓ અને અન્ય ઉપયોગી માહિતીઓ ઉજાગર કરે છે. આ માહિતીઓના વિશ્લેષણની મદદથી કંપનીઓ વધુ માહિતીસભર વ્યાપારિક નિર્ણયો લેવા માટે સક્ષમ બને છે. વોલમાર્ટ, નેટફ્લિક્સ, માઈક્રોસોફ્ટ, રોયલ બેન્ક ઓફ સ્કોટલેન્ડ યુએસએ ગવર્નમેન્ટ વગેરે જેવી મોટી કંપનીઓ અને સંસ્થાઓ તેમની કામગીરીમાં સુધારો લાવવા માટે બીગ ડેટાનો ઉપયોગ કરે છે.

આ પણ ભૂતકાળ તરફ ૧૯૯૦ના દાયકા પર નજર કરીએ તો તે સમયે

આપણી દૈનિક કેલરી વપરાશની ગણતરી કરવી હોય તો આપણે દૈનિક કેટલું ચાલ્યા તેની નોંધ કરવી પડતી અને ત્યાર બાદ તેને કેલરીમાં રૂપાંતરિત કરવી પડતી હતી. આ રિસર્ચની એક સ્થાપિત પદ્ધતિ હતી. આ જ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો આપણે કોઈપણ બાબતનું વિશ્લેષણ કરવા માટે તેની નિયમિત નોંધ કરવી પડતી હતી અને ત્યાર બાદ યોગ્ય નિષ્કર્ષ પર પહોંચી શકાતું હતું. પરંતુ ૨૦૧૭માં આપણે માત્ર આપણા મોબાઈલ પર એક હેલ્થ એપ્લિકેશન ઈન્સ્ટોલ કરવાની જરૂર પડે છે, જે ખૂબ જ ચોક્કસાઈપૂર્વક આપણી દૈનિક ગતિવિધિઓ રેકોર્ડ કરે છે, તેની મેમરીમાં આ ડેટા સ્ટોર કરે છે અને ત્યાર બાદ વિશ્લેષણ કરીને યોગ્ય નિષ્કર્ષ કાઢે છે. તો આ વર્ષોમાં આની પાછળનું વિજ્ઞાન સમાન જ રહ્યું છે ત્યારે શું બદલાયું છે? આપણે વધુ ડેટા એકત્ર કરવા, તેનો સંગ્રહ કરવા અને વિશ્લેષણ કરવા સક્ષમ બન્યા છીએ. ટેકનિકલ દૃષ્ટિએ આ બાબતને બીગ ડેટા કહેવામાં આવે છે. બે બાબતો એવી છે જે આ બીગ ડેટા ચળવળને ઈંધણ આપી રહી છે. એક એ વાસ્તવિકતા છે કે આપણી પાસે વધુ

ડેટા છે અને બીજી છે આ ડેટાનો સંગ્રહ કરવાની અને તેનું વિશ્લેષણ કરવાની આપણી ક્ષમતામાં સુધારો થયો છે.

બીગ ડેટાનો ઉપયોગ ગ્રાહકોના વર્તન અને અગ્રતાઓને વધુ સારી રીતે સમજવા માટે થાય છે. કંપનીઓ તેમના ગ્રાહકોનું સંપૂર્ણ ચિત્ર મેળવવા માટે સામાજિક મીડિયા ડેટા, બ્રાઉઝર લોગ્સ તેમજ ટેક્સ્ટ એનાલિટિક્સ અને સેન્સર ડેટા સાથે તેમનો પરંપરાગત ડેટા વિસ્તૃત કરવા આતુર છે. બીગ ડેટા એનાલિટિક્સ મોટા અને વૈવિધ્યસભર ડેટાનું વિશ્લેષણ કરવાની એક પ્રક્રિયા છે, જે ગુપ્ત પેટર્ન્સ, અજાણ્યા સહસંબંધો, બજારના ટ્રેન્ડ્સ, ગ્રાહકોની અગ્રતાઓ અને અન્ય ઉપયોગી માહિતીઓ ઉજાગર કરે છે. આ માહિતીઓના વિશ્લેષણની મદદથી કંપનીઓ વધુ માહિતીસભર વ્યાપારિક નિર્ણયો લેવા માટે સક્ષમ બને છે. વોલમાર્ટ, નેટફ્લિક્સ, માઈક્રોસોફ્ટ, રોયલ બેન્ક ઓફ સ્કોટલેન્ડ યુએસએ ગવર્નમેન્ટ વગેરે જેવી મોટી કંપનીઓ અને સંસ્થાઓ તેમની કામગીરીમાં સુધારો લાવવા માટે બીગ ડેટાનો ઉપયોગ કરે છે. તાજેતરમાં જોઈએ તો અમેરિકા અને ભારતની ચૂંટણીઓમાં આંકડાઓ ખરેખર ઘણા જ અસરકારક પૂરવાર થયા છે. અમેરિકામાં અને

ભારતમાં તાજેતરની ચૂંટણીઓએ તેની પહોંચ અને અસરકારકતા સાબિત કરી છે. વ્યવહારમાં બીગ ડેટાનો ઉપયોગ કેવી રીતે થાય છે ?

એવા કેટલાક મોટા ક્ષેત્રો છે, જેમાં હાલમાં વ્યવહારમાં ઉત્કૃષ્ટ લાભ મેળવવા માટે બીગ ડેટાનો ઉપયોગ થાય છે, પરંતુ આ લાભ તે ક્ષેત્રોમાં જ મળે છે. આ ડેટાનો ઉપયોગ કોઈપણ હેતુ માટે કરી શકાય છે. ઉદાહરણરૂપે :

૧. ગ્રાહકોને સમજવા માટે અને તેમને લક્ષ્ય બનાવવા.
૨. વ્યાપારિક પ્રક્રિયાઓને સમજવામાં અને તેનો મહત્તમ અસરકારક ઉપયોગ માટે.
૩. હેલ્થકેર અને જાહેર સ્વાસ્થ્યમાં સુધારા માટે.

૪. વિજ્ઞાન અને સંશોધનમાં સુધારા માટે
૫. શહેરો અને દેશોમાં સુધારા માટે અને તેના મહત્તમ ઉપયોગ માટે.

૬. સલામતી અને કાયદાના અમલ વગેરેમાં સુધારા માટે.

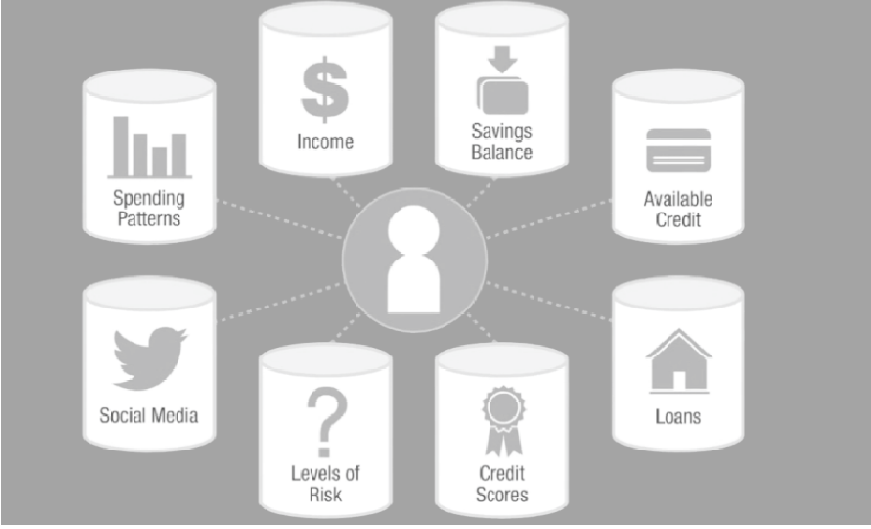
આપણા દૈનિક જીવનમાં કેટલીક અસરો
બીગ ડેટા વિશ્લેષણ આપણી આજુબાજુના આપણા ડિજિટલ જીવન પર અનેક રીતે અસર કરી શકે છે. એક વખત આપણે ઈન્ટરનેટ મારફત વિશ્વ સાથે જોડાઈએ છીએ એટલે આપણે વિવિધ વેબસાઈટ્સની મુલાકાત લઈને, આપણી ટેવો અને આપણી સામાજિક વર્તણૂક અંગે માહિતીઓના એક મોટા સ્ત્રોતનો પ્રસાર કરીએ છીએ. જો આપણે ધ્યાનપૂર્વક જોઈશું તો ખ્યાલ આવશે કે આપણે અમેઝોનમાં ચોક્કસ કિંમતનો ઉલ્લેખ કરતાં કોઈ પ્રોડક્ટ સર્ચ કરી હશે તો આપણા ફેસબૂકમાં અથવા

આપણને ઈમેલમાં તેના સંદર્ભની પરસનલાઈઝ્ડ જાહેરાત મળવા લાગશે. આ બીજું કશું જ નથી, પરંતુ ઈન્ટરનેટ પર તમારી વર્તણૂકને ધ્યાનમાં લઈને એક ગ્રાહક તરીકે તમને લક્ષ્ય બનાવવામાં આવી રહ્યા છે. તો વર્ષ ૨૦૨૦ સુધીમાં ડિજિટલ ક્રાંતિની સાથે આ પૃથ્વી પર પ્રતિ માનવ ૧.૭ એમબી/સેકન્ડ નવો ડેટા પેદા થવાની અપેક્ષા સેવાઈ રહી છે. આ ડેટા માત્ર ફેસબૂક, વ્હોટ્સએપ પરથી જ નથી આવતો, પરંતુ તે ફોન પર જીપીએસ, આપણે જે લાખો ફોટા અપલોડ અને ડાઉનલોડ કરીએ છીએ તેના જેવા અનેક સોન્સર્સમાંથી આવે છે. ભારતીય પરિસ્થિતિમાં આધાર સાથે પ્રત્યેક જોડાણ આ માહિતી ધરાવનારની સંમતિ સાથે ગ્રાહકોને લક્ષ્ય બનાવવાની ચોક્કસાઈ પૂરી પાડે છે.

બેંકિંગ વ્યવહારમાં ભારતીય પરિસ્થિતિ :

કોર બેંકિંગ બેન્ક્સના આગમન પહેલાં ૮૦ના દાયકામાં એજન્સીઓ તેમની શાખાના કર્મચારીઓ અને મેનેજર્સ મારફત તેમના ગ્રાહકોને વ્યક્તિગત રીતે ઓળખતા હતા. તેઓ જાણતા હતા કે તેઓ કોણ હતા અને તેઓ કેવી રીતે તેમના પરિવારમાં હતા અને તેઓ શું કરવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યા છે. કોર બેંકિંગના અમલ અને ત્રીજા પક્ષના ઉત્પાદનો તરફના ઝુકાવ સાથે રીટેલ કારોબાર પર ભાર મુકવામાં આવતાં આપણી પાસે જે આંતરસુઝ હતી તે આપણે ગુમાવી દીધી છે. અગાઉની પરિસ્થિતિમાં આપણે ગ્રાહકોની અપેક્ષાઓ પૂરી કરતા હતા અને હવે આપણે ‘બહારથી ઉત્પાદનો મેળવવા’ પર ધ્યાન કેન્દ્રીત કર્યું છે. પરિવર્તનના આ તબક્કામાં આપણે બેંકિંગના સિદ્ધાંતોના જૂના સારા દિવસો તરફ પાછા ફરવાની જરૂર છે.

Big Data and Analytics in Banking

આ બેંકિંગને ‘આઈડિન્ટિનોમિક્સ’ તરીકે ઓળખી શકાય છે. આ એવી સ્થિતિ છે જ્યાં વ્યક્તિગત જરૂરિયાતોને અગાઉથી ઓળખવાની જરૂર છે અને આપણે ગ્રાહકોને દબાણ કરીને ઉત્પાદનો વળગાડવાના બદલે તેમની જરૂરિયાતો શું છે તે બાબત ધ્યાનમાં રાખીને તે ઉત્પાદનો જ વેચવા જોઈએ. બીગ ડેટા વિશ્લેષણની મદદથી આ કામગીરી પૂરી કરી શકાય છે. મૂળભૂત રીતે અન્ય કોઈપણ ઉદ્યોગની સરખામણીમાં બેન્કો પાસે વધુ ડેટા હોવો જોઈએ, પરંતુ આપણે હજી સુધી તેનો ઉપયોગ કરવાનું શરૂ કર્યું નથી. ગ્રાહકોની મહત્વપૂર્ણ માહિતી સાથે આપણે અન્ય કોઈપણ સંસ્થા કરતાં વધુ સારી રીતે આપણા ઉત્પાદનો વેચી શકીએ છીએ.

હાલમાં આપણે એકાઉન્ટ્સ અને સ્ટાફ એટીટ્યુડના આપણા વારસાના કારણે ડેટા કટોકટીમાંથી પસાર થઈ રહ્યા છીએ, જ્યાં આપણી સિસ્ટમ દ્વારા યોગ્ય ડેટા લેવામાં આવ્યો ન હોવાથી આપણો પ્રવાસ મુશ્કેલ બની શકે છે. તેથી આપણે બીગ ડેટા અભિગમ અપનાવવા માગતા

હોઈએ તો આપણે નીચેની પ્રક્રિયાને અનુસરવાની જરૂર છે.

૧. ડેટા એટલે કે માહિતીનું એકત્રીકરણ,
૨. માહિતીનો સંગ્રહ,
૩. માહિતીનું વિશ્લેષણ.
૪. માહિતીનો ઉપયોગ

યોગ્ય અમલને સમજવા માટે આપણે માહિતીને બે જૂથોમાં વહેંચી નાંખવી જોઈએ. પહેલું જૂથ વર્તમાન ગ્રાહકોનું છે, જેમાં આપણે વિશ્લેષણ કરવાની જરૂર છે અને બીજું જૂથ સંભવિત ગ્રાહકોનું, જેમાં લીડ જનરેશન માટે તેનો ઉપયોગ થઈ શકે છે.

વર્તમાન ગ્રાહકો

માહિતીનો સંગ્રહ : વિવિધ ચેનલ્સ મારફત માહિતીનો સંગ્રહ કરવો જોઈએ, જેમકે:

૧. શાખાઓ,
૨. એપ્સ બેંકિંગ,
૩. ઈન્ટરનેટ બેંકિંગ,
૪. એસએમએસ ઈ-મેલ્સ,

૫. કેડિટ રેટિંગ અને કેડિટ ઈન્ફર્મેશન કંપનીઓ.

૧. શાખાઓ : આપણી સંસ્થાનો સૌથી મહત્વપૂર્ણ લાભ એ છે કે આ ઉપખંડમાં શાખાઓ ફેલાયેલી છે. આપણે માત્ર યોગ્ય વ્યક્તિઓની નિયુક્તિ મારફત માહિતીના એકત્રીકરણની સંસ્કૃતિ ફેલાવવાની છે.

૨. એપ્સ બેંકિંગ અને ઈન્ટરનેટ બેંકિંગ : આ ગ્રાહકોએ આપણી સુવિધા અપનાવી લીધી હોવાથી આપણા માટે આ સૌથી મોટી તક છે. આપણી એપ્સમાં ચોક્કસ ફિચર્સ રજૂ કરીને વ્યાપક સ્તર પર માહિતી એકત્ર કરવાનું કામ કરી શકાય છે. આ ફિચર્સ ગ્રાહકલક્ષી હોવા ખૂબ જ આવશ્યક છે. ટેક્સ કેલ્ક્યુલેટર, નાણાકીય આયોજન, અને ચેક બૂક ચાર્જસમાં વિશેષ છૂટછાટ આપતી હોય તેવી કોઈ મોડલ પ્રોડક્ટ અથવા તેવા અન્ય કોઈ લાભ પૂરા પાડતા હોય તેવા ફિચર્સનો તેમાં સમાવેશ થવો જોઈએ. મૂળભૂત રીતે આપણે ગ્રાહકોનો રસ જગાવે અને તેના બદલામાં તેઓ આવક અને બચતના મહત્વપૂર્ણ ડેટા આપણને પૂરા પાડે તેવા માર્ગો વિચારવાની જરૂર છે.

૩. એસએમએસ અને ઈમેલ્સ : ડેટા પોઈન્ટ સર્જનની એક સામાન્ય પદ્ધતિ એ છે કે બેન્કો ગ્રાહકો જે સેવા મેળવી રહ્યા છે તે અંગેના ફીડબેક માટે તેમને એસએમએસ અથવા વિનંતી મોકલે તે છે. તેની મદદથી બેન્ક ગ્રાહકોની માહિતી એકત્રિત કરી શકે છે.

૪. કેડિટ રેટિંગ એજન્સીસ : આ એજન્સીઓની મદદથી ધિરાણ માટે જરૂરી માહિતી એકત્રિત કરી શકાય છે, જે આપણને તેમના રેટિંગ્સ મુજબ ગ્રાહકોને

પસંદ કરવા તરફ દોરી જઈ શકે છે.

૫. કેડિટ ઈન્ફર્મેશન કંપનીઓ : વર્તમાન ગ્રાહકોની તેમના ભૌગોલિક સ્થળાંતર, સંપર્કોમાં ફેરફાર, કેડિટ કાર્ડ અથવા અન્ય કોઈ જરૂરિયાતોમાં ફેરફાર જેવી માહિતીઓના એકત્રિકરણ માટેનું એક ખૂબ જ સારું મોડેલ છે.

૬. ડેટા સંગ્રહ : બીગ ડેટાના વિશ્લેષણોને અનુસરતી હોય તેવી સંસ્થાઓનો બેન્કો સંપર્ક કરી શકે છે અથવા તેમને અનુસરી શકે છે.

૭. ડેટા વિશ્લેષણ અને ઉપયોગ : બેન્કોના ઉત્પાદનો માટે વિશ્લેષણ ન થઈ શકતું હોય અથવા ઉપયોગમાં ન લઈ શકાતી હોય તેવી માહિતી અર્થહિન છે. બેન્કોએ ડેટા વપરાશના ચોક્કસ પાસાઓ પર ધ્યાન કેન્દ્રીત કરવાની જરૂર છે. આપણે અહીં આગળ આઈડિન્ટિનોમિક્સ અંગે ચર્ચા કરી તેમ તે ડેટા આપણને વધુ સૂક્ષ્મ માહિતી આપી શકે છે.

કેટલાક ઉપયોગો જેના અંગે આપણે વિચારવું જોઈએ :

- આપણા વેપારમાં સૌથી વધુ યોગદાન આપનારાઓની માહિતી મેળવીને બેન્કો ગ્રાહકોને વધુ પ્રોત્સાહનો આપવા માટે કેલેન્ડર્સ, જન્મદિનની શુભેચ્છના કાર્ડ્સ જેવી વ્યક્તિગત ભેટ-સોગાદો પણ મોકલી શકે છે અને આપણી બ્રાન્ડની ભલામણમાં તેમનો સહયોગ માગી શકે છે. ગ્રાહકોને મોકલવામાં આવેલા પત્રમાં રિટર્ન મેઈલમાં તેમની જરૂરિયાતોની યાદીનો પણ સમાવેશ કરી શકાય છે. તેનાથી બેન્કોને માત્ર આઈડિન્ટિનોમિક્સની રૂપરેખા પર કામ કરવામાં મદદ જ નહીં મળે, પરંતુ તેનાથી

વેપાર વધશે અને ગ્રાહકોની ફરિયાદોનો ઉકેલ લાવી શકાશે. ગુસ્સે ભરાયેલા ગ્રાહકોને શાંત કરવાના સૌથી શ્રેષ્ઠ માર્ગોમાંનો એક છે તેમને કોઈપણ કમ્યુનિકેશન દ્વારા તેમનો ગુસ્સો બહાર કાઢવાની મંજૂરી આપવાનો છે.

- કેડિટ રેટિંગ એજન્સીઓ પાસેથી મેળવેલી માહિતી બેન્કોને ઈચ્છિત રેટિંગ ધરાવતા ગ્રાહકોને ઓળખી કાઢવામાં મદદરૂપ થાય છે. મુખ્ય લોન ઉત્પાદનો અથવા અન્ય કોઈ સંલગ્ન ઉત્પાદનો માટે પણ તેમનો સંપર્ક કરી શકાય છે. અન્ય કોઈ બેન્કનો કેશ કેડિટ લેણદાર હાઉસિંગ લોન માટે તપાસ કરતો હોય તેવું પણ બની શકે છે.

- કેડિટ બ્યુરો બેન્કો માટે કામ કરતાં બીગ ડેટા મશીન્સ સમાન છે. ધારો કે આપણે ચોક્કસ કરાર પર પોર્ટફોલિયો ડેટા એક્સ્ટ્રેક્શન માટે આગળ વધતા આપણે ૨૫ લાખથી વધુની આપણી હાઉસિંગ લોનના દેવાદારની માહિતી મેળવવા માગતા હોઈએ તો બેન્કો તે દેવાદારોની ચોક્કસ ધિરાણ વિગતો આપી શકે છે. કેડિટ કાર્ડ, કાર લોન (કાર લોનની મંજૂરીની તારીખ ૫ વર્ષ પહેલાની બતાવતી હોય તો) વગેરે જેવા અલગ અલગ ઉત્પાદનો માટે આ માહિતીનું વધુ વિશ્લેષણ કરી શકીએ છીએ. તેઓ ગ્રાહકો પર નજર રાખી શકે છે અને તેઓ ખરેખર શું ઈચ્છે છે તેનું અનુમાન બાંધી શકે છે, જે આપણને મહત્તમ સફળતા અપાવી શકે છે. ઉપરાંત તે પોર્ટફોલિયોમાં થનારા નાદારીના દર અથવા ખાતાઓના સંભવિત ટેકઓવરની આગાહી કરવામાં મદદ કરી શકે છે.

નવા ગ્રાહકો

આ માટે બેન્કોની વેબસાઈટ આશ્ચર્યજનક કામ કરી શકે છે. આપણે આપણા વેબ પેજ પર ગ્રાહકલક્ષી કેટલીક માહિતી મૂકી શકીએ અને મોટાભાગના કિસ્સામાં બેન્કો આ માહિતીના ઉપયોગ માટે તેમની પાસેથી કેટલીક પાયાની મહત્વની માહિતી મેળવવાનું ફરજિયાત કરી શકે છે. તેઓ ઈનપુટ્સ માટે વિવિધ સંસ્થાઓ સાથે જોડાણ પણ કરી શકે છે. www.fundoodata.com જેવી વેબસાઈટ સામાન્ય ચાર્જ્સ પર મહત્વપૂર્ણ માહિતી પૂરી પાડી શકે છે. આપણા લાભમાં આ માહિતીઓનો ઉપયોગ કરી શકાય છે.

સમાપન

હકીકત એ છે કે આપણે એવા તબક્કા તરફ આગળ વધી રહ્યા છીએ, જ્યાં કેટલાક જ લોકો બેન્કોની શાખાઓની મુલાકાત લેશે, જે આપમી માર્કેટિંગ પદ્ધતિનો અસ્વીકાર કરશે અને નવા યુગની ગતિ ખૂબ જ ઝડપી છે. અને હવે વિકલ્પો તથા વ્યાપક માહિતીઓના વિશ્લેષણ પર ધ્યાન કેન્દ્રીત કરવાનો સમય આવી ગયો છે, જે આપણને મોટા પાયે તકો પૂરી પાડશે. બેન્કો આઈડિન્ટિનોમિક્સનો ઉપયોગ કરીને આપણા ગ્રાહકોની ઓળખ સુધી પહોંચી શકે છે અને તેમની સાથે જોડાઈ શકે છે.

ચતુર્ભૂજા બારિક એક બેન્કર છે.

E-mail : chatupnb@gmail.com

શ્રીકાંત શર્મા સ્કૂલ ઓફ આંતરપ્રિન્ટ્યોર
એન્ડ એકસ્ટેન્શન (SEE), નેશનલ
ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ફોર માર્કેટીંગ, સ્મોલ એન્ડ
મિડીયમ એન્ટરપ્રાઈઝ (ni-msme)માં
એસોસિએટ ફેકલ્ટી છે.

E-mail: shreekant21@gmail.com

મિશન ઈન્દ્રધનુષ : ભારતની જાહેર ક્ષેત્રની બેંકોમાં સુધારણા

ડી.એસ.મલિક

ઉપર દર્શાવેલી બાબતો ઉપરાંત કેન્દ્ર સરકાર જાહેર ક્ષેત્રના ઋણ આપનાર (lenders)ના પુનઃ મૂડીકરણ માટે નજીકના ભવિષ્યમાં ઈન્દ્રધનુષ-૨.૦ નામની એક ધનિષ્ટ યોજના સાથે બહાર આવે તેવી સંભાવના છે. આ યોજનાનો હેતુ એવો રહેશે કે તે પોતાનાં દેવાં ચૂકવી શકવા માટે સક્ષમ બને અને મૂડી પર્યાપ્તતાના બેઝલ III ના વૈશ્વિક ધોરણોનું પાલન કરી શકે. આમ છતાં ઈન્દ્રધનુષ-૨.૦ને એસેટની ગુણવત્તાની સમીક્ષા (AQR) પછી જ આખરી ઓપ આપવામાં આવશે. આ બાબતે આંકડાઓની સમીક્ષા કરવામાં આવશે અને ઈન્દ્રધનુષ-૨.૦ ના ભાગ તરીકે જાહેર ક્ષેત્રની બેંકોના મૂડીકરણનો સુધારેલો કાર્યક્રમ રજૂ કરવામાં આવશે.

સ

રકાર દ્વારા છેલ્લા બે માસમાં, જાહેર ક્ષેત્રની બેંકો (PSBs)માં રૂ.

૨.૧૧ લાખ કરોડ જેટલા વિપુલ પ્રમાણમાં, બે વર્ષના ગાળામાં મૂડી ઉમેરવા (capital infusion) માટેના આયોજન બાબતે જાહેરાત થઈ છે તેના કારણે તથા ઈન્સોલ્વન્સી એન્ડ બેંકરપ્સી કોડમાં કરાયેલા સુધારાને કારણે તથા આ માટે વૈકલ્પિક તંત્ર વ્યવસ્થા ('Alternative Mechanism')ની સ્થાપનાને કારણે તેમજ જાહેર ક્ષેત્રની બેંકોના ઝડપી એકીકરણની જાહેરાતથી છેલ્લા બે માસમાં ફાયનાન્સિયલ સર્વિસ સેક્ટરમાં સળવળાટ વર્તાઈ રહ્યો છે. આમ છતાં આ બાબતોને જાહેર ક્ષેત્રની બેંકિંગ પદ્ધતિને મજબૂત બનાવવાના સરકારના વ્યૂહાત્મક પ્રયાસ તરીકે હાથ ધરવામાં આવેલ છે અને હવે આ યોજના દિવસનો ઉજાસ જોઈ રહી છે. વર્તમાન સરકારે વર્ષ ૨૦૧૪માં સત્તાનાં સૂત્રો સંભાળ્યાં ત્યારથી જાહેર ક્ષેત્રની બેંકોની કામગીરી અંગે ચર્ચાઓ ચાલી રહી હતી, કારણ કે આ બેંકો ભારતના અર્થતંત્રમાં મહત્વની ભૂમિકા બજાવી રહી છે. છેલ્લાં થોડાંક વર્ષોમાં ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર ક્ષેત્રને ભંડોળ પૂરું પાડવામાં આ બેંકોની પ્રભાવક ભૂમિકા

બજાવી રહી છે. આ બેંકોને મંજૂરીઓમાં અને જમીન સંપાદનમાં વિલંબ, નીચી વૈશ્વિક અને સ્થાનિક માગ જેવાં કેટલાંક કારણોના લીધે ઉંડી અસર થઈ છે. આને કારણે નફાકારકતામાં પણ ઘટાડો નોંધાયો હતો. આ પ્રકારના પડકારોને પહોંચી વળવા માટે સરકારે વર્ષ ૨૦૧૫માં, જેને લોકપ્રિય ભાષામાં ઈન્દ્રધનુષ પ્લાન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે તેનો વિકાસ હાથ ધર્યો છે. આ આયોજનની સરકારે તા. ૧૪ ઓગસ્ટ ૨૦૧૫ના રોજ દેશના પાટનગરમાં જાહેર ક્ષેત્રની બેંકોના સુધારા (revamping) અને પુનઃ મૂડીકરણ (re-capitalization) તરીકે જાહેરાત કરી અને તેને વર્ષ ૧૯૭૦માં બેંકોનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવામાં આવ્યું તે પછીના બેંકિંગ ક્ષેત્રના અત્યંત ધનિષ્ટ (comprehensive) સુધારા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

ઈન્દ્રધનુષ યોજનાનાં મહત્વનાં પાસાં

- નિમણૂક: સરકારે નિર્ણય કર્યો છે કે બેંકોમાં ચેરમેન અને મેનેજિંગ ડિરેક્ટરનું પદ અલગ કરવું અને તેને અનુસરીને પડેલી જગાઓ ભરવી. સીઈઓને હવે એમડી અને સીઈઓનું પદ મળશે તેમજ એક અન્ય વ્યક્તિની જાહેર ક્ષેત્રની બેંકના નોન-એક્ઝિક્યુટિવ ચેરમેન તરીકે નિમણૂક કરાશે.

- બેંક બોર્ડ બ્યૂરો (BBB): બીબીબીમાં પ્રસિધ્ધ પ્રોફેશનલ્સ અને અધિકારીઓની નિમણૂક થશે અને તે નિમણૂકો દ્વારા તેમના બદલે હોલ-ટાઈમ રિરેક્ટરને જાહેર ક્ષેત્રની બેંકોના નોન-એકિઝક્યુટિવ ચેરમેન તરીકે મૂકવામાં આવશે. આ લોકો સતત જાહેર ક્ષેત્રની તમામ બેંકોના બોર્ડના સંપર્કમાં રહેશે અને વૃદ્ધિ અને વિકાસ માટે યોગ્ય વ્યૂહરચનાઓ ઘડી કાઢશે.
- મૂડીકરણ: વર્તમાન સ્થિતિમાં જાહેર ક્ષેત્રની બેંકોનું પૂરતું મૂડીકરણ થયેલું છે અને તે બેઝલ III અને રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાના ધોરણોનું પાલન કરે છે. આમ છતાં બેઝલ III ના લઘુત્તમ ધોરણો માટે સલામત બફરની સ્થિતિ જળવાઈ રહે તે

માટે સરકાર તેમનું પૂરતું મૂડીકરણ કરવા માંગે છે. નાણાકીય વર્ષ ૨૦૧૮ સુધી વધારાની મૂડીની જરૂરિયાત અંદાજે રૂ. ૧,૮૦,૦૦૦ કરોડ રહેવાની સંભાવના છે. આ અંદાજ ચાલુ વર્ષના ૧૨ ટકા અને આગામી ૩ વર્ષના ૧૨ થી ૧૫ ટકાના વૃદ્ધિ દરના આધારે, બેંકના કદ અને તેમની વૃદ્ધિની સંભાવના મુજબ નક્કી કરવામાં આવેલ છે. કુલ જરૂરિયાતોમાંથી ભારત સરકાર રૂ. ૭૦ હજાર કરોડની અંદાજપત્રિય

નાણાકીય વર્ષ 2015-16	નાણાકીય વર્ષ 2016-17	નાણાકીય વર્ષ 2017-18	નાણાકીય વર્ષ 2018-19
રૂ. 25,000 કરોડ	રૂ. 25,000 કરોડ	રૂ. 10,000 કરોડ	રૂ. 10,000 કરોડ

ફાળવણીઓને આધારે નીચે દર્શાવેલા આંકડા મુજબ ૪ વર્ષ માટે ફાળવણી કરશે.

(A) જાહેર ક્ષેત્રની બેંકોનો બોજ ઘટાડવા અંગે: વિતેલા દાયકાઓ દરમ્યાન ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર સેક્ટર અને કો-સેક્ટરના પ્રોજેક્ટ્સ જાહેર ક્ષેત્રની બેંકો પાસેથી ભંડોળ મેળવતા રહ્યા છે, પરંતુ કેટલાંક પરિબળોને કારણે આ પ્રોજેક્ટ્સ અટવાઈ પડ્યા છે/ બોજરૂપ બન્યા છે. આ રીતે બેંકો ઉપર નોન-પર્ફોર્મિંગ એસેટ્સનો બોજો વધ્યો છે. આ પ્રકારનો બોજ ઉભો કરતી સમસ્યાઓ અંગે તાજેતરમાં સમીક્ષા કરવામાં આવી હતી, જેમાં ઉર્જા, સ્ટીલ અને માર્ગ ક્ષેત્રોમાં બોજો ઉભી કરતી સમસ્યાઓ અંગે વિચારણા થઈ હતી. ચોક્કસ ક્ષેત્રોના સહયોગીઓ સાથે ચર્ચાઓ કરાઈ હતી. આ બેઠકો પછી જે કેટલાંક પગલાંઓ લેવામાં આવ્યા તે નીચે મુજબ છે:

- પ્રોજેક્ટ મોનિટરિંગ ગ્રુપ (કેબિનેટ સેક્રેટરીએટ) / સંબંધિત મંત્રાલયો લાગુ પડતી એજન્સીઓ સાથે આ બાબતો હાથ ધરીને પડતર મંજૂરીઓ/ પરમિટની કામગીરી ઝડપી બને તે માટે સુવિધા ઉભી કરશે.
- પ્રોજેક્ટના અમલીકરણ/ સંચાલનની કામગીરી બાબતે જે તે મંત્રાલયો/ વિભાગો પડતર બાબતો અંગે નીતિ વિષયક નિર્ણયો લેશે
- કોલસા/ પીએનજી મંત્રાલય આ પ્રોજેક્ટ માટે લાંબા સમય સુધી બળતણ ઉપલબ્ધ

થાય અને એ દ્વારા સમસ્યા હલ થાય તેવા નિર્ણયો લેશે.

● સંબંધિત ડીસ્કોમ્સને વહેલા સુધારાઓ હાથ ધરી શકાય તે માટે સહાયરૂપ બનવામાં આવશે.

● આ પ્રોજેક્ટનો લાભ ગુણોત્તર કથળ્યો હોય તો પ્રમોટર્સને વધારાની મૂડી લાવીને સમસ્યા હલ કરવા માટે કહેવામાં આવશે. જે કિસ્સાઓમાં પ્રમોટર્સ આ જરૂરિયાતો પૂર્ણ કરી શકે તેમ ન હોય ત્યારે બેંકો દ્વારા તેના વિકલ્પે અર્થક્ષમ વિકલ્પો અથવા તો મેનેજમેન્ટનું નિયંત્રણ હસ્તગત કરવા માટે નિર્ણય થશે.

● ડાઉનસ્ટ્રીમ વપરાશકાર ઉદ્યોગને વિપરિત અસર થાય નહીં તે રીતે કેટલી હદે જકાતમાં ફેરફાર થઈ શકે તેની વિચારણા સરકાર દ્વારા કરવામાં આવશે. આ સંબંધે સ્ટીલ ઉપરની આયાત જકાત વધારવાનો નિર્ણય લેવાઈ ચૂક્યો છે.

● જે પણ કિસ્સામાં અર્થક્ષમતા સંભવિત હોય ત્યાં રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાને બેંકો દ્વારા વર્તમાન ધિરાણોના રિસ્ટ્રક્ચરિંગ માટે સહયોગ આપવા વિનંતી કરવામાં આવી છે.

(B) જોખમ નિયંત્રણનાં પગલાંઓ અને નોન-પર્ફોર્મિંગ એસેટસ જાહેર કરવાની પદ્ધતિ મજબૂત કરવી

DRT & SARFASI વ્યવસ્થા તંત્ર દ્વારા વસૂલાતના પ્રયાસો ઉપરાંત નોન-પર્ફોર્મિંગ એસેટસની સમસ્યા હલ કરવા માટે નીચે મુજબના વધારાના પગલાંઓ લેવામાં આવ્યા છે.

● ફાયનાન્સિયલ ડીસ્ટ્રેસ (બોજા)ની

વહેલી જાણ થાય તે માટે તાકીદનાં પગલાં અંગેનો ઠરાવ તથા ધિરાણ લેનાર પાસેથી યોગ્ય વસૂલાત, અર્થતંત્રમાં ડીસ્ટ્રેસ ધરાવતી એસેટસને પુનઃ મજબૂત કરવા માટેનું માળખું ઘડવું. સ્ટ્રેસ ધરાવતી એસેટસ અંગે ઝડપી જાણ થાય તે માટે વિવિધ પગલાં સૂચવવા.

● રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા હવે ધિરાણ લેનારની એક નવી કેટેગરી સાથે બહાર આવી છે. આ કેટેગરીને નોન-કોઓપરેટિવ બોરોઅર્સ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આવા ધિરાણ લેનાર અને સહયોગ નહીં આપનાર લોકો બાબતે આકરી જોગવાઈઓ કરવાની પણ જરૂરિયાત છે.

● એસેટસ રિકન્સ્ટ્રક્શન કંપનીઓ (ARCs): કેન્દ્ર સરકારે ૬ નવી ડેબ્ટ રિકવરી ટ્રિબ્યુનલ (DRT) સ્થાપવાનો નિર્ણય કર્યો છે, જે ચંદીગઢ, બેંગ્લોર, એનાકુલમ, દહેરાદૂન, સિલીગૂડી અને હૈદરાબાદમાં સ્થપાશે અને તેના દ્વારા બેંકિંગ સેક્ટરના ખરાબ ધિરાણોની વસૂલાત માટે ઝડપ દાખવવામાં આવશે.

● સશક્તિકરણ: સરકાર દ્વારા એવો સર્ક્યુલર બહાર પાડવામાં આવ્યો છે કે સરકાર તરફથી કોઈ દખલગિરી રહેશે નહીં અને બેંકોને સંસ્થાના વ્યાપારી હિતનો ખ્યાલ રાખીને સ્વતંત્ર નિર્ણય લેવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવશે.

● જવાબદેહિતા (accountability)નું માળખું

● જાહેરક્ષેત્રની બેંકોના પર્ફોર્મન્સની માપણી માટે મહત્વના પર્ફોર્મન્સ ઈન્ડિકેટર્સ (KPIs)નું નવું માળખું તૈયાર કરવામાં આવશે

● રિપાર્ટમેન્ટ ઓફ ફાયનાન્સિયલ સર્વિસીસ (DFS), નાણાં મંત્રાલય દ્વારા જાહેર ક્ષેત્રની બેંકોને એક સર્ક્યુલ મોકલવામાં આવ્યો છે, જેમાં છેતરપિંડી અંગેના કેસની ફરિયાદ અંગે ચોક્કસ નિર્ધારિત સમયનું કડક પાલન કરીને સીબીઆઈને ફરિયાદ ફાઈલ કરવી તેમજ આવા તમામે તમામ કેસનું લગભગ રોજે રોજ મોનિટરિંગ કરવું.

● તકેદારીની પ્રક્રિયાનું તાર્કિકરણ કરવું, જેથી છેતરપિંડી કરનાર મુખ્ય લોકો સામે તથા સ્ટાફ દ્વારા આચરાતી ગેરરીતિઓ અંગે ઝડપથી પગલાં લઈ શકાય. રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા દ્વારા મે ૨૦૧૫માં આ પ્રક્રિયાનું તાર્કિકીકરણ કરીને લોન બાબતે છેતરપિંડીના કિસ્સાઓમાં કેવી રીતે કામ લેવું તે અંગે માગરિખાઓ બહાર પાડવામાં આવી છે.

વહીવટી સુધારાઓ:

● વહીવટી સુધારાઓ અંગેની પ્રક્રિયા જ્ઞાન સંગમ નામની જાહેર ક્ષેત્રની બેંકો અને નાણાં સંસ્થાઓની પૂનામાં વર્ષ ૨૦૧૫માં યોજાયેલી કોન્કલેવથી શરૂઆત કરવામાં આવી હતી. આ સમારંભમાં રિઝર્વ બેંકના ગવર્નર અને જાહેર ક્ષેત્રની તમામ બેંકો અને નાણાકીય સંસ્થાઓના ચેરમેન અને મેનેજિંગ ડિરેક્ટર સહિત તમામ લાભાર્થીઓ હાજર રહ્યા હતા. પ્રધાનમંત્રી શ્રી નરેન્દ્ર મોદી, નાણાં મંત્રી શ્રી અરૂણ જેટલી અને રાજ્યકક્ષાના નાણાં પ્રધાન શ્રી જયંત સિંહાએ સમારંભમા સામેલ થનાર સહયોગીઓને સંબોધન કર્યું હતું અને બેંકોના વ્યાપારી સંચાલનમાં રોજબરોજની કામગીરીમાં સરકાર દ્વારા

કોઈ દખલ કરવામાં આવશે નહીં તેવું જણાવીને તેમની સમસ્યાઓ સમજવા અને હલ કરવા માટે સક્રિય પરામર્શ કર્યો હતો. પ્રધાનમંત્રીએ નાણાકીય સ્વાયત્તા અને સરકાર તરફથી દખલગિરી મુક્ત વાતાવરણ સહિતના સુધારાઓ હાથ ધરવાની ખાત્રી આપી હતી. બેંકિંગ સિસ્ટમમાં સુધારા માટે સરકારનો એકંદર દ્રષ્ટિકોણ સમજાવ્યો હતો. આમ છતાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે આ બાબત જવાબદેહિતા માટે હાથ ધરાઈ છે અને તેમની પાસેથી શું અપેક્ષા છે તે પણ સમજાવવામાં આવ્યું હતું. જ્ઞાન સંગમમાં જે ભલામણો કરવામાં આવી હતી તેમાં રિસ્ક મેનેજમેન્ટની પ્રણાલી મજબૂત કરવા સહિતની ભલામણો કરવામાં આવી હતી. આ ઉપરાંત એચઆર મેનેજમેન્ટ પ્રણાલીઓ સુધારવા અને અવરોધો નિવારવાનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો, જેથી બેંકો એકબીજાને માહિતી આપે અને કોમન સ્ત્રોતો માટે સાથે મળીને કામ કરે. આ ઉપરાંત બેંકોના બોર્ડના સશક્તિકરણ માટે વિવિધ પગલાં લેવાની વાત પણ કરવામાં આવી હતી.

● ઈન્સોલ્વન્સી એન્ડ બેંકરપ્સી કોડ

ધ ઈન્સોલ્વન્સી એન્ડ બેંકરપ્સી કોડ ૨૦૧૬ (કોડ)ની રચના તા.૨૮ મે, ૨૦૧૬ના રોજ કરવામાં આવી હતી, જેનો ઉદ્દેશ કંપનીઓની નાદારી અને મર્યાદિત જવાબદારી ધરાવતી (ભાગીદારી તથા આવી અન્ય સંસ્થાઓ) સામે તેમજ અમર્યાદિત જવાબદારી ધરાવતી ભાગીદારીઓ અને વ્યક્તિઓ સામેના કાયદાને એક જ કાયદાના ઘડતર

દ્વારા મજબૂત કરવાનું છે. ઈરાદાપૂર્વક નાદારી નોંધાવનાર સામે પગલાં લેવા માટે તાજેતરમાં કાયદામાં સુધારા કરવામાં આવ્યા છે, જેથી આવા નાદાર લોકોને પોતાની જંગી નોન-પરફોર્મિંગ એસેટમાં ઉમેરો કરીને બોજારૂપ એસેટમાં વધારો કરવાનું પ્રોત્સાહન મળે નહીં.

● જાહેર ક્ષેત્રની બેંકોનું પુનઃ મૂડીકરણ -

ધિરાણમાં વૃદ્ધિને પ્રોત્સાહન પ્રાપ્ત થાય અને રોજગાર નિર્માણ થાય તે હેતુથી સરકાર જાહેર ક્ષેત્રની બેંકોનું પુનઃ મૂડીકરણ કરી રહી છે. આ પગલા દ્વારા આ વર્ષે મહત્તમ ફાળવણી કરીને મૂડીને ગતિશીલ બનાવવામાં આવશે તથા રૂ. ૧૮૧૩૮ કરોડની અંદાજપત્રીય ફાળવણી, ૧,૩૫,૦૦૦ કરોડના બોન્ડના પુનઃ મૂડીકરણ તથા બેંકો દ્વારા બજારમાંથી ભંડોળ ઉભું કરીને તથા સરકારની શેરમૂડી ઓછી કરીને (આ દ્વારા રૂ. ૫૮,૦૦૦ કરોડ ઉભા કરવાનો અંદાજ છે.) આગામી બે વર્ષમાં રૂ. ૨,૧૧,૦૦૦ કરોડ જેટલી રકમ ઉમેરવામાં આવશે.

● બેંકોને મજબૂત કરવા અંગે -

છેલ્લા થોડાક વર્ષથી બેંકોને મજબૂત બનાવવાની કામગીરી રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાના એજન્ડા ઉપર હોવા છતાં ૬ એસોસિએટ બેંકો તથા ભારતીય મહિલા બેંકના સ્ટેટ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા સાથેના મર્જર સિવાય કોઈ નોંધપાત્ર મર્જર થઈ શક્યું નથી. મર્જર પાસ કરીને સ્ટેટ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાની એસોસિએટ બેંકો પૂરતાં

મર્યાદિત રહ્યાં છે અને ખાનગી ક્ષેત્રમાં પણ જૂજ મર્જર થઈ શક્યાં છે. રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાના ગવર્નર ડો. ઉર્જિત પટેલ જણાવે છે કે જો જાહેર ક્ષેત્રની કેટલીક બેંકોનું એકીકરણ કરીને મજબૂત બનાવવામાં આવે તો થોડી જ પણ તંદુરસ્ત સંસ્થાઓનો ઉદભવ થશે. આ કારણે બોજ ધરાવતી એસેટસની સમસ્યાઓ હલ કરવામાં સુગમતા રહેશે.

દરમ્યાનમાં કેન્દ્ર સરકારે જાહેર ક્ષેત્રની બેંકોના એકીકરણ (consolidation) માટે કેન્દ્રના નાણાં કોર્પોરેટ બાબતો મંત્રી શ્રી અરૂણ જેટલીના અધ્યક્ષ પદે એક વૈકલ્પિક તંત્ર વ્યવસ્થાની રચના કરી છે. વૈકલ્પિક તંત્ર વ્યવસ્થાની રચના નીચે મુજબ રહેશે :

અધ્યક્ષ : નાણાં કોર્પોરેટ બાબતો મંત્રી શ્રી અરૂણ જેટલી

સભ્ય : રેલવે અને કોલસા મંત્રી શ્રી પિયુષ ગોયલ

સભ્ય : સંરક્ષણમંત્રી શ્રીમતી નિર્મલા સિતારામન

બેંકો તરફથી જોડાણ (amalgamation) ની યોજના ઘડી કાઢવા માટે સૈધ્ધાંતિક મંજૂરીઓ મળેલી છે, જેને ઉપર દર્શાવેલ વૈકલ્પિક તંત્ર વ્યવસ્થા સમક્ષ મૂકવામાં આવશે. વૈકલ્પિક તંત્ર વ્યવસ્થા મંજૂર કરાયેલ દરખાસ્તો અંગેનો અહેવાલ કેબિનેટને દર ૩ મહિને મોકલી આપવામાં આવશે. વૈકલ્પિક તંત્ર વ્યવસ્થા દ્વારા બેંકોને જોડાણ (amalgamation) ની દરખાસ્તો તપાસી જવા કહેવાશે. સૈધ્ધાંતિક મંજૂરી આપતાં પહેલાં રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા તરફથી અભિપ્રાય (in-

ભારત સરકાર

જાહેર ક્ષેત્રની બેંકોના મર્જર ઉપર ધ્યાન આપવા નાણાંમંત્રીના નેતૃત્વ હેઠળ પેનલ
જાહેર ક્ષેત્રની બેંકોના મજબૂતીકરણ (એકીકરણ) માટે ઝડપી વૈકલ્પિક તંત્ર વ્યવસ્થા

સરકારે નાણાં મંત્રી શ્રી અરૂણ જેટલીની આગેવાની હેઠળ દેશની
સરકાર દ્વારા સંચાલિત ૨૧ બેંકોના મર્જર ઉપર ધ્યાન આપવા માટે
મંત્રીઓની પેનલની રચના કરી છે.

સરકાર દ્વારા બેંકોના પુનઃ મૂડીકરણ માટે રૂ. ૨.૧૧ લાખ કરોડના આયોજનની જાહેરાત
કરાઈ તેના એક સમાહ કરતાં ઓછા સમયમાં આ જાહેરાત કરવામાં આવી છે.

પેનલના સભ્યો: • રેલવે અને કોલસા પ્રધાન પિયુષ ગોયલ • સંરક્ષણ પ્રધાન નિર્મલા સિતારામન

એકીકરણની કામગીરી

- એક જ ક્ષેત્રમાં બહુવિધ સ્ત્રોતોના વપરાવાની સ્થિતિ રોકી શકાશે અને
- આ પગલાથી બોજા રૂપ એસેટ્સ સહિત તેમના કેડિટ પોર્ટફોલિયો સાથે કમ પાર પાડવાની કામગીરીમાં સહાય થશે
- બેંકોની આઘાત સહન કરી શકવાની ક્ષમતા મજબૂત થશે
- આ આયોજનની સાથે સાથે નબળી બેંકોની મૂડીમાં ઉમેરો કરવાની કામગીરીને વેગ મળશે.

put) મેળવવામાં આવશે. તંત્ર વ્યવસ્થા દ્વારા જોડાણ (amalgamation) ની સમીક્ષા માટે પોતાની પ્રક્રિયા ઘડી કાઢશે. અને તેને નેશનાલાઈઝેશન એક્ટ, બેંકિંગ કંપનીઝ (એક્ટિવિઝેશન એન્ડ ટ્રાન્સફર ઓફ અંડરટેકીંગ) એક્ટ્સ ૧૯૭૦ અને ૧૯૮૦નું એકંદર ઉદ્દેશોનું માર્ગદર્શન મળી રહેશે.

જે આખરી યોજના ઘડી કાઢવામાં આવશે તેને કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા મંજૂર કરવામાં આવશે અને સંસદનાં બંને ગૃહો સમક્ષ મૂકવામાં આવશે. વૈકલ્પિક તંત્ર વ્યવસ્થાને આ હેતુ માટે ફાયનાન્સિયલ

સર્વિસીસ વિભાગને સેવાઓ પ્રાપ્ત થશે.

ઉપર દર્શાવેલી બાબતો ઉપરાંત કેન્દ્ર સરકાર જાહેર ક્ષેત્રના ઋણ આપનાર (lenders)ના પુનઃ મૂડીકરણ માટે નજીકના ભવિષ્યમાં ઈન્દ્રધનુષ-૨.૦ નામની એક ધનિષ્ટ યોજના સાથે બહાર આવે તેવી સંભાવના છે. આ યોજનાનો હેતુ એવો રહેશે કે તે પોતાનાં દેવાં ચૂકવી શકવા માટે સક્ષમ બને અને મૂડી પર્યાપ્તતાના બેઝલ III ના વૈશ્વિક ધોરણોનું પાલન કરી શકે. આમ છતાં ઈન્દ્રધનુષ-૨.૦ને એસેટની ગુણવત્તાની સમીક્ષા (AQR)પછી જ આખરી ઓપ

આપવામાં આવશે. આ બાબતે આંકડાઓની સમીક્ષા કરવામાં આવશે અને ઈન્દ્રધનુષ-૨.૦ ના ભાગ તરીકે જાહેર ક્ષેત્રની બેંકોના મૂડીકરણનો સુધારેલો કાર્યક્રમ રજૂ કરવામાં આવશે.

લેખક માહિતી અને પ્રસારણ મંત્રાલય ના પ્રેસ ઈન્ફોર્મેશન બ્યુરોમાં ડિરેક્ટર છે. નાણાં મંત્રાલય, કોર્પોરેટ બાબતો અને કોમ્પીટીશન કમિશન ઓફ ઈન્ડિયામાં મિડિયા રિલેશન્સ અને કોમ્યુનિકેશનની કામગીરી સંભાળે છે.

E-mail: dprfinance@gmail.com

ભારતની વિશેષ (સ્પેશ્યાલાઈઝડ) કામગીરી કરતી બેંકો

કો ઈ પણ દેશની નાણાકીય સંસ્થાઓ દેશની નાણાકીય પ્રણાલી (system) માટે એક મહત્વનું ક્ષેત્ર છે. કારણ કે તે અર્થતંત્રનાં વિવિધ ક્ષેત્રોને મધ્યમથી માંડીને લાંબા ગાળાનું ધિરાણ પૂરું પાડે છે. ભારતમાં આવી સંસ્થાઓની સ્થાપના ગ્રામ્ય, હાઉસિંગ, નાના ઉદ્યોગો, આયાત અને નિકાસ જેવા ચોક્કસ ક્ષેત્રોની વધતી જતી માગને સંતોષવા માટે કરવામાં આવી છે. આ સંસ્થાઓ આ ક્ષેત્રોને ધિરાણો પૂરાં પાડવામાં મહત્વની ભૂમિકા નિભાવી રહી છે.

ભારતમાં ચાર મોખરાની સ્પેશ્યાલાઈઝડ બેંકો અથવા નાણાં સંસ્થાઓ છે. એ છે, એક્સપોર્ટ-ઈમ્પોર્ટ

બેંક ઓફ ઈન્ડિયા (એકિઝમ બેંક), નેશનલ બેંક ફોર એગ્રીકલ્ચર એન્ડ રૂરલ ડેવલપમેન્ટ (નાબાર્ડ), નેશનલ હાઉસિંગ બેંક અને સ્મોલ ઈન્ડસ્ટ્રીઝ ડેવલપમેન્ટ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા (સીડબી)

એક્સપોર્ટ-ઈમ્પોર્ટ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા (એકિઝમ બેંક)

એક્સપોર્ટ-ઈમ્પોર્ટ બેંક ભારતની સ્પેશ્યાલાઈઝડ નાણાં સંસ્થાઓમાં ઉચ્ચ સ્થાન ધરાવે છે. આ બેંકની સ્થાપના એક્સપોર્ટ-ઈમ્પોર્ટ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા એક્ટ ૧૯૮૧ હેઠળ નિકાસ ધિરાણ પૂરું પાડનાર સંસ્થા તરીકે કરવામાં આવી હતી. જે વિશ્વની એક્સપોર્ટ ક્રેડિટ એજન્સીઓનું પ્રતિબિંબ પૂરું પાડે છે. એકિઝમ બેંકે પોતાની કામગીરી વર્ષ

૧૯૮૨માં શરૂ કરી હતી. તે વિવિધ પ્રકારની પ્રોડક્ટ્સ અને સર્વિસીસ દ્વારા ઉદ્યોગો તથા નાના અને મધ્યમ કદનાં એકમોના ગ્રોથ એન્જન તરીકે કામ કરે છે. આ સર્વિસીસમાં ટેકનોલોજીની આયાત અને એક્સપોર્ટ પ્રોડક્ટ ડેવલપમેન્ટ, નિકાસલક્ષી ઉત્પાદન, નિકાસ માર્કેટિંગ, પ્રિ-શિપમેન્ટ અને પોસ્ટ શિપમેન્ટ ઓવરસીઝ ઈન્વેસ્ટમેન્ટ, વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. તે વિવિધ નાણાકીય સંસ્થાઓ સાથે કડી બનીને આયાતકારો અને નિકાસકારોને નાણાકીય સહાય પૂરી પાડે છે અને ભારતીય નાણાં બજારના એકંદર વિકાસમાં સહાયક બને છે. જે કેટેગરીમાં મુદતી ધિરાણો આપવામાં આવે છે, તેમાં આધુનિકીકરણ,

ઈકિવપમેન્ટસની ખરીદી, અને હસ્તાંતરણોનો સમાવેશ થાય છે. નિકાસકારો માટે બેંક ગોદામો માટે ધિરાણ, એક્સપોર્ટ લાઈન ઓફ ક્રેડિટ સુવિધા પૂરી પાડે છે. આ બેંક દ્વારા ભંડોળ પૂરું પાડવામાં આવતું હોય તેવી યોજનાઓમાં લાંબાગાળાની કાર્યકારી મૂડી, કેશ-ફ્લો ફાયનાન્સિંગ, અને લેટર ઓફ ક્રેડિટ લિમિટ્સ, ગેરંટી લિમિટ્સ, જેવી નોન-ફંડ કેપિટલ સ્કીમ્સનો સમાવેશ થાય છે. ફિલ્મ ઉદ્યોગ માટે બેંકે ફિલ્મ પ્રોડક્શન માટે કેશ ફ્લો ફાયનાન્સિંગ, , વિદેશનાં બજારોમાં ફિલ્મ પ્રદર્શિત કરવા સામે ભંડોળની ગોઠવણ કરવામાં આવે છે. બેંક હ્યુમન રિસોર્સ મેનેજમેન્ટ, સંશોધન અને આયોજન તથા આંતરિક ઓડીટ વગેરે માટે સ્પેશ્યાલાઈઝડ સર્વિસીસ ઓફર કરે છે. ધ એક્સપોર્ટ-ઈમ્પોર્ટ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા દ્વારા ભારતભરમાં અને વિદેશમાં ઓફિસો ખોલવામાં આવી છે. તેની હેડ ઓફિસ મુંબઈ ખાતે આવેલી છે. નેશનલ બેંક ફોર એગ્રીકલ્ચર એન્ડ રૂરલ ડેવલપમેન્ટ (નાબાર્ડ)

ભારત સરકાર માટે શરૂઆતથી જ ગ્રામ્ય અર્થતંત્રને વેગ આપવા માટે યોજના જાન્યુઆરી - ૨૦૧૮

સંસ્થાકીય ધિરાણનું મહત્વ ખૂબ જ સ્પષ્ટ હતું. આથી ભારત સરકારના આગ્રહને કારણે રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાએ ખેતી અને ગ્રામ વિકાસને માટે સંસ્થાકીય ધિરાણ વ્યવસ્થાની સમીક્ષા માટે સમિતીની રચના કરી (CRAFICARD- Committee to Review the Arrangement) આ સમિતીની રચના તા. ૩૦ માર્ચ, ૧૯૭૯ના રોજ કરવામાં આવી હતી. સમિતિના અહેવાલમાં અવિભક્ત (undivided) ધ્યાન, પ્રબળ દિશા નિર્દેશ અને ધિરાણને લગતી સમસ્યાઓ ઉપર સચોટપણે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવા માટે નવી સંસ્થાકીય વ્યવસ્થા ઉભી કરવા માટે ભલામણ કરવામાં આવી. સમિતિએ એક અનોખી વિકાસ કાર્યક્રમ માટે ધિરાણ કરતી સંસ્થા સ્થાપવાની ભલામણ કરવામાં આવી જેનાથી મહત્વાકાંક્ષાઓ સંતોષાય. ત્યાર બાદ નેશનલ બેંક ફોર એગ્રીકલ્ચર એન્ડ રૂરલ ડેવલપમેન્ટ (નાબાર્ડ) ને ૧૯૮૧ના કાયદા ૬૧ દ્વારા સંસદની મંજૂરી આપવામાં આવી અને તે સમયની રિઝર્વ બેંક અને એગ્રીકલ્ચરલ રિફાઇનાન્સ એન્ડ ડેવલપમેન્ટ કોર્પોરેશન (ARCD) ની ધિરાણની કામગીરી તબદીલ કરીને નાબાર્ડ જૂલાઈ

૧૯૮૨માં રૂ. ૧૦૦ કરોડની પ્રારંભિક મૂડીથી અસ્તિત્વમાં આવ્યું તા. ૩૧ માર્ચ ૨૦૧૬ના રોજ તેની પેઈડ-અપ કેપિટલ રૂ. ૫૦૦ કરોડ હતી. ભારત સરકાર અને રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા દ્વારા શેરમૂડીના માળખામાં સુધારાને પગલે ભારત સરકાર હાલમાં તેમાં રૂ. ૪૯૮૦ કરોડનો હિસ્સો (૯૯.૬૦ ટકા) ધરાવે છે. જ્યારે રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાનો હિસ્સો રૂ. ૨૦ કરોડ (૦.૪૦ ટકા) છે.

નેશનલ હાઉસિંગ બેંક

નેશનલ હાઉસિંગ બેંક એક્ટ ૧૯૮૭ના કાયદાની માર્ગરેખાઓ હેઠળ નેશનલ હાઉસિંગ બેંક (NHB)ની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. આવાસ ધિરાણ સંસ્થાઓને નાણાકીય તથા અન્ય જરૂરી સહાય પૂરી પાડીને હાઉસિંગ ફાયનાન્સની ગતિને વેગ આપવા માટે કરવામાં આવી છે. આ બેંક દ્વારા ડેવલપમેન્ટ એન્ડ રિસ્ક મેનેજમેન્ટ, પ્રોજેક્ટ ફાયનાન્સ, રિફાઇનાન્સિંગ ઓપરેશન્સ, રિસોર્સ મોબીલાઈઝેશન અને મેનેજમેન્ટ વગેરેની કામગીરી માટે સ્પેશ્યાલાઈઝડ ડિવિઝન સ્થાપવામાં આવ્યા છે. નેશનલ હાઉસિંગ બેંક એ

રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાની સંપૂર્ણ માલિકીની કંપની છે અને રિઝર્વ બેંકે સમગ્ર પેઈડ-અપ કેપિટલનું યોગદાન આપ્યું છે. નેશનલ હાઉસિંગ બેંકની જનરલ દેખરેખ, દિશા નિર્દેશ અને મેનેજમેન્ટની બાબતો તથા નેશનલ હાઉસિંગ બેંકની કામગીરી કાયદા હેઠળ બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર્સ દ્વારા કરવામાં આવે છે.

સ્મોલ ઈન્ડસ્ટ્રીઝ ડેવલપમેન્ટ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા (સીડબી)

સ્મોલ ઈન્ડસ્ટ્રીઝ ડેવલપમેન્ટ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા (સીડબી) ની સ્થાપના તા.૨ એપ્રિલ, ૧૯૯૦ના દિવસે ભારતની સંસદના કાયદા હેઠળ કરવામાં આવી છે, જે માઈક્રો, સ્મોલ અને મિડિયમ એન્ટરપ્રાઈઝ (MSME)ને પ્રોત્સાહન,

ધિરાણ અને વિકાસ તથા સમાન પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ સાથે સંકળાયેલી સંસ્થાઓ સાથે સંકલનની કામગીરી કરે છે. સીડબીના બિઝનેસ ક્ષેત્રોમાં માઈક્રો, નાના અને મધ્યમ કદના એન્ટરપ્રાઈઝ (MSMEs) નો સમાવેશ થાય છે, જે ઉત્પાદન, રોજગારી અને નિકાસો બાબતે દેશના અર્થતંત્રમાં નોંધપાત્ર પ્રદાન કરે છે. MSME એ દેશના અર્થતંત્રનો સ્થંભ છે, કારણ કે તે અંદાજે ૫.૧ કરોડ એકમો દ્વારા ભારતના અર્થતંત્રની વૃદ્ધિમાં મોટું યોગદાન આપે છે અને ૧૧.૭ કરોડ લોકો માટે રોજગારીનું નિર્માણ કરે છે તથા ૬,૦૦૦ થી વધુ પ્રોડક્ટ્સનું ઉત્પાદન કરીને મેન્યુફેક્ચરિંગમાં ૪૫ ટકાનો હિસ્સો તથા નિકાસમાં ૪૦ ટકાનો હિસ્સો

તેમજ જીડીપીમાં મૂલ્યની દ્રષ્ટિએ ૩૭ ટકા હિસ્સો ધરાવે છે.

સીડબીની બિઝનેસ વ્યૂહરચનામાં માઈક્રો, લઘુ અને મધ્યમ કદના એકમોની નાણાકીય અને બિન નાણાકીય સમસ્યાઓ હલ કરવાનો છે. MSME ને (A) આડકતર ધિરાણ/ બેંકોને રિફાઇનાન્સ / આગળના ધિરાણ માટે નાણાકીય સંસ્થાઓને સહાય અને (B) રિસ્ક કેપિટલ, સસ્ટેનેબલ ફાયનાન્સ, રિસિવેબલ ફાયનાન્સિંગ, સર્વિસ સેક્ટર ફાયનાન્સિંગ વગેરે જેવા મહત્વના ક્ષેત્રોમાં સીધુ ફાયનાન્સ કરે છે. MSME સેક્ટરને પ્રોત્સાહન અને વિકાસ માટે સીડબી દ્વારા ‘કેડિટ પ્લસ’ અભિગમ અપનાવવામાં આવ્યો છે, જે હેઠળ સીડબી એન્ટરપ્રાઈઝ ડેવલપમેન્ટ, કૌશલ્યના અપગ્રેડેશન, માર્કેટિંગ સપોર્ટ, ક્લસ્ટર ડેવલપમેન્ટ, ટેકનોલોજીનું આધુનિકીકરણ વગેરે માટે MSME સેક્ટરને તેના પ્રોત્સાહક અને વિકાસલક્ષી સહયોગ દ્વારા સહાય પૂરી પાડે છે. પ્રોડક્ટ્સ અને ડેવલપમેન્ટના આ સહયોગને કારણે MSME સેક્ટરના ૨.૩ લાખ લોકોને લાભ થયો છે અને ૧.૫ લાખથી વધુ રોજગારીનું નિર્માણ થયું છે તથા ૮૦,૦૦૦ થી વધુ એકમો સ્થાપવામાં સહાય થઈ છે, જેમાંના મોટાભાગના ગ્રામ્ય વિસ્તારના એકમો છે.

**આગામી
આકર્ષણ**

જાહેર ફરિયાદ નિવારણ

Public Grievances Redressal

૪૮મો ઇન્ટરનેશનલ ફિલ્મ ફેસ્ટીવલ ઓફ ઇન્ડિયા

૪૮મો ઇન્ટરનેશનલ ફિલ્મ ફેસ્ટીવલ ઓફ ઇન્ડિયા- IFFI ની ઉજવણી એક ભવ્ય સિનેમેટીક ઇવેન્ટ તરીકે તા.૨૦ થી ૩૦ નવેમ્બર દરમિયાન કરવામાં આવી અને તેમાં ભારત અને દુનિયાભરમાંથી ઉત્તમ ફિલ્મો દર્શાવવામાં આવી. ફિલ્મ ફેસ્ટીવલના ઉદ્ઘાટન સમારંભને સંબોધન કરતાં કાપડ અને માહિતી તથા કાપડ અને માહિતી તથા પ્રસારણ મંત્રી શ્રીમતિ સ્મૃતિ ઝૂબીન ઈરાનીએ જણાવ્યું કે ભારત એ ઉત્સવો, ઉજવણીઓ, ઉત્સાહી યુવાનો અને વાતાવરણનો દેશ છે, જ્યાં ૧૬૦૦થી વધુ બોલીઓમાં વાતાવરણ કહેવામાં આવે છે. તેમણે જણાવ્યું કે આ મહોત્સવ ફિલ્મ ચાહકોને ભારતિય ફિલ્મ ઉદ્યોગના સૌથી મોટા અને સૌથી તેજસ્વી નામોને મળવાની તક પૂરી પાડશે.

IFFI ૨૦૧૭માં ત્રણ વર્લ્ડ પ્રિમિયર ઉપરાંત ૧૮૫ ફિલ્મો, ૧૦ એશિયન અને ઇન્ટરનેશનલ પ્રિમિયર્સ તથા ૬૪ થી વધુ ભારતિય પ્રિમિયર્સ દર્શાવવામાં આવ્યા છે. ઇન્ડિયન ફિલ્મ પર્સનાલિટી એવોર્ડ તાળીઓના ગડગડાટ વચ્ચે બોલીવુડના લીજન્ડ અમિતાભ બચ્ચનને એનાયત કરવામાં આવ્યો હતો.

દેશમાં આ પ્રકારનો સૌથી અનોખા IFFI ૨૦૧૭ માં જેમ્સ બોન્ડની ફિલ્મોનો ખાસ ક્યુરેટડ વિભાગ રાખવામાં આવ્યો હતો. વધુમાં IFFI ૨૦૧૭ માં ટોરેન્ટો ઇન્ટરનેશનલ ફિલ્મ ફેસ્ટીવલ કેનેડામાં ક્યુરેટ થયેલી ફિલ્મો અંગે ખાસ ધ્યાન કેન્દ્રીત કરવામાં આવ્યું હતું.

IFFI ૨૦૧૭ના આંતરરાષ્ટ્રિય સ્પર્ધા સેક્શનમાં ૧૫ ફિલ્મો ગોલ્ડન અને સીલ્વર પિકોક એવોર્ડ માટે સ્પર્ધામાં હતી. ૪૮મા IFFIમાં જે લોકોને અંજલિઓ આપવામાં આવી તેમાં સ્વ. અભિનેતા ઓમપુરી, વિનોદ ખન્ના, ટોમ ઓલ્ટર, રીમા લાગુ, જય લલિતા તથા અબ્દુલ મજીદ, ફુંદન શાહ, દસરી નારાયણ રાવ જેવા દિગ્દર્શકો અને રામાનંદ સેનગુપ્તા જેવા સિનેમેટોગ્રાફરનો સમાવેશ થતો હતો.

મોરોક્કોમાં જન્મેલા ફ્રેન્ચ દિગ્દર્શક રોબીન કેમ્પીલ્લોની ડ્રામા ફિલ્મ '120 BPM' અથવા '120 Beats per Minute' ને પ્રસિધ્ધ ગોલ્ડન પિકોક એવોર્ડ એનાયત કરાયો હતો. ૧૯૯૦ આસપાસના વર્ષોના ફ્રાન્સને દર્શાવતી આ ફિલ્મમાં હોમોસેક્સ્યુઅલિટી અને એઈડ્ઝના રોગ વિશે વાત કરવામાં આવી છે. ચાઈનીઝ ડિરેક્ટર વિવિયન ક્યુને તેમની ૨૦૧૭ની ફિલ્મ 'Angels Wear White' ને બેસ્ટ ડિરેક્ટર તરીકેનો એવોર્ડ એનાયત કરાયો હતો. આ ફિલ્મમાં ચીનના દરિયાકાંઠાના શહેરમાં મધ્યમ વયના પુરૂષ દ્વારા બળાત્કાર કરાયેલી બે કિશોર યુવતિઓની કથા છે.

ઉત્તમ અભિનય (પુરૂષ) નો એવોર્ડ Nahuel Perez Biscaryat ને એઈડ્ઝના કાર્યકર Sean Dalmazo, તેમજ ACT UP નું પ્રતિનિધિત્વ કરીને ફ્રેન્ચ ફિલ્મ '120 BPM' માં રોગચાળાની ભયાનકતા દર્શાવવા બદલ એનાયત કરાયો હતો. ઉત્તમ અભિનય (મહિલા) નો એવોર્ડ પાર્વતી ટી.કે. ને મહેશ નારાયણની મલયાલમ ફિલ્મ 'Take Off' માં યુધ્ધથી ઘેરાયેલા ઈરાકના બળવાખોર લશ્કર દ્વારા બંધક રખાયેલા પોતાના પતિને છોડાવવા માટે યુધ્ધ છોડનાર નર્સનું પાત્ર ભજવવા બદલ એનાયત કરાયો હતો.

દિગ્દર્શક તરીકે પોતાની પ્રથમ ફિલ્મ 'Take Off' દ્વારા પદાર્પણ કરનાર મહેશ નારાયણને સ્પેશ્યલ જ્યુરી એવોર્ડ એનાયત કરાયો હતો. આ ફિલ્મમાં ટીક્કરીતમાં ફ્રસાયેલા લોકોને નાટ્યાત્મક રીતે છોડાવવાના વિષય પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું છે. બોલિવિયન દિગ્દર્શક કીરો રૂસોને ઉત્તમ ફીચર ફિલ્મના ડિરેક્ટર તરીકે સિલ્વર પિકોક એવોર્ડ એનાયત કરવામાં આવ્યો હતો. રૂસોની પ્રથમ ફિલ્મ 'Dark Skull' માં ભૂગર્ભસ્થ વાતાવરણનો સુંદર અભ્યાસ તથા વિલાપનું ચિત્રણ કરાયું છે. મનોજ કદામની મરાઠી ફિલ્મ 'ક્ષિતીજ' ને ICFT- UNESCO ગાંધી મેડલ એનાયત કરાયું હતું. કેનેડાના અત્યંત પ્રસિધ્ધ આર્ટ હાઉસ ડિરેક્ટર્સ, એટમ એગોયનનું બહુમાન IFFI ૨૦૧૭ લાઈફટાઈમ એચિવમેન્ટ એવોર્ડ દ્વારા કરાયું હતું.

પ્રકાશન તા. ૨૬ ડિસેમ્બર, ૨૦૧૭
પોસ્ટિંગ તા. ૧ જાન્યુઆરી, ૨૦૧૮

R.N.I. 48778/90
REGD. NO. GAMC 222/2018-2020
VALID UPTO 31-12-2020 ISSUED BY SSP AHMEDABAD
PERMITTED TO POST AT PSO AHMEDABAD ON 1ST OF EVERY MONTH
Licence to Post Without Prepayment No. PMG/HQ/051/2018-20 VALID UPTO 31-12-2020

YOJANA (GUJARATI), January 2018

O.I.G.S.

પ્રતિશ્રી,

પ્રેષક :
તંત્રીશ્રી,
'યોજના' કાર્યાલય
પ્રકાશન વિભાગ, ભારત સરકાર
અંબિકા કોમ્પ્લેક્ષ, યુ.કો. બેન્કની ઉપર, પાલડી,
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૭

નીચેના પુસ્તકો ૫૦ ટકા વળતર ઉપર ઉપલબ્ધ છે

૧	મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદ	૭૫.૦૦	૧૪	દ્રષ્ટાઓ અને ચિંતકો	૫૦.૦૦
૨	માદામ ભિખાઈજી કામા	૬૦.૦૦	૧૫	સંગીતજ્ઞો	૪૫.૦૦
૩	સી. એફ. એન્ડ્ર્યુઝ	૧૫૦.૦૦	૧૬	કવિઓ, નાટ્યલેખકો અને આખ્યાનકારો	૭૫.૦૦
૪	કાલિદાસની કહાની	૩૨.૦૦	૧૭	તત્વજ્ઞાનના આઘસ્થાપકો	૩૮.૦૦
૫	કાકા સાહેબ કાલેલકર	૨૧૦.૦૦	૧૮	સંતો અને ભક્તકવિઓ (ભાગ-૧)	૪૫.૦૦
૬	સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી	૮૦.૦૦	૧૯	સંતો અને ભક્તકવિઓ (ભાગ-૨)	૫૬.૦૦
૭	ઠક્કરબાપા	૮૦.૦૦	૨૦	દાર્શનિક અને ધાર્મિક અગ્રેસરો	૨૮.૦૦
૮	આપણો રાષ્ટ્રધ્વજ	૧૧૦.૦૦	૨૧	વૈજ્ઞાનિકો	૪૫.૦૦
૯	ભારતના ગૌરવ ગ્રંથ - ગુજરાતી	૭૦.૦૦	૨૨	સૌંદર્ય મીમાંસકો	૫૦.૦૦
૧૦	ભારતીય જનજાતિઓ અતીતના ઝરૂખેથી	૧૦૦.૦૦	૨૩	વાલ્મીકિ અને વ્યાસ	૨૨.૦૦
૧૧	ભારતીય જનતાના ઇતિહાસની રૂપરેખા	૭૦.૦૦	૨૪	રામાયણ, મહાભારત અને ભાગવતના લેખકો	૮૫.૦૦
૧૨	ગુજરાતમાં જાગૃતિની લહેરો	૭૨.૦૦	૨૫	રાજકુમારી નિહાલદે	૧૨.૦૦
૧૩	ગુજરાતના આદિવાસી નૃત્યો	૭૦.૦૦	૨૬	સરકતા સર્પગૃહની વાર્તા	૪૮.૦૦
			૨૭	આંગણબાગની માર્ગદર્શિકા	૧૧૫.૦૦

Printed & Published by Dr. Sadhana Rout, D.G. and Head on behalf of Publications Division, Sochna Bhawan,
C.G.O. Complex, New Delhi-110003.

Director & Chief Editor : Deepika Kachhal. Assistant Director : Ajay Indrekar. Editor : Janhavi Patel.

Yojana Office, Publications Division, Ministry of Information & Broadcasting, Government of India,

1st Floor, Long Life Hospital Building, Above UCO Bank, Nr. Paldi Char Rasta, Paldi, Ahmedabad - 380007. Gujarat.

For business queries/subscription, please email at yojanagujarati@gmail.com or call on (079) 26588669.

Printed by Mirror Image Pvt. Ltd., A-40/41, GIDC Electronics Estate, Sector-25, Gandhinagar-382016. Gujarat.